

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БАЛУХТІНА Олена Миколаївна

УДК: 271.2: [2-735:347.23] (477.7) «1856/1917»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГОСПОДАРЧО-МАЙНОВИЙ РЕСУРС ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ – 1917 р.
(НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. М. Балухтіна

Науковий керівник:
Ігнатуша Олександр Миколайович,
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2018

АНОТАЦІЯ

Балухтіна О. М. Господарчо-майновий ресурс православної церкви в другій половині XIX століття – 1917 р. (на матеріалах Півдня України). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2018.

Православна церква, як основна офіційно визнана конфесія, відігравала важливу роль в духовному та господарському житті українського суспільства до жовтня 1917 р. Її майно та капітали на теренах імперії були оцінені більше ніж у 830 млн крб. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю в теоретичному осмисленні історичного досвіду у сфері церковно-державних відносин та його практичному застосуванні в сучасній господарській діяльності церкви.

Дисертацію присвячено дослідженню складових господарчо-майнового ресурсу, шляхів його формування, впливу на матеріальне забезпечення православного духовенства та на розширення суспільного впливу церкви на Півдні України в другій половині XIX ст. – 1917 році. Висвітлено основні принципи державної політики щодо церковної власності та матеріального забезпечення духовенства шляхом введення державних окладів та наділення землею. Визначено особливості управління церковним майном, вказано на провідну роль духовної консисторії та благочиння в управлінні церковним господарством та примноженні церковного майна на рівні єпархії. Представлено основні джерела та структуру доходів парафіяльних церков і монастирів. Проаналізовано основні доходи білого та чорного духовенства.

Дисертація виконувалась у межах науково-дослідної теми кафедри історії України Запорізького національного університету «Суспільно-церковні трансформації в Україні XIX–XXI ст.» (номер державної реєстрації 0114U002661).

Хронологічні межі дисертації охоплюють період з другої половини XIX ст. до 1917 р. Нижня хронологічна межа дослідження пов'язана з розбудовою

інфраструктури українських земель у складі Російської імперії після проведення Селянської реформи 1861 р. і буржуазних реформ 60–70 х рр. XIX ст., а верхня – з Лютневою революцією 1917 р.

Географічні межі дослідження визначають територію одного з найбільших регіонів України – Півдня, до якого належали три єпархії – Катеринославська, Таврійська та Херсонська.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації вперше визначено поняття «господарчо-майновий ресурс» та «господарчо-майновий комплекс» православної церкви; проведено детальний порівняльний аналіз розвитку церковного та монастирського господарства Півдня України, їх землеволодіння на губернському та повітовому рівнях, у тому числі й на приватновласницьких землях духовних осіб; досліджено роботу свічних заводів та механізм реалізації їх продукції.

Підтверджено тезу про те, що православна церква завжди підтримувала існування всіх видів підприємництва, які приносили їй прибутки. У динаміці розглянуто процес переходу в регіоні на казенне жалування (державний оклад) білого духовенства; визначено фактори, що впливали на рівень забезпеченості всередині кліру або окремого монастиря. Обґрунтовано тези про закритість від суспільства інформації щодо фінансової звітності та доходів монастирів та відмінності в даних офіційної церковної статистики від земської та державної по губерніях.

Уточнено організаційну структуру церковного господарства.

Подальшого розвитку набули питання вивчення матеріального забезпечення духовенства, політики царизму в цьому напрямі, визначення основних джерел доходів церковних причтів та монастирів.

Аналіз історіографії теми виявив, що окремими питаннями її вивчення займалася велика кількість науковців. Але на тлі ґрунтовних досліджень з історії православної церкви немає жодної цілісної праці, присвяченої вивченню її господарчо-майнового ресурсу. Залучена до роботи джерельна база є достатньо репрезентативною і достовірною, дає змогу всебічно дослідити обрану тему.

Визначено, що основу господарчо-майнового комплексу становили церковні та монастирські (разом із архієрейськими домами) господарства як головні ланки господарсько-економічної діяльності РПЦ. Створений завдяки державній підтримці та величезним жертвам вірян ГМР складався з великої кількості рухомого та нерухомого майна, власного господарства, виробництва та використовувався церквою для зміцнення свого впливу, статусу в країні та для забезпечення функціонування церковних структур, в тому числі й управлінських. Управління майном було уніфікованим у межах усієї країни та сприяло збільшенню доходів православної церкви. Досягалося це шляхом контролю за його цілісністю, використанням за призначенням та системою багаторівневої перевірки господарських документів.

Водночас ефективність наглядових функцій була досить низькою. Церква, як і весь державний апарат, стала бюрократичною системою. Вона повністю контролювалася державним органом Св. Синоду – Господарським управлінням. Держава в разі потреби користувалася господарчо-майновим ресурсом церкви, тим самим обмежуючи її у вільному доступі до власних коштів.

В бажанні матеріально себе забезпечити духовенство використовувало господарчо-майновий ресурс церкви, йдучи при цьому на внутрішні конфлікти з собою, зміни у власному світогляді та на напруження у відносинах із парафіянами. Загалом це призводило до недовіри значної кількості населення до церкви.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що її результати і висновки можуть бути використані науковцями при дослідженні проблем становості суспільства та соціально-економічного розвитку регіону; у викладацькій діяльності; при підготовці історико-краєзнавчих та науково-популярних праць, екскурсійних довідників з історії Півдня України. Окремі положення, зокрема – в частині аналізу цивільного законодавства та церковного права, можуть бути використані при підготовці проектів нормативних актів, що регулюють господарські відносини між державою та церквою в Україні.

Ключові слова: православна церква, Південь України, господарчо-майновий ресурс, комплекс, монастирі, землеволодіння, прибуток.

SUMMARY

Balukhtina O. M. Economic and Property Resource of Orthodox Church in the second half of the XIX century – 1917 (on Data of the South of Ukraine). – Manuscript.

Dissertation for Candidate Degree in History (PhD): Specialty – 07.00.01 – History of Ukraine. – Zaporizhzhia National University. Zaporizhzhia, 2018.

Orthodox Church as the main officially recognized confession has played the significant role in spiritual and economic life of Ukrainian society till October 1917. Its property and capital at the territory of former empire have been evaluated as more than 830 million rubles. Actuality of the research is determined by the necessity of theoretical revision of historic experience in the sphere of church-state relationship and its practical implementation into the contemporary economic activity of Orthodox Church.

The dissertation is dedicated to the research of components and sources of formation of economic and property resource of Orthodox Church in the South of Ukraine in the second half of the XIX cent. – 1917 and also its impact on the material status of Orthodox clergy.

The main principles of State policy toward church property and material security of the clergy by establishment of State salaries and assignment of land have been clarified. The peculiarities of management of church property have been clarified; the leading role of ecclesiastic consistory and piety in its management and increase on eparchy level has been indicated.

The main sources and income structure of parish churches and monasteries and their impact on a property level of prosperity have been represented. The functioning of candle factories and the mechanism of sales of their products has been analyzed in detail.

The main incomings of white and black clergy have been analyzed. The factors which determined the level of its material security have been grounded.

The Dissertation thesis has been conducted according to scientific-research theme of Chair of History of Ukraine of Zaporizhzhia National University “Social-Church Transformations in Ukraine during XIX-XXI centuries” (number of State registration is 0114U002661).

Chronological limits of the Dissertation thesis enclose the period from the second half of the XIX century till 1917.

The lower chronological limit of the research is connected with the development of infrastructure of Ukrainian lands as a part of Russian empire after conducting Peasant reform in 1861 and bourgeois reforms in 60-70s of the XIX century and upper chronological limit is February revolution in 1917.

Geographical limits of the research determine the territory of one of the biggest regions of Ukraine – the South, to which three eparchies – Katerinoslav, Tavriya, Kherson belonged. The Historiography analysis of the theme has revealed that many scholars made their contribution into the research of its certain problems. But among thorough researches on History of Orthodox Church there is no integral research, dedicated to the exploration of its economic-property resource. Source base used in the research thesis is sufficiently representative and trustworthy; with its help it is possible to explore the chosen theme in detail.

Scientific novelty of the research consists of a formulation and elaboration of actual problems which have not been covered objectively and thoroughly in Ukrainian historic science. In the dissertation concepts of «economic and property resource of Orthodox Church» and «economic and property complex of Orthodox Church» have been defined for the first time; the detailed comparative analysis of the development of church and monastic economy of Southern Ukraine, their land ownership, land-tenure, leasing relations on povit and huberniia levels, including lands privately owned by the clergy has been conducted. The activity of candle factories and the mechanism of sales of their products have been researched for the first time. The thesis that Orthodox Church always supported the existence of all types of business which brought a profit to it has been confirmed.

The organizational structure of church economy has been defined more precisely, theses about information protection from the society concerning financial accounts and incomings of monasteries and difference in the data of official church statistics from the data of zemstvo statistics by huberniia have been grounded. The problems of material security of the clergy, tsarist policy in this direction have been further elaborated; the

process of transition of white clergy to a fiscal salary in the region has been examined in dynamics, the analysis of main incomings of church clergy, monasteries has been extended, the factors which influenced on the level of provision among the clergy (or certain monastery) have been grounded.

It has been determined that the base of economic-property complex consisted of church and monastic (together with archiereus houses) economies as the main components of economic activity of Russian Orthodox Church.

Economic-property resource was created with the help of State support and generous contributions of parishes and composed of great quantity of movable and immovable property, own economy, manufacture and was used by the church for strengthening its influence, status in the country and for securing of functioning of church structures, including managing ones.

Economic management was unified within the limits of all the country and it was conducive to income increasing of Orthodox Church. It was achieved by the control of its wholeness, using on purpose and system of multi-level checking of economic documentation. At the same time effectiveness of control functions was rather low. As the whole State apparatus the church became a bureaucratic system. It was completely under control of Economic administration – the State organ of Sv. Synod.

Sometimes the State used economic-property resource of the church by that limited it in free access to its own money. To provide itself materially clergy used the economic-property resource of church so there were internal conflicts, world outlook changes and tension in relationship with parish. In general it led to distrust of significant number of population toward the church.

Practical significance of the dissertation research is that its results and conclusions can be used by scientists in the research of problems of social structure of the society and social and economic development of the region; in university educational process; in preparing local-history and popular-scientific papers, tour guides around the South of Ukraine; in legislative activity – certain theses, in the part of analysis of civil legislation and church law, can be used in preparation of bills, which regulate economic relations between State and Orthodox Church in Ukraine.

Key words: Orthodox Church, the South of Ukraine, economic and property resource, complex, monasteries, land ownership, profit.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Балухтіна О. М. Приватне особисте землеволодіння духовних осіб Півдня України в 1877–1905 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. Вип. 31. С. 80–87.

2. Балухтіна О. М. Еволюція монастирського землеволодіння на Півдні України у другій половині ХІХ ст. – 1917 р. *Чорноморський літопис* : науковий журнал. Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2012. Вип. 5. С. 41–49.

3. Балухтіна О. М. Розвиток церковного землеволодіння на Півдні України в 1877–1913 роках (за матеріалами статистичних збірників). *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог : Острозька академія, 2012. Вип. 6. С. 23–36.

4. Балухтіна О. М. Джерела формування земельної власності православної церкви на Півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст. *Історичний архів. Наукові студії* : збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2012. Вип. 9. С. 10–15.

5. Балухтіна О. М. Розвиток оренди на церковних землях Південної України (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.). *Історичний архів. Наукові студії* : збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2013. Вип. 10. С. 16–24.

6. Балухтіна О. М. Господарство Російської православної церкви на Півдні України між двома революціями (1905 – лютий 1917 рр.) *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль : ТНПУ, 2015. Вип. 1. Ч. 3. С. 13–18.

Публікації у зарубіжних виданнях

7. Балухтіна Е. Н. Доходы церковных причтов Южной Украины во второй

половине XIX – начале XX вв. *Наука Красноярья*. Красноярск : Научно-инновационный центр, 2014. № 1 (12). С. 168–182.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Балухтіна О. М. Конфлікти у сфері церковного землекористування на Півдні України у другій половині XIX – початку XX ст. *Молода наука-2012* : зб. наук. праць студентів, аспірантів і молодих учених : у 7 т. Запоріжжя : Поліграфічний центр «Сору Art», 2012. Т. 4. С. 73–76.

9. Балухтіна О. М. Джерела формування земельної власності православної церкви на Півдні України у XIX – поч. XX ст. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання* : матеріали Запорізької секції I Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 11 квітня 2012 р.) : у 4-х ч. Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. Ч. 1. С. 90–92.

10. Балухтіна О. М. Оренда монастирських земель на Півдні України у другій половині XIX ст. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання* : матеріали Бердянської секції I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Бердянськ, 22 вересня 2012 р.) : у 5-ти ч. Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. Ч. 4. С. 171–174.

11. Балухтіна О. М. Земельні угіддя православної церкви на Півдні України кінця XIX – початку XX ст. *Розвиток науки на сучасному етапі* : матеріали міжнародної заочної конференції (м. Київ, 22 грудня 2012 р.) : у 4-х ч. К. : Центр наук. публікацій, 2012. Ч. 4. С. 10–13.

12. Балухтіна О. М. Свічні заводи православної церкви на півдні України кінця XIX – початку XX ст. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник : у 3-х кн. Кн. 1. 1025-річчю хрещення України-Руси присвячується. Львів : Логос, 2013. С. 472–477.

13. Балухтіна О. М. «...Епархиальные ведомости» як джерело вивчення майнового ресурсу РПЦ на Півдні України (друга половина XIX ст. – 1917 р.) *Науковий діалог «Схід-Захід»* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.)

: у 4-х ч. Кам'янець-Подільський – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. Ч. 2. С. 13–15.

14. Балухтіна О. М. Пожертви на користь церков Південної України (друга половина XIX ст. – 1914 р.). *Молода наука-2014* : зб. наук. праць студентів, аспірантів і молодих учених : у 7 т. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Т. 5. С. 6–9.

LIST OF PUBLISHED PAPERS ON SUBJECT OF DISSERTATION

Articles in Scientific Specialized Editions of Ukraine

1. Balukhtina O. M. Private Land Ownership of Clergy in the South of Ukraine in 1877 – 1905. *Naukovi Pratsi Istorychnoho Fakultetu Zaporizkoho Natsionalnoho Universytetu*. Zaporizhzhia : ZNU, 2011. Issue 31. P. 80–87.

2. Balukhtina O. M. Evolution of Monastic Land-Ownership in the South of Ukraine in the second half of the XIX cent. – 1917. *Chornomorskyi Litopys* : Naukovyi Zhurnal. Mykolaiv : CNU imeni Petra Mohyly, 2012. Issue 5. P. 41–49.

3. Balukhtina O.M. Development of Church Land-Ownership in the South of Ukraine in 1877–1913 (on Data of Statistical Digests). *Naukovi Zapysky. Seriiia «Istorychne Relihiieznavstvo»*. Ostroh : Ostroh Academy, 2012. Issue 6. P. 23–36.

4. Balukhtina O. M. Sources of Formation of Land Property of Orthodox Church in the South of Ukraine in the XIX – in the early XX century. *Istorychnyi Arkhiv. Naukovi Studii* : Zbirnyk Naukovykh Prats. Mykolaiv : CNU imeni Petra Mohyly, 2012. Issue 9. P. 10–15.

5. Balukhtina O. M. Development of Lease on Church Lands of Southern Ukraine (the second half of the XIX cent. – 1917). *Istorychnyi Arkhiv. Naukovi Studii* : Zbirnyk Naukovykh Prats. Mykolaiv : CNU imeni Petra Mohyly, 2013. Issue 10. P. 16–24.

6. Balukhtina O. M. Economy of Russian Orthodox Church in the South of Ukraine Between Two Revolutions (1905 – February 1917). *Naukovi Zapysky Ternopilskoho Natsionalnoho Pedahohichnoho Universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia «Istoriia»*. Ternopil : TNPU, 2015. Issue 1. Part 3. P. 13–18.

Publications in Foreign Editions

7. Balukhtina E. N. Incomings of Church Clergy of Southern Ukraine in the second half of the XIX – in the early XX cent. *Nauka Krasnoyarya*. Krasnoyarsk : Nauchno-innovatsionnyy Tsentr, 2014. № 1 (12). P. 168–182.

Published Papers of Approbation Character

8. Balukhtina O. M. Conflicts in Church Land-Tenure Sphere in the South of Ukraine in the second half of the XIX – in the early XX cent. *Moloda Nauka-2012* : Zb. Nauk. Prats Studentiv, Aspirantiv i Molodykh Uchenykh : in 7 volumes. Zaporizhzhia : Polihrafichnyi Tsentr «CopyArt», 2012. Vol. 4. P. 73–76.

9. Balukhtina O. M. Sources of Formation of Land Property of Orthodox Church in the South of Ukraine in the XIX – in the early XX century. *Prydniprovski Sotsialno-Humanitarni Chytannia* : Materialy Zaporizkoi Sektsii I Vseukrainskoi Naukovo-Praktychnoi Konferentsii (Zaporizhzhia, 11 April 2012) : in 4 parts. Dnipropetrovsk : TOV «Innovatsiia», 2012. Part 1. P. 90–92.

10. Balukhtina O. M. Lease of Monastic Lands in the South of Ukraine in the second half of the XIX cent. *Prydniprovski Sotsialno-Humanitarni Chytannia* : Materialy Berdianskoi Sektsii I Vseukrainskoi Naukovo-Praktychnoi Konferentsii z Mizhnarodnoiu Uchastiu (Berdiansk, 22 September 2012) : in 5 parts. Dnipropetrovsk : TOV «Innovatsiia», 2012. Part 4. P. 171–174.

11. Balukhtina O. M. Commercial Lands of Orthodox Church in the South of Ukraine in the end of the XIX – in the early XX cent. *Rozvytok Nauky na Suchasnomu Etapi* : Materialy Mizhnarodnoi Zaochnoi Konferentsii (Kyiv, 22 December 2012) : in 4 parts. K. : Tsentr Naukovykh Publikatsii, 2012. Part IV. P. 10–13.

12. Balukhtina O. M. Candle Factories of Orthodox Church in the South of Ukraine in the end of the XIX – in the early XX cent. *Istoriia Relihii v Ukraini* : Naukovyi Shchorichnyk : in 3 books. Book 1. 1025-richchiu Khreshchennia Ukrainy-Rusy Prysviachuietsia. Lviv : Lohos, 2013. P. 472–477.

13. Balukhtina O. M. «...Eparkhialnyie Vedomosti» as Source of Research of Property Resource of Russian Orthodox Church in the South of Ukraine (the second half of the

XIX cent. – 1917). *Naukovyi Dialoh «Skhid-Zakhid»* : Materialy Vseukrainskoi Naukovo-Praktychnoi Konferentsii z Mizhnarodnoiu Uchastiu (Kamianets-Podilskyi, 10 July 2013) : in 4 parts. Kamianets-Podilskyi – Dnipropetrovsk : TOV «Innovatsiia», 2013. Part 2. P. 13–15.

14. Balukhtina O. M. Donations for Benefit of Churches of Southern Ukraine (the second half of the XIX cent. – 1914). *Moloda Nauka-2014* : Zb. Nauk. Prats Studentiv, Aspirantiv i Molodykh Uchenykh : in 7 volumes. Zaporizhzhia : ZNU, 2014. Vol. 5. P. 6–9.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	21
1.1. Історіографія проблеми.....	21
1.2. Джерельна база роботи.....	39
1.3. Методологія дослідження.....	55
РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛЬНА БАЗА ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ.....	64
2.1. Компоненти господарського комплексу православної церкви.....	64
2.2. Структура доходів парафіяльних церков та білого духовенства.....	80
2.3. Структура доходів монастирів та чорного духовенства.....	99
РОЗДІЛ 3. ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	121
3.1. Етапи та особливості еволюції церковного землеволодіння.....	121
3.2. Проблеми землекористування РПЦ.....	145
РОЗДІЛ 4. ЗМІНИ У ЦЕРКОВНОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ (1905–1917 РР.).....	163
4.1. Церковне господарство та управління.....	163
4.2. Питання про землеволодіння РПЦ.....	179
4.3. Матеріальне становище білого і чорного духовенства.....	190
ВИСНОВКИ.....	208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛІВ.....	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	252
ДОДАТКИ.....	279

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГМР – Господарчо-майновий ресурс

ДААРК – Державний архів Автономної Республіки Крим

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАЗО – Державний архів Запорізької області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Херсонської області

КЄВ – Катеринославські єпархіальні відомості

ТЄВ – Таврійські єпархіальні відомості

ХЄВ – Херсонські єпархіальні відомості

РДІА – Російський державний історичний архів(м. Санкт-Петербург)

РПЦ – Російська православна церква

Св. Синод – Святійший Синод

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

ЦСК МВС – Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодні в історичній науці активно розробляється тема господарської діяльності Російської православної церкви (далі – РПЦ) в історії України в цілому, та зокрема в її південному регіоні.

Пов'язано це з тим, що до жовтня 1917 р. православна церква була основною офіційно визнаною конфесією в державі і відігравала важливу роль в духовному та господарському житті українського суспільства. Її майно та капітали на теренах колишньої Російської імперії на 1918 р. були оцінені більше ніж у 830 млн карбованців. Цей величезний господарчо-майновий ресурс (далі – ГМР) був набутий церквою завдяки підтримці з боку держави, масовим пожертвуванням вірян і власній активній господарській діяльності. Вона завжди підтримувала існування тих підприємств, які приносили їй прибутки. Саме це потребує від науковців дослідження процесу формування та складових її ГМР.

Однак, питанням господарської та підприємницької діяльності церкви донедавна відводилося мало місця в дослідженнях. Актуальність даного дослідження зумовлена не лише його недостатньою науковою розробкою, але й необхідністю теоретичного осмислення історичного досвіду у сфері церковно-державних відносин та його практичному застосуванні в сучасній господарській діяльності православної церкви.

За часів незалежної України відбулися процеси, пов'язані з поверненням людей до православ'я. Багато церков та монастирів відроджуються на тих місцях, де вони існували до подій жовтня 1917 р., які повністю зруйнували економічну базу церкви в країні. Культурні споруди були закриті, землі – націоналізовані.

В сучасних умовах розвитку земельного ринку та при активній підтримці православної церкви ідеї реституції церковної власності, набирає особливої актуальності питання про землі, які раніше належали церквам та монастирям. Без звернення до історії питання розвитку церковного та монастирського землеволодіння, регіональних особливостей цього процесу вирішення питання про земельну власність релігійних об'єднань у сучасних умовах неможливе. В умовах гібридної російсько-української війни та прагненні створити єдину помісну церкву

активно ведеться боротьба не за душі вірян, а за майно парафій. Російська влада та верхівка церковної ієрархії РПЦ в особі патріарха Кирила здійснюють спроби заволодіти майном церков Київського патріархату на користь церкви Московського патріархату. Нещодавно це вилилося в спробу шляхом перереєстрації статутів парафій забрати в останніх майно (землю). Сьогодні РПЦ розуміє, що, прибравши до рук господарчо-майновий комплекс, вона зможе вирішити питання належності громад.

Усе це підсилює значення цілісного дослідження процесів, пов'язаних із історичним досвідом формування майнових ресурсів РПЦ, її господарською діяльністю. Окрім цього, без вивчення історії церковних та монастирських господарств неможливо розкрити загальний характер аграрних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Маємо надію, що чинна наукова розвідка в цілому дасть змогу розширити проблематику регіональних досліджень з питань соціально-економічного розвитку українських земель в різні періоди історії та визначить особливості формування ГМР православної церкви на Півдні України.

Південноукраїнський регіон завжди становив унікальне соціокультурне явище, оскільки характеризувався низкою особливостей, зокрема масштабами модернізаційних процесів, що відрізняло його від інших територій України.

Важливим аспектом вивчення в дисертації є саме духовенство. В роботі наведено багато прикладів з їх повсякденного життя. Священно- та церковнослужителі представлені як звичайні люди, які, як і всі інші верстви населення, шукали гідного матеріального забезпечення для себе і своєї сім'ї, від якого, переважно й залежала якість виконання їх обов'язків та морально-психологічний стан. Аналіз питання матеріального забезпечення православного духовенства дасть змогу, по-перше, розширити дослідження соціальної історії цієї верстви в межах України та її південного регіону, по-друге, розкрити питання залежності частини духовенства від ГМР РПЦ.

Тож очевидно, що аналіз історичного досвіду з метою порівняння із сучасним майновим ресурсом та господарською діяльністю РПЦ додає актуальності цьому дослідженню.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертація виконувалася у межах науково-дослідної теми кафедри історії України Запорізького національного університету «Суспільно-церковні трансформації в Україні ХІХ–ХХІ ст.» (номер державної реєстрації 0114U002661).

Об'єкт дослідження – православна церква в системі суспільних відносин на Півдні України в другій половині ХІХ ст. – 1917 році.

Предмет дослідження – складові господарчо-майнового ресурсу, а саме – рухоме та нерухоме майно, господарська діяльність православної церкви на Півдні України в другій половині ХІХ ст. – 1917 році.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період з другої половини ХІХ ст. до 1917 р. Нижня хронологічна межа дослідження пов'язана з розвитком та розбудовою інфраструктури українських земель у складі Російської імперії після проведення Селянської реформи 1861 р. і буржуазних реформ 60–70-х рр., а верхня – з Лютневою революцією 1917 р. Період має назву модернізація – доба, в яку вступили українські єпархії РПЦ разом із усім суспільством.

Географічні межі дослідження охоплюють територію одного з найбільших регіонів України – Півдня, до якого належали три єпархії, – Катеринославська, Таврійська та Херсонська. Розташування та господарське освоєння цього фронтального регіону відобразилося на становищі православної церкви.

Мета роботи – дослідити складові господарчо-майнового ресурсу, шляхи його формування, вплив на матеріальне забезпечення православного духовенства та на розширення суспільного впливу церкви в другій половині ХІХ ст. – 1917 році.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити **такі дослідницькі завдання:**

– охарактеризувати стан розробки проблеми в історіографії, джерельну базу та методологію дослідження;

– визначити компоненти господарського комплексу православної церкви;

– проаналізувати структуру доходів православних церков та монастирів;

– висвітлити структуру доходів білого і чорного духовенства;

– розкрити державну політику щодо земельної власності РПЦ та

матеріального забезпечення духовенства;

– встановити етапи формування та особливості еволюції церковного та монастирського землеволодіння на Півдні України;

– розглянути особливості землекористування церковних та монастирських господарств;

– визначити трансформації, що відбувалися в господарстві РПЦ та простежити зміни в матеріальному становищі білого та чорного духовенства в 1905–1917 рр.

Методологічною основою дисертації виступає комплекс основних методів дослідження, зокрема, загальнонаукових (методи аналізу і синтезу, системно-структурний, логічний, класифікації); спеціально-історичних (історико-хронологічний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, ретроспективний, діахронічний); міждисциплінарних (кількісні та статистичні, біографічний (просопографічний)). Лише у їх поєднанні є можливим виконати поставлені завдання та зробити достовірні висновки.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці та розробці актуальних питань, які не були об'єктивно та всебічно висвітлені в українській історичній науці. У дисертації вперше визначено поняття «господарчо-майновий ресурс» та «господарчо-майновий комплекс» православної церкви; проведено детальний порівняльний аналіз розвитку церковного та монастирського господарства Півдня України, їх землеволодіння на губерньському та повітовому рівнях, у тому числі й на приватновласницьких землях духовних осіб; досліджено роботу свічних заводів та механізм реалізації їх продукції. Підтверджено тезу про те, що православна церква завжди підтримувала існування всіх видів підприємництва, які приносили їй прибутки. У динаміці розглянуто процес переходу в регіоні на казенне жалування (державний оклад) білого духовенства; визначено фактори, що впливали на рівень забезпеченості всередині кліру або окремого монастиря. Обґрунтовано тези про закритість від суспільства інформації щодо фінансової звітності та доходів монастирів та відмінності в даних офіційної церковної статистики від земської та державної по губерніях.

Уточнено організаційну структуру церковного господарства.

Подальшого розвитку набули питання матеріального забезпечення духовенства, політики царизму в цьому напрямі; розширено аналіз основних доходів церковних причтів та монастирів.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що результати і висновки можуть бути використані науковцями при дослідженні проблем становості суспільства та соціально-економічного розвитку регіону; у викладацькій діяльності; при підготовці історико-краєзнавчих та науково-популярних праць, екскурсійних довідників з історії Півдня України. Окремі положення, зокрема – в частині аналізу цивільного законодавства та церковного права, можуть бути використані при підготовці проектів нормативних актів, що регулюють господарські відносини між державою та православною церквою в Україні.

Особистий внесок автора полягає у залученні значного комплексу нових джерел, в першу чергу, церковної періодики та самостійному вирішенні актуальних питань, пов'язаних з формуванням ГМР православної церкви на Україні та державною політикою відносно церковної власності. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, в якій основні положення та висновки належать особисто здобувачу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження неодноразово обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Запорізького національного університету. Загальну концепцію та окремі положення висвітлено на наукових конференціях різних рівнів: Міжнародній науково-практичній конференції «Ольвійський форум-2012 : стратегії України в геополітичному просторі» (м. Севастополь, 06–10 червня 2012 р.), Запорізькій секції I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Запоріжжя, 11 квітня 2012 р.), Бердянській секції I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Бердянськ, 22 вересня 2012 р.), Міжнародній заочній конференції «Розвиток науки на сучасному етапі» (м. Київ, 22 грудня 2012 р.), XXIII Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в

Україні», присвяченій 1025-річчю хрещення України-Руси (м. Львів, 20–24 травня 2013 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (м. Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.), V, VII, VIII університетській науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука» (м. Запоріжжя, 10–12 квітня 2012 р., 8–10 квітня 2014 р., 7–9 квітня 2015 р.); XII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (м. Запоріжжя, 5–6 жовтня 2017 р.).

Публікації основних положень та висновків дослідження викладено у 14 статтях та матеріалах виступів на конференціях. 6 із них опубліковано у фахових наукових виданнях України, 1 у зарубіжному виданні.

Структура та зміст роботи визначені метою та основними завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділяються на одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (318 позицій), дванадцяти додатків. Загальний обсяг роботи – 329 сторінок. Обсяг основного тексту складає 199 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Історіографія теми дисертаційної роботи представлена трьома періодами: дореволюційним, радянським та сучасним, які характеризуються різними підходами до теми, різним ступенем об'єктивності, ідеологізації та документальної аргументованості аналітичних узагальнень. Враховуючи хронологічний та проблемний критерії, в межах кожного періоду було проведено додаткову систематизацію історіографічного доробку за двома напрямками: 1) поділ усіх на світських істориків та церковних діячів (церковні дослідники); 2) аналіз праць, що стосувалися релігійної історії в межах усієї держави, та окреме виділення праць з історії Південної України.

Література дореволюційного періоду до сьогодні не втратила свого наукового значення, а основні теми досліджень (наслідки церковної реформи, ретроспектива державно-церковних відносин, проблеми духовного стану, історія монастирів та їх господарської діяльності, питання церковного права, проблеми матеріального забезпечення духовенства) і сьогодні привертають увагу істориків.

Така широка тематика студій дореволюційних дослідників історії розвитку церкви, звичайно, не свідчить про ґрунтовне вивчення всіх питань. На нашу думку, проблема вивчення ГМР РПЦ на сьогодні є недостатньо розробленою. Так, поза увагою істориків залишилися питання про управління церковним господарством, використання обігових статей, аналіз структури доходів, ефективність господарської діяльності РПЦ, розвиток приватного землеволодіння духовенства загалом та в регіональному аспекті. Можемо констатувати, що в історіографії не існує узагальнених розвідок з цієї проблематики, тож є потреба в їх створенні.

Перші історичні дослідження, опосередковано присвячені проблемі вивчення ГМР РПЦ, з'явилися у другій половині XIX ст. До них належать праці дореволюційних істориків, представників білого та чорного духовенства,

спеціалістів у галузі церковного права.

Значна частина праць присвячена проблемі матеріального забезпечення духовенства. Початком дискусії з цієї теми став вихід в 1858 р. у Лейпцизі книги священника І. С. Белюстіна «Описание сельского духовенства» [1]. Автор відкрито заявив про жалюгідне становище парафіяльного духовенства, тим самим актуалізувавши питання про необхідність рішучих змін в цьому напрямі. Такі праці були не поодинокі. В цьому ж ключі у 1868 р. написана праця іншого представника сільського духовенства – священника Молчанова – «Об улучшении быта православного духовенства» [2]. Обидва автори виступали проти практики наділення духовенства землею. На їхню думку, землеволодіння та землекористування православної церкви відіграло негативну роль, бо приводило до втрати авторитету церкви серед населення.

На противагу цим публіцистичним працям представників духовенства в 70–80-х рр. XIX ст. були опубліковані дослідження М. Є. Єлагіна [3] та Д. І. Ростиславова [4]. Точка зору М. Є. Єлагіна відносно духовенства цілком відповідала офіційному курсу держави щодо церкви, та була в дусі політики обер-прокурора Св. Синоду К. Побєдоносцева.

Натомість публіцист, професор Санкт-Петербурзької Духовної академії Д. І. Ростиславов досить скептично ставився до дискусії в суспільстві про бідність представників духовного стану. Він одним із перших звернув увагу на активну господарську діяльність церков і монастирів та зробив спробу визначити джерела доходів монастирів та чернецтва загалом. В результаті їх аналізу автор дійшов висновку про те, що більша частина монастирів мала величезні багатства, що негативно впливало на духовне життя цих обителів, а джерела доходів завжди були таємницею Св. Синоду та старанно замовчувалися. Недоліком вказаної праці є відсутність статистичних даних про монастирі Південної України.

Інший історик церкви – професор Казанської духовної академії П. В. Знаменський – у своїй праці «История Русской Церкви» одним із перших відійшов від ідей позитивізму, намагаючись від опису історичних фактів перейти до бачення внутрішнього зв'язку між подіями та явищами [5]. Він уперше

проаналізував політику держави відносно церкви, її намагання змістити акценти матеріального забезпечення з державного на парафіяльне та земське; як самопомогу в цьому питанні розглядав створення РПЦ власних свічних єпархіальних заводів.

Пізніше увагу науковців почала привертати проблема церковного та монастирського землеволодіння. На рубежі ХІХ – початку ХХ ст. з'явилися праці В. О. Мілютіна [6], Є. Є. Голубинського [7], М. А. Любинецького [8], В. В. Святловського [9], висновки до яких вперше зроблені на основі залучення загальнодержавної статистики. Вони характеризуються не лише широким колом використаних джерел, а й високим ступенем їх критичного та наукового аналізу.

В. О. Мілютін у праці «О недвижимых имуществах духовенства в России» вперше наголосив на тому, що церковна власність є одним із головних видів власності в державі взагалі, але церковне майно ще не стало предметом спеціального дослідження. Наукова праця В. В. Святловського актуалізувала питання про масштаби церковної власності, її частку в загальній земельній власності країни. В цьому ж ключі, але з використанням регіонального аспекту, виділяється праця А. Логінова [10], в якій проаналізовано особливості господарської діяльності на церковних землях Олександрівського повіту Катеринославської губернії, відзначено розвиток оренди на цих землях.

У другій половині ХІХ ст. було опубліковано декілька узагальнювальних праць довідкового характеру. Матеріал про розподіл єпархій за класами, розмір матеріального забезпечення архієрейських кафедр та їх очільників був представлений у праці очільника бібліотеки Св. Синоду М. І. Григоровича [11]. Виділимо також трьохтомну працю В. В. Зверинського, що включала дані про діючі та закриті монастирі імперії [12], в останньому томі якої є згадка про існування цілощого джерела в Анастасіївській кіновії Таврійської єпархії, часте відвідування якого збагачувало скарбницю монастиря. Звіт статистичних даних щодо землеволодіння церков та монастирів був виданий М. А. Любинецьким, який вважав, що правильна організація монастирського господарства позитивно впливала на організацію та техніку господарства селян.

Широкий спектр проблем розглядали у своїх працях представники духовенства. На особливу увагу заслуговує праця Гермогена «Таврическая епархия», яка містить детальну інформацію про майновий стан чоловічих та жіночих монастирів єпархії [13]. Виклад інформації з «перших рук» глави єпархії додає цінності цьому матеріалу. Інший представник духовенства, протоієрей М. Родіонов, окрім створення самостійної єпархії, залишив описи та інформацію про зовнішній вигляд кримських монастирів, скитів, кіновій [14].

Цінними для нашого дослідження є роздуми московського митрополита Філарета [15] про матеріальне забезпечення духовенства та ставлення до плати за треби, яка є законною у всіх християнських віросповіданнях та відмовлятися від якої не варто. Інша теза владики – важко підрахувати жалування, яке одержував сільський клір, тому складно визначити й середній рівень його забезпеченості.

Не менш важливим є звернення до історико-краєзнавчих праць очільника іншої, Катеринославської, єпархії з 1871 по 1885 рр. єпископа Катеринославського і Таганрозького Феодосія (Макар'євського). У 1873 р. він видав окремою книгою «Самарский, Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь», детально розглянутий нами в описах монастирів (підрозділ 1.2) [16]. З точки зору багатства фактологічного матеріалу, всі ці праці не мають собі рівних.

Значна частина наукових розвідок присвячена біографіям ієрархів православної церкви. Таким прикладом апологетичної літератури є дослідження А. Князева [17], присвячене керівництву Херсонської єпархії архієпископом Платоном (Городецьким) (1877–1882 рр.), згодом Київського митрополита, яке дало змогу визначити внесок очільника єпархії у справу примноження майна архієрейського дому, його ремонту та будівництва нового готелю.

Зовсім інші аспекти у вивченні ГМР, а саме питання церковної власності, суб'єкта, об'єкта та управління нею, розглянуті у працях представників церковного права – протоієреїв М. Альбова [18] та В. Певцова [19], О. С. Павлова [20], М. С. Суворова [21]. Науковий доробок професора Казанського університету М. С. Суворова є цінним завдяки порівнянню церковного православного права з католицьким, протестантським та іншими конфесіями, що дає змогу

проаналізувати різні підходи церков до питання набуття та управління церковною власністю. Викладачі церковного права, професори, протоіереї М. Альбов [22, с. 222–249] та В. Пєвцов [23], у своїх працях також детально розглядали джерела церковного права, способи володіння та управління церковним майном, але водночас обстоювали ідею права на володіння та необхідності для Церкви та невідчуженості цього виду власності.

Окремі томи «Енциклопедичного словника» видавництва Брокгауза та Ефрона (т. 22а, т. 36, т. 75 репринтного видання) містять об'ємний фактологічний матеріал про землеволодіння та землекористування церков, монастирів, їх доходи та церковне нерухоме майно [24, с. 405, 427, 435; 25, с. 703–709, 26, с. 104–107].

На початку ХХ ст. серед питань, дотичних до теми нашого дослідження, розглядалися питання про те, що саме необхідно було вирішувати на Всеросійському Помісному Соборі: реформу парафії, наділення її статусом юридичної особи та можливістю для неї самостійно управляти власним майновим ресурсом [27, с. 82, 99]. Представники духовенства продовжували дискусію про покращення власного матеріального забезпечення, яке різко погіршилося на фоні інфляційних процесів у країні. Так, у 1917 р. свящ. Ф. Белявський [28] наполягав на тому, що це питання повинно бути централізоване та вирішуватися негайно на державному рівні. З цією метою шляхом аналізу закордонного досвіду автор висунув власні конкретні пропозиції, які є цінними для істориків при аналізі державно-церковних відносин початку революційної доби.

Підсумовуючи, наголосимо на тому, що дореволюційна історіографія акумулювала значний фактологічний матеріал, що є її очевидним позитивним моментом. Водночас до недоліків цього періоду необхідно віднести низький рівень застосованих методологій, які тоді ще тільки зароджувалися, домінування публіцистичного характеру праць, перевагу імперської концепції захисту православної церкви. Хоча необхідно відзначити появу деяких праць, автори яких дійшли висновку про накопичення РПЦ (насамперед, монастирями) значного ГМР. У працях духовенства, навпаки, наголошувалося на необхідності майна для православної церкви, схвалювалося його примноження без жодних негативних

суджень про церковну власність та її надмірне накопичення.

Радянська історіографія розглядала церкву як «архаїчний релігійний пережиток», з яким влада вела непримиренну боротьбу. До середини 30-х рр. XX ст. праці мали пропагандистський характер. Основним об'єктом дослідження був антиклерикалізм трудової частини суспільства та контрреволюційна позиція церкви відносно радянської влади. Подальша зміна позиції православної церкви після 1917 р., на думку авторів таких праць, була зумовлена зовнішніми змінами її становища, що розпочалися з кампанії щодо конфіскації церковного майна. Цей аспект знайшов своє відображення у праці М. М. Персіца [29], який, окрім цього, був автором-упорядником близько десятка збірників антицерковного спрямування.

Серед нескінченної низки критичних праць періоду 20–30-х рр. XX ст. необхідно виділити працю М. М. Нікольського, видану вперше у 1931 р. [30], в якій автор наголошував на паразитарних рисах церковної економіки, що найбільш чітко прослідковувалися вже з другої половини XIX ст. Зауважимо, що, на нашу думку, його дані про економічну базу церкви неповні. Явно перебільшене тяжке становище та малоземелля більшої частини церковного кліру. Водночас цю монографію можна вважати основою, на яку спиралися всі інші дослідники радянського періоду. В ній вперше визначено основні джерела доходів церков та монастирів, білого та чорного духовенства, простого кліру та верхівки єпархіального керівництва з використанням великого масиву джерел, а саме: звітів обер-прокурорів, кошторисів прибутків та видатків духовного відомства та ін.

У подальшій історіографії знайшли відображення ідеї М. М. Нікольського про загострення протистояння білого (парафіяльного) та чорного духовенства (насамперед, єпископату) з часів розпочатої в 60-х рр. XIX ст. реформи духовного стану та введення твердих окладів для парафій. Автор на конкретних прикладах підтверджував тезу про те, що саме чорне духовенство відбирало від білого значну частину їх доходів: по-перше, через існуючу систему відрахувань на єпархіальні потреби; по-друге, шляхом постійної конкуренції між церквами та монастирями за джерелами доходів на користь монастирів.

Набула свого підтвердження теза про формальне ставлення сільських священиків до виконання своїх обов'язків, які мотивували це небажанням та необхідністю самостійно обробляти земельний наділ. Натомість серед міських священиків, які мали значно більше можливостей для матеріального забезпечення, на думку автора, панував дух практицизму, збагачення, жадібності.

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст. тривав процес дослідження історії церкви. Виходять праці І. У. Будовніца [31], Є. Ф. Грекулова [32]. Перша з них присвячена історії монастирських господарств XIV–XVII ст., друга – економічному та політичному становищу РПЦ у державі, державно-церковним відносинам, зростанню антицерковного руху, негативному ставленню та «відвернення» народу від церкви та релігії. Є. Ф. Грекулов також навів розрахунки сумарного річного прибутку багатой та бідної парафій на 1908 р. (рік, коли закінчилася економічна криза та розпочався підйом в розвитку економіки).

Необхідно виокремити також працю А. М. Анфімова [33], який аналізує різні види земельної оренди окремих регіонів Росії на початку ХХ ст. Причину активного розвитку орендних відносин на Півдні України автор вбачав, по-перше, у безземеллі селян, по-друге, у швидкому розвитку товарного землеробства. На прикладах підтверджені тези про незначний відсоток самостійного обробітку церковної землі, наслідком чого стали поширення орендних відносин, зацікавленість у цьому процесі самих служителів культу, залучення селян до обробітку церковних земель як плата за треби; домінування короткострокової оренди на церковних землях та багатострокової – на монастирських.

Типовим прикладом заполітизованого розгляду церковної історії є вихід колективних монографій зі схожими назвами – «Церковь в истории России» [34] та «Религия и церковь в истории России» [35], в яких православна церква визнавалася частиною державного апарату. Використовуючи офіційну церковну статистику, в межах країни визначено кількість духовенства; розглянуто основні джерела прибутків; фрагментарно підраховано кількість парафій, переведених на державне утримання; вказано на залучення РПЦ до капіталістичного підприємництва у зв'язку з розвитком капіталізму; відзначено збільшений кошторис на забезпечення

духовенства та Синоду; на прикладах підтверджено тезу про недержавне забезпечення причтів через утримання парафіянами; визначено основну причину – матеріальну – у конфлікті між єпархіальним керівництвом та парафіяльним духовенством; вказано на необхідність зменшення відрахувань на користь керівництва. Однак серед вагомих недоліків цих праць варто відзначити відсутність висвітлення специфіки регіонів країни.

На початку 80-х рр. ХХ ст. з'явилися твори, головні тези яких зводилися до демонстрації глибокої кризи у відносинах народу та духовенства під час революційних подій 1905–1907 рр. Такою є праця П. М. Зирянова та А. І. Клібанова [36], побудована на великому фактологічному матеріалі, але з ідеологічним штампом, пов'язаним з поширенням антиклерикальних настроїв у суспільстві. В ній, як і в монографії Є. Ф. Грекулова [37], зустрічаємо перші згадки про «священиків-поміщиків» та дані про кількість землі, яка їм належала. Саме ці праці започаткували вивчення проблеми приватного землеволодіння представників духовного стану. Погоджуємося також з думкою П. М. Зирянова про те, що монастирське господарство було схоже на поміщицьке, яке в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. проходило повільний та затяжний процес капіталістичної еволюції [38, с. 33]. Науковий інтерес становить визначення автором рівня доходів білого духовенства порівняно з іншими прошарками населення.

У радянській історіографії питання про масштаби монастирської земельної власності стало предметом спеціального дослідження, окрім І. У. Будовніца, у В. Ф. Зибковця [39] та А. І. Клібанова [40].

У 80-х рр. ХХ ст. вийшла колективна монографія «Русское православие: вехи истории» за ред. А. І. Клібанова, в якій розглядалися питання про етапи монастирського землеволодіння та землекористування загалом. Так, на основі залучення архівних матеріалів та статистичних даних із дореволюційних праць, доведено, що центральною господарською ланкою необхідно вважати саме монастирі, які сконцентрували великий земельний масив [41]. До них він відносить і архієрейські дома. Інші церковні одиниці – церкви – землі мали менше. Слушною є думка про безперервне зростання монастирського землеволодіння – від часів

Київської Русі до встановлення радянської влади.

Незамінною у плані використання архівних джерел є монографія В. Ф. Зибковця, створена за матеріалами націоналізації монастирських земель в 20-х рр. ХХ ст., в якій перевага надавалася вивченню соціально-економічного становища монастирських господарств з початку ХХ ст. й до жовтня 1917 р.

Автор одним із перших зробив висновок про те, що всі опубліковані звіти обер-прокурорів Св. Синоду містили неповні дані, які дезінформували суспільну думку. В них були відсутні переліки доходів монастирів, зв'язків обителів із зовнішнім світом по лініях економічній, політичній, ідеологічній, інформація про організацію монастирського господарства та промислових виробництв, про земельні володіння архієрейських домів. Усе це науковцю вдалося виявити в архіві таємного діловодства Св. Синоду, який містив звітність єпархіальних управлінь та самого Синоду. Окрім цього, на його думку, цінну інформацію містило листування Синоду з єпархіальними управліннями з приводу організаційних, фінансових та господарських справ монастирів, матеріали позапланових ревізій останніх за доносими ченців, переписка з кадрових питань [42, с. 10–34]. Саме завдяки аналізу великого масиву джерел автор зміг об'єктивно оцінити соціально-економічне становище монастирів напередодні жовтневих подій 1917 р.

Для нашого дослідження найбільший інтерес становлять дані про прибутковість монастирів, про ріст їх земельної власності, розвиток промислового виробництва. В роботі більш детально згадуються окремі монастирі Південної України. Тож очевидно, що саме праця В. Ф. Зибковця заслуговує на особливу увагу при вивченні ГМР монастирів південноукраїнських єпархій.

Типологію монастирів та особливості їх господарства розглянуто в дослідженні Г. Г. Прошина. Незважаючи на численні ідеологічні штампи, в його праці вперше представлена класифікація майна, а саме: майно монастирів, майно ченців та майно, управління та дохід від якого належали духовним властям монастиря (митрополиту, архієпископу, настоятелю) [43, с. 303].

В роботі використана монографія О. І. Дружиніної [44], присвячена кризі феодального ладу в Південній Україні. Автор, на основі архівних матеріалів та

ревізських переписів, розглядає склад населення регіону середини XIX ст. та подає дані про кількість православного духовенства.

За радянських часів в еміграції вийшла книга М. Д. Тальберга «История русской церкви» [45], в якій стисло викладено матеріал про церковні установи при Св. Синоді, в т.ч. Канцелярії, Контроль, Господарське управління. Більш детально аналізується питання про матеріальне забезпечення духовенства. Робота написана на основі праці П. В. Знаменського та словника, виданого Ф. А. Брокгаузом та І. А. Ефроном, тож її суттєвим недоліком є використання обмеженого кола джерел.

Представники української діаспори, зокрема, І. Власовський [46], займалися вивченням історії православної церкви, але спеціально не досліджували роль майнового ресурсу РПЦ в Україні зазначеної доби.

Отже, наголосимо на тому, що історіографія радянського періоду загалом характеризувалася явним ідеологічним підходом до вивчення історії православної церкви, глибокого вивчення її ГМР та концентрацією лише на тезах антинародної та самодержавницької структури, що існувала з метою експлуатації населення та за його рахунок. Основна увага приділялася вивченню масштабів церковного та монастирського землеволодіння. До переваг цього періоду необхідно віднести використання великої кількості джерел, хоча з них обиралися переважно ті, що повинні були свідчити про негативні сторони життя духовенства та церкви взагалі.

У часи незалежності України інтерес до наукового вивчення церковної тематики постійно зростає. Дослідники звертаються до проблем парафіяльного духовенства та їх матеріального забезпечення, функціонування церковних інституцій, взаємовідносин церкви та держави, парафіян та кліру. З'явилася велика кількістю наукових публікацій, серед авторів яких є представники духовенства, що засвідчує інтерес останніх до історії церкви та церковної власності.

Цікаво, що до справи популяризації історії православної церкви Півдня України долучилася сама церква – через інтернет-ресурс. Створюються офіційні сайти єпархій, зокрема eparhia.dn.ua (Дніпропетровської), simferopol.church.ua (Сімферопольської) (існував до 2014 р.), eparhiya.od.ua (Одеської), на сторінках яких розміщується інформація про забуті та відроджені релігійні святині регіону,

структуру єпархії, основні розпорядчі документи та новини. Водночас там немає жодного матеріалу щодо господарсько-економічної діяльності, звітності про обсяги коштів та розміри пожертвувань. В цьому прослідковується історична традиція закритості господарської та фінансової діяльності православної церкви. Зазначимо, що сучасна статистика з цих питань, якщо вона існує, є недоступною.

Період характеризується також пошуком нових методологічних підходів до проблем дослідження, інтересом до соціальної історії. При цьому використовується принцип мікроісторії, який сконцентрований на пізнанні «малих життєвих світів», у центрі яких перебуває окрема людина. Засновник цього принципу Д. Леві писав, що через мале та окреме стають більш зрозумілими загальні соціальні зв'язки та процеси [47]. Для дослідження це набуває великої значущості. З'явилися перші комплексні дослідження історії всіх конфесій в Україні, насамперед – православ'я. Широке коло релігієзнавчої тематики, історія розвитку християнства від найдавніших часів до наших днів в Україні викладені в навчальних посібниках А. М. Колодного [48], О. П. Крижанівського [49], В. І. Лубського [50].

У зв'язку з відродженням низки монастирів з'являються праці, пов'язані з вивченням їх історії. Варто виділити краєзнавчі дослідження в регіональних друкованих виданнях про історію Олешківської обителі [51], Благовіщенського жіночого [52] та ін. монастирів [53]. Згодом вони трансформувалися в дослідження історичного регіонознавства. В українській історіографії в умовах глобалізації з'явилися нові підходи до проблем регіоналізму, до співвідношення регіональної науки з системою краєзнавства. Одна із представниць історичної регіоналістики в Україні Я. В. Верменич вбачає в «горизонтальному вимірі» історії можливість проаналізувати характер міграційних, соціальних, культурних, конфесійних, та інших процесів з метою визначення особливостей регіону та його перспектив [54]. Все частіше з'являються праці з історії порубіжних територій, або фронтирів, вивчення яких, на думку Т. В. Винарчук, дасть змогу зберегти взаємодію національної та локальної історії [55].

Одними з перших почали досліджувати Південь як окремий регіон України історики А. В. Бойко [56] та Ф. Г. Турченко [57]. Згодом сформувалися основні

центри його дослідження – Запоріжжя, Одеса, Херсон, Миколаїв та Крим. Ю. А. Катуніним та О. П. Тригубом захищені перші дисертації, присвячені вивченню історії створення та діяльності південноукраїнських єпархій [58–59].

На особливу увагу заслуговують бібліографічні покажчики джерел з історії церкви Херсонської єпархії, а також огляд Пам'ятних книжок губернії, створені колективом авторів Херсону та Одеси [60–62].

Цінними для нашого дослідження є спільні праці архівістів та краєзнавців. Альманах «Сповідь на Голгофі» [63] складається з документальних нарисів, спогадів, списків репресованих духовних осіб краю, серед яких маємо докладну інформацію про Корсунський, Благовіщенський, Григоріє-Бізюківський монастирі.

Документи, що розкривають державно-церковні відносини на Дніпропетровщині у повоєнний час, дали змогу представити досить значний за обсягами ГМР, яким користувалися церкви та монастирі Катеринославської єпархії дореволюційного періоду [64].

Одними з перших серед плеяди українських істориків різні аспекти питань, пов'язаних з майновим становищем та господарсько-економічною діяльністю РПЦ загалом по Україні та її південному регіоні, досліджували Г. М. Надтока [65], Ю. А. Катунін [66], І. І. Лиман [67], В. Г. Тур [68] та ін.

Комплексним характером та ґрунтовністю відзначається монографія київського науковця Г. М. Надтоки [69], який вперше предметом наукового пізнання визначив вивчення господарської діяльності православної церкви в Україні протягом 1900–1917 рр. Історик використовує потужний масив даних зі звітів обер-прокурорів для визначення кількості церков та їх наділення землею по всіх губерніях. Цінною є класифікація видів грошових надходжень до церков та монастирів, визначення відмінності церковних доходів від причтових, розрахунок середнього доходу для духовенства багатой та бідної парафій.

Масштабною за спектром розглянутих проблем стала монографія І. І. Лимана «Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861)» [70] – одна з перших наукових розвідок з історії законодавчої бази діяльності РПЦ в південному регіоні, в якій викладено матеріал про відведення церковних земель з кінця

XVIII ст. – першої половини XIX ст. з використанням великої кількості архівних джерел та законодавчих актів. Окрім цього, автор, аналізуючи джерела доходів духовенства, наголошує на тому, що організація збирання пожертв була однією з функцій духовенства, тому розглядалася центральною владою в одному контексті із загальним контролем за церковними коштами. Для цього залучалося не лише духовенство, але й світські особи, зокрема церковні старости (титари).

Комплексне вивчення історії монастирів Таврійської єпархії можливе завдяки монографіям Ю. А. Катуніна [71] та В. Г. Тура [72], створеним на матеріалах кримських архівів. Одними з перших предметом спеціальних досліджень автори обрали аналіз їх господарської діяльності.

Використовуючи метод комплексного дослідження джерел, науковці зробили вдалу спробу висвітлити в динаміці історію православної церкви в Криму з давніх часів до початку XX ст., порушили питання про культурно-історичну роль монастирів та їх роль в економічному розвитку регіону. Так, В. Г. Тур аналізує джерела доходів, обсяги власних коштів та державної допомоги окремо взятого монастиря. Слушною є думка про те, що господарські та організаційні здібності настоятелів сприяли тому, що за кілька десятиліть більшість монастирів стали квітучими господарствами. Але існували і численні порушення уставу, безгосподарність, що привела навіть до закриття Козьмо-Даміанівської та Катерлезької чоловічих кіновій та відкриття жіночих одноіменних.

Одним із перших досліджень господарської діяльності монастирів Степової України в XVI–XVIII ст. є захищена в 2007 р. кандидатська дисертація О. О. Шкрібітько [73]. Незважаючи на те, що зазначені хронологічні межі не співпадають з нашим дослідженням, цінним є матеріал про розміри, види доходів Самарського та Григоріє-Бізюківського монастирів, інтенсивний розвиток землеробства і промислів, висновок про багатогранність їх господарської діяльності та чільне місце в економіці степового регіону.

У монографії В. В. Климова [74] досліджується позиція українських православних монастирів та чернецтва протягом тисячоліття, а також їх вплив на духовне становлення та розвиток народу України. Доведено, що лівова частка

монастирських документів стосується фінансово-господарського та майново-юридичного аспектів. Питання господарської діяльності монастирів, джерела поповнення їх кошторису, особливості оподаткування, матеріальне забезпечення ченців знайшли своє відображення у науковій публікації О. А. Чиркової [75].

Необхідно відзначити тих українських дослідників, що вивчають регіональні особливості землеволодіння православної церкви на Правобережній, Лівобережній та Південній Україні, серед яких А. Л. Зінченко [76], В. О. Левицький [77], М. В. Сухарєв [78], І. М. Шугальова [79].

Цілу низку питань, пов'язаних з вивченням церковної історії підіймає у своїх дослідженнях науковець В. Г. Меша [80]. Цілком слушним є його висновок про те, що православна церковна організація України у 1875–1900 рр., маючи жорстку вертикаль влади, стала невід'ємною частиною РПЦ та відчувала на собі зміни з боку реформованого суспільства, а архієрейський дім виконував функцію єпархіальної господарської установи. Визначено основні джерела прибутків православного духовенства. Комплексно розглянувши всі складові матеріального забезпечення духовенства, автор оцінює його як посереднє.

Важливі аспекти регіональних етноконфесійних трансформацій та державно-церковних відносин визначені в науковій праці С. І. Жилюка [81]. Предметом спеціального дослідження О. П. Тригуба став аналіз господарської діяльності монастирів Херсонської єпархії [82]. Взаємовідносини церкви і соціуму, соціокультурні та релігійні чинники розглядає у своїх працях О. Ю. Бойков [83].

Серед дослідників православної церкви в регіоні необхідно також виділити науковий доробок українського вченого О. М. Ігнатуші [84], який акцентує на важливості вивчення середньої ланки церковного управління – консисторії та благочинь. Для нашого дослідження цінним є аналіз змін в економічному розвитку парафій Запорізького краю протягом першого десятиліття радянської влади, визначення глибини цих змін, якісних та кількісних показників, а також висновок вченого про те, що стабільне ведення церковного господарства напередодні жовтневих подій 1917 р. в регіоні стало можливим завдяки загальнодержавній політиці підтримки православної церкви.

Питання матеріального становища православного духовенства в Україні після 1917 р. аналізувала О. Б. Потапова [85] та Т. Г. Савчук [86]. Їх праці дають нам змогу порівняти забезпеченість духовенства на користь дореволюційного періоду. Окремі питання, дотичні до теми дисертації, розглядалися науковцями при дослідженні проблем сільського населення пореформеного періоду [87], аналізі наукових студій представників духовенства [88]. Фонди земських установ досліджували А. М. Крилова [89] та О. А. Макієнко [90].

Ю. Л. Селевич на основі аналізу документообігу Харківської консисторії відтворила реальний стан церковних справ, розкрила матеріали господарської та фінансової звітності єпархій [91]. Це дослідження підтверджує важливість введення в науковий обіг та вивчення документації органів духовного управління.

На сьогодні проблематика вивчення майнового стану РПЦ в межах Російської імперії стала предметом дослідження за кордоном. Насамперед це стосується російських істориків. Коло основних проблем, які вони досліджували і продовжують досліджувати, достатньо широке. Але недоліком багатьох з них є те, що вони не враховують специфіки регіонів України, в тому числі Півдня. Коло їх інтересів охоплюють лише території, які входять до складу Російської федерації.

На сучасному етапі тему історії взаємовідносин держави і церкви продовжив С. В. Римський [92]. Його наукові дослідження присвячені аналізу змін, що відбулися у відомстві православного віросповідання за часів Олександра II. На думку автора, ці зміни саме через їх значення почали називати «церковною реформою» 60–70-х рр. XIX ст. Монографія іншого дослідника – Ю. Є. Кондакова – вводить до наукового обігу нові документи, присвячені дослідженню державно-церковних відносин в Росії до часів Миколи II [93].

Багато конкретно-історичних проблем поставлені в монографії С. І. Алексєєвої, яка присвячена історії Св. Синоду – одного із політичних інститутів самодержавства, який став центральним органом церковного управління [94]. Через механізм вивчення його діяльності, складу, структури, компетенції стало можливим прослідкувати процес одержавлення церкви, визначити реальний статус Св. Синоду в системі вищого та центрального управління в державі; виявити

прояви кризи управління у сфері державно-церковних відносин. Дослідниця наголошує на тому, що остання була частиною загальної кризи управління в Росії. Погоджуємося з її думкою про те, що неможливо визначити реальний фінансовий стан духовного відомства, бо матеріали офіційної статистики завжди були неповними або повністю сфальсифікованими.

Сучасна російська історіографія, що активно розробляє тему історії монастирів та їх землеволодіння, представлена працею П. М. Зирянова [95], яку можна вважати першим спеціальним монографічним дослідженням про монастирі синодального періоду. Вперше акцентовано на різниці в майновому становищі бідних «північних» та процвітаючих «південних» обителей в межах імперії, на причинах «фемінізації» монастирів кінця XIX – початку XX ст., зростанні кількості послушників та використанні їх як дармової робочої сили. Інтерес становить теза про «спеціалізацію» монастирів: так, ідею «християнізації» повинні були пропагувати кримські монастирі. Велику увагу приділено опису господарської діяльності монастирів, їх підприємницькій діяльності, яка впливала на зміцнення майнового стану таких обителей. У праці зроблено обґрунтований висновок про те, що загальна криза православної церкви початку XX ст. стосувалася і монастирів.

Низка дослідників – В. А. Кольцов [96], Т. Г. Леонтьєва [97], В. В. Морозан [98], А. О. Подвигаило [99], О. М. Яшина [100] та ін. аналізують розвиток церковної земельної власності загалом у масштабах Російської імперії та в її окремих регіонах. В. В. Морозан, оперуючи архівними матеріалами фондів Св. Синоду (Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург, далі – РДІА), розглядаючи регіональні особливості, наводить дані про церковне землеволодіння в Харківській та південноукраїнських єпархіях. Науковець виділяє відмінності в майновому стані єпархій. Комплексного характеру вказаному дослідженню надає розробка теми господарської діяльності РПЦ. При аналізі структури доходів автор доводить, що серед шести категорій доходів грошові подаяння населення за їх обсягами посідали останнє місце.

Інший дослідник, А. О. Подвигаило, розглядає регіональні особливості церковного землеволодіння на прикладі Курської та Воронежської губерній та

здійснює аналіз приватного землеволодіння духовних осіб.

Комплексний аналіз питання правового регулювання земельної власності РПЦ здійснили у своїх кандидатських дисертаціях В. А. Кольцов та О. М. Яшина, які визначили етапи та роль держави у процесі накопичення земельної власності.

До окремої групи необхідно виділити наукові здобутки О. Л. Беглова [101], О. В. Данилової, В. Б. Романовської [102], Г. І. Шмельова [103], в яких предметом досліджень є економічне, фінансове та правове становище православної церкви в другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Наукова стаття В. Б. Романовської та О. В. Данилової аналізує різні теорії щодо суб'єкта власності церковного майна, питання про його управління та відчуження в державних та суспільних цілях. Акцентовано також на особливому характері майна релігійних організацій, констатовано, що юридичний характер відношення церкви до майна, яким вона користується, залежить від її статусу в державі. Аналіз законодавчих актів, що регламентували наділення землею, дав змогу зробити висновок про те, що на початку ХХ ст. в Росії проводилася політика щодо повернення православної церкві економічної могутності.

Господарсько-економічні відносини РПЦ аналізує також і Г. І. Шмельов. Він робить висновок про те, що протягом усієї історії православна церква займала значне місце в економічному та соціальному житті країни, акцентує увагу на активній підприємницькій діяльності низки монастирів. Науковий інтерес становлять праці, в яких проаналізовано нові аспекти господарської діяльності православної церкви, зокрема стаття Т. Л. Ніколаєвої [104] про організацію церковного страхування майна.

За останнє десятиліття з'явилися критичні праці, присвячені аналізу господарської та фінансової діяльності РПЦ на сучасному етапі. До них належить дослідження історика та соціолога М. О. Митрохіна [105], в якому розглядається церковний сектор пострадянської економіки, аналізується його внутрішня логіка та основні закономірності. Наголошується, що при виконанні релігійних функцій церква вже давно використовує економічний підхід, що дає змогу розглядати їх як виробництво конкретних послуг, які оплачуються парафіянами. Детальна

інформація про сучасну господарську діяльність РПЦ та структуру доходів храмів, монастирів та єпархій представлена у статті літературного критика, співавтора М. О. Митрохіна за низкою праць, М. Ю. Едельштейна [106]. Звернення до історії господарської діяльності православної церкви дорадянського періоду додає цінності таким дослідженням, допомагає нам визначити закономірності та прослідкувати процес накопичення ГМР церкви.

На противагу цим публікаціям, як і в дореволюційний період, з'являються апологетичні праці представників сучасного канонічного (церковного) права – протоієреїв В. Ципіна [107] та Г. Митрофанова [108], архімандрита І. Тестіна [109]. Викладач курсу церковного права Московської духовної академії протоієрей В. Ципін обґрунтовує майнові права церкви, розглядає органи управління та механізм розпорядження церковним майном. Аналізу окремих аспектів взаємовідносин церкви та держави протягом 1900–1917 рр. присвячена публікація професора Санкт-Петербурзької духовної академії протоієрея Г. Митрофанова. Наукова розвідка архімандрита І. Тестіна з офіційних позицій православ'я виділяє історичні форми господарювання РПЦ.

Низка питань, дотичних до тематики нашого дослідження, розглядалися й іншими науковцями за кордоном. Тему державно-церковних відносин розробляв канадський історик Д. В. Поспеловський [110]. Представник української діаспори І. К. Смолич написав узагальнювальну працю «История русской церкви 1700–1917 гг.» [111], в якій проаналізував багато аспектів відносин держави та церкви синодального періоду. Незважаючи на те, що вказане дослідження ґрунтується в основному лише на опублікованих джерелах, воно містить цінний для нас аналіз існуючої тоді законодавчої бази з питань церковної власності та багатий статистичний матеріал про масштаби церковної та монастирської земельної власності. При цьому автор не мав на меті спеціально досліджувати ГМР церкви.

Підсумовуючи, вкажемо, що сучасна історіографія змінила методологічні підходи, розширила коло питань для вивчення, підняла на новий якісний рівень аналіз джерельної бази. З'явилися регіональні дослідження, в тому числі з історії православної церкви Південної України. Серед великого спектра конкретно-

історичних проблем активно розробляється історія господарської діяльності, питання церковної власності, поглиблюється дослідження державно-церковних відносин та питань церковного і монастирського землеволодіння.

З'явилися наукові публікації, авторами яких є церковні діячі, які, окрім популяризації історії церкви, активно вивчають та захищають власний ГМР. Ці апологетичні праці представників канонічного (церковного) права представляють офіційну позицію сучасного Св. Синоду щодо невідчуженості права власності РПЦ на теренах колишньої Російської імперії. Саме в цьому ми вбачаємо причини втручання останньої у внутрішньоцерковні справи в Україні. Додамо, що церковні історики не виділяють окремі регіони України, обстоюючи ідею єдиної помісної православної церкви на чолі з московським патріархом.

Стає очевидним, що вивчення господарської діяльності православної церкви хоча і здійснювалося протягом останніх десятиліть, проте воно не є вичерпним і повинне бути продовжене. Саме це й надихнуло нас на комплексне вивчення питання ГМР РПЦ на Півдні України в дореволюційний період.

1.2. Джерельна база роботи

Джерельна база роботи достатньо різноманітна і широка. Вона складається з опублікованих та архівних матеріалів. Зважаючи на те, що тема належить до кола малодосліджених у вітчизняній історії, автор прагнув використати та вивчити значну кількість саме неопублікованих джерел, розміщених у державних архівних установах південного регіону України. До наукового обігу за проблематикою дослідження вводяться документи держархівів Запорізької (далі – ДАЗО), Дніпропетровської (далі – ДАДО), Херсонської (далі – ДАХО), Одеської (далі – ДАОО) областей, а також Держархіву Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). Загалом опрацьовано матеріали 20 фондів духовних та світських установ, включаючи три фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (далі – ЦДІАК України).

Використані в дисертації архівні матеріали доцільно розділити на дві групи:

- 1) документи державного походження; 2) джерела церковного походження.

До першої групи відносяться законодавчі акти органів влади, царського уряду, що характеризують основні принципи державно-церковних відносин. Офіційні документи регламентують порядок набуття РПЦ права власності на землю та інше майно, джерела формування та поповнення земельного фонду, надходжень грошових сум, механізм відчуження церковного майна та ін. Укази імператора як окремі документи зберігаються в усіх використаних у роботі фондах. Окрім цього використані нормативні документи місцевих органів влади: земських управ, поліцейських та губернських органів, які містять загальну інформацію про церкви, їх будівництво, наділення землею, церковнопарафіяльні школи, листування зі служителями культу з питань господарської діяльності парафії.

У роботі вибірково досліджено фонди Одеської (ДАОО, ф. 91) [112], та Олександрівської земських управ (ДАЗО, ф. 56) [113], представлені великим масивом статистичних даних щодо землеволодіння та землекористування РПЦ.

Інформацію про межові книги, документи на відвід церквам земель, скарги причтів на дії землемірів та необхідність відновлення меж церковних дач містять матеріали фонду «Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня» (ДАХО, ф. 14) – закладу, що займався межуванням землі на території губернії [114]. Значний інтерес становлять матеріали архівного фонду Канцелярії окружного фабричного інспектора Київського округу (ЦДІАК України, ф. 575) [115].

Джерела церковного походження представлені в роботі документами Св. Синоду, діловодними (справочинними) документами, матеріалами духовних правлінь, духовних консисторій, господарською звітністю православних парафій та монастирів на території південноукраїнських епархій. Це офіційні розпорядження архієпископів (єпископів), листування на рівні епархія-консисторія-благочиння-парафія, рішення консисторій і правлінь, що дають змогу визначити чітку структуру та механізм управління господарським комплексом РПЦ, розкрити та об'єктивно оцінити значення церковного і монастирського господарств у соціально-економічному розвитку Південної України.

Фонд Херсонського духовного правління Херсонської консисторії (ДАХО, ф. 207) [116], окрім загальних відомостей про церкви Херсонського повіту, містить

укази Св. Синоду, відомості про доходи церков, описи майна, прибутково-видаткові книги, рапорти благочинних, формулярні списки.

Серед використаних – фонди духовних консисторій південноукраїнських єпархій, а саме: Катеринославської (ДАДО, ф. 106) [117], Таврійської (ДААРК, ф. 118) [118], Херсонської (ДАОО, ф. 37, ДАХО, ф. 198) [119–120]. Найбільш репрезентативними за кількістю справ є матеріали діловодства Таврійської (при загальній кількості справ понад 6 тис. за період 1860–1920 рр.) та Херсонської духовних консисторій (близько 30 тис. справ за період 1782–1917 рр. (ДАХО), 1778–1917 рр. (ДАОО)). Значна кількість справ Катеринославської консисторії втрачена в період німецької окупації м. Дніпропетровська. Вціліла частина фонду 106 складає лише 309 справ за періоди 1722–1897 та 1917–1919 рр.

Загалом аналіз цих фондів свідчить про те, що центральною ланкою в господарській діяльності церкви в межах єпархій були духовні консисторії. Саме вони визначали доцільність придбання будь-якої нерухомості та виконували функції забезпечення збереження (страхування) та примноження церковного майна. Окрім того, описи канцелярії духовних консисторій включали управлінську документацію: укази Св. Синоду, укази та розпорядження консисторій, журнали засідань, відомості про призначення, звільнення, переміщення і смерть священно- та церковнослужителів і церковних старост, перевірку церковної звітності, пожертвування і контроль за їх внесенням до описів церковного майна.

Документи духовних консисторій, складені на бланках і завірені печатками свідчать про достовірність поданої в них інформації. Однак це не виключає необхідності критичного підходу до їх змісту.

Документи господарської діяльності парафій – це офіційні документи на право володіння та плани на землю, письмові звіти, прибутково-видаткові книги церков та монастирів, клірові відомості та ін. Крім фондів духовних консисторій вони містяться у фонді Покровської соборної церкви м. Олександрівськ (ДАЗО, ф. 19) – нижньої (парафіяльної) ланки церковного управління. Аналіз звітної документації (в тому числі прибутково-видаткових книг) 13 церков 1-го благочиння Олександрівського повіту Катеринославської губернії допоміг нам

реконструювати механізм надходження грошових сум із зазначенням пріоритетних джерел та розподіл видатків церков [121].

Документація, яка відклалася в результаті діяльності середньої ланки управління – благочиння – представлена у фондах «Благочинний церков Євпаторійського округу» (ДААРК, ф. 765) [122] та «Благочинний монастирів Таврійської єпархії» (ДААРК, ф. 138) [123]. Саме вони зберігають папери суто «економічного» спрямування: описи майна, страхові оцінки нерухомості, документи про стан та ведення господарства, земельні володіння та обігові статті, прибутки від них. Крім цього, в них міститься інформація про межування, стан справ з документами на землю, копії судових справ, загальні відомості про кількість ченців. Листування благочинних відображає стан справ та вплив останніх на управління парафією або монастирем. На прикладі матеріалів подвір'я Таврійського архієрейського дому у м. Ялта (ДААРК, ф. 640) [124] обґрунтовано тезу про те, що господарська діяльність монастирів завжди була спрямована на самозабезпечення, економічну вигоду та одержання прибутків.

На основі аналізу зазначених та інших фондів, що використані в дослідженні, виділяємо наступні види письмових звітів стосовно церковного майна:

- на рівні місцевих (парафіяльних) церков та монастирів: 1) фінансові звіти про діяльність церкви та монастиря – так звані прибутково-видаткові книги за рік; 2) рапорти причтів про церковні прибутки та видатки; 3) річні звітні відомості церков (наприклад, про надходження пожертв за рік, постачання та продаж вінчиків та інших предметів для богослужіння); 4) книги видатків грошових сум та капіталів за рік; 5) відомості про одержання жалування причтами (за півріччя та весь рік); 6) звіт про свічний прибуток;

- на рівні благочиння: 1) звіт про стан єпархії (складали благочинні); 2) звіти благочинних та настоятелів монастирів про доходи та добробут підпорядкованих їм церков та монастирів;

- на рівні єпархії духовними консисторіями ретельно формувалися звіти до Св. Синоду про стан єпархії.

Акцентуючи на посиленому контролі за звітністю на місцевому рівні

(парафіянами та благочинними), варто відзначити велику роль у цьому процесі планових перевірок, ініційованих консисторським керівництвом. Діяльність єпархіальних ревізійних комітетів, що їх проводили, представлена у фонді «Таврійський губернський єпархіальний ревізійний комітет Таврійської губернської духовної консисторії (1861–1900 рр.)» (ДААРК, ф. 139) [125], який містить матеріали про проведення ревізій, протоколи засідань, звіти про роботу.

Основним видом джерел дисертації стали клірові відомості – щорічний внутрішньоцерковний документ, що видозмінювався протягом 1769–1918 рр. Він складався з трьох частин: до першої – «Відомості про церкву» – вносилися інформація про дату будівництва церкви, за який кошт та з якого матеріалу вона побудована, ступінь забезпеченості майном, віддаленість від великих населених пунктів. Для нашого дослідження, насамперед, важливі дані про штат, жалування, майно, прибутки та джерела фінансування, примноження та рух церковних капіталів, наявність землі та її якість, стан господарських будівель при церкві, наявність господарських книг, шкіл та попечительств при церкві. Друга частина – «Послужні списки священно- та церковнослужителів з їхніми сім'ями і церковних старост і відомості про удовиць і сиріт, які підвідомчі церкві» – містила детальні біографічні відомості про священників, дияконів, псаломників та ін., про джерела їх прибутків, причтовий капітал, пересування по службі та нагороди.

Третя частина – «Відомості про парафію» – були статистичним зведенням про населені пункти, що входили до складу парафії із зазначенням парафіян окремо по прошарках населення, кількість їх будинків та господарств. Завершувалися вони послужним списком старости окремої церкви за певний період.

Загалом необхідно зазначити, що клірові відомості, один із двох екземплярів яких подавався кожного року для перевірок до консисторії, необхідно вважати достовірним джерелом, хоча складалися не завжди ретельно: в них містилася низка неточностей, зокрема про рік народження священно- та церковнослужителів, кількість парафіян, розмір земельного наділу (через відсутність документів на землю або наявність декількох наділів), свідомо занижені прибутки членів причту та дані про причтовий капітал. Особисті формуляри священно- та

церковнослужителів дають змогу визначити рівень матеріального забезпечення (та зміни в ньому через проміжок часу) членів кліру залежно не лише від кількості, багатства, розташування парафії, а й від самої єпархії; показують вплив матеріального чинника на міграцію білого духовенства з однієї парафії до іншої.

Окремо зазначимо, що в роботі використано матеріали архівного фонду Київського митрополита Платона (Городецького) (ЦДІАК України, ф. 192) [126], який очолював Херсонську кафедру у 1877–1882 рр., та матеріали фонду 127 Київської духовної консисторії (ЦДІАК України) [127].

До опублікованих джерел належать: 1) документальні (законодавчі, актові, діловодні, статистичні); 2) періодична преса; 3) джерела особового походження (спогади).

Першу групу становлять збірники законодавчих та нормативних документів державних та церковних органів влади всіх рівнів. В роботі використано 9–16, 28 томи «Повного зведення законів Російської імперії» [128], VIII та IX томи «Зведення законів Російської імперії» [129]. Саме тут прописані всі права білого та чорного духовенства відносно набуття, користування та розпорядження власністю, законодавчо закріплені збільшення розмірів церковних та монастирських наділів, появу приватної власності на землю, яку духовні особи одержали після проведення селянської реформи.

Документи Св. Синоду, крім указів, представлені також статутами та інструкціями. Так, «Статут духовних консисторій», прийнятий у 1841 р. (зі змінами у редакції 1883 р.), регламентував роботу духовних консисторій [130]. Він складався з чотирьох розділів. Найбільший інтерес для нас становлять другий розділ, що регулював питання участі консисторій у справах будівництва та благоустрою храмів, церковного господарства, та четвертий – про штати консисторій та регламентацію їх діловодної документації.

Вивченню проблем управління майновим комплексом РПЦ допомагають надруковані укази, постанови та інструкції Св. Синоду, що регламентували і порядок звітності про церковне майно. В дисертаційній роботі використано збірник таких церковно-правових актів, автором-упорядником якого був начальник

відділення господарського управління Св. Синоду Я. І. Івановський [131]. Також на сторінках місцевих «...Єпархіальних відомостей» збереглися: «Інструкція настоятелям церков» (1901 р.) та «Інструкція церковним старостам» (1888 р.) про розподіл доходів між членами причту; «Про порядок користування та здавання в оренду церковної землі» (1915 р.), про необхідність збереження церковного майна, наводилися різні форми звітності. Згідно з «Інструкцією благочинному парафіяльних церков» (1897 р.), саме йому надавалося право нагляду за веденням церковного господарства у всіх підвідомчих йому парафіях. Аналогічні питання щодо управління монастирським майном розглядалися в «Інструкції настоятелям чоловічих та жіночих монастирів» (1828 р.) та «Інструкції благочинним монастирів» (1828 р.).

Джерелом першочергового значення щодо вивчення ГМР православної церкви є Звіти обер-прокурора Св. Синоду. Вони відображали точку зору керівника духовного відомства з широкого кола питань: управління церквами та монастирями, утвердження віри та благочестя, закордонних церков та місій, духовної освіти, джерел матеріального забезпечення духовенства. Серед їх переваг варто відзначити всеохопність, структурованість, регулярність випусків.

У роботі використано матеріали тринадцяти звітів, що зберігаються на сьогодні в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського, починаючи з 1849 р. до 1914 р. – останнього зі звітів, що вийшов з друку лише в 1916 р. [132]. Частина з них опубліковані повністю, деякі містять у назві слово «Витяг», що свідчить про небажання церковної влади оприлюднювати певний спектр інформації. Наприклад, ці звіти ніколи не містили інформації про земельну власність та джерела доходів монастирів, як і про інше нерухоме майно церков та монастирів (лавки, магазини, доходні будинки та ін.), окрім їх кількості. Ці «недоліки» свідчать про те, що офіційна церковна влада в особі обер-прокурора та Св. Синоду бажала залишити поза лаштунками звітів реальний стан майнового ресурсу РПЦ, щоб не збурювати та не налаштовувати проти себе населення.

Значну цінність становлять додатки до звітів, на підставі яких нами складені Додаток А та Додаток Б. Вони містять значний статистичний матеріал про

монастирі та чернецтво, про кількість православного населення, духовенства, про благодійництво, прибутки та видатки церков. На основі вказаних даних за період 1855–1914 рр. зроблені висновки щодо південноукраїнських єпархій про зростання кількості церков та населення, ріст гаманцево-карнавкових та інших церковних зборів; визначено позитивну динаміку в процесі переводу причтів на державне утримання, особливості співвідношення між білим та чорним духовенством; існування практики примноження грошових сум та капіталів; проаналізовано структуру надходжень та витрат; визначено градацію єпархій за обсягом грошових надходжень на одну церкву та загальний рівень заможності єпархій на 1914 р., за якою в межах України перше місце посідала Катеринославська, третє – Херсонська, п'яте – Таврійська єпархія.

Важливим доповненням до звітів є інше джерело церковної звітності – «Кошториси доходів та видатків відомства православного віросповідання» в особі Св. Синоду, проаналізовані нами за 1880, 1910, 1915–1917 рр. [133]. Саме в них чітко визначені основні джерела доходів та видатків РПЦ в межах усієї держави. Нами встановлено, що загальний бюджет Св. Синоду складався з виплат із державної казни, добровільних зборів та церковних карнавок, чистого свічного доходу, доходів з оренди, пожертв на користь церков, відсотків з церковних капіталів та ін. Основні видатки духовного відомства йшли на церковнопарафіяльні школи, міське та сільське духовенство, духовні училища. Ріст адміністративних видатків, порівняно з основними, був невеликим.

Цінність цього виду джерел також полягає в тому, що, окрім загальних цифрових даних, вказані суми, що відраховувалися на утримання архієреїв (залежно від класу єпархії), архієрейських домів, центральних соборів, монастирів (залежно від їх класу). Також з їх допомогою проаналізовано процес переведення на казенне жалування причтів південноукраїнських єпархій із зазначенням розмірів середніх окладів, визначено загальні цифри єпархіальних доходів та доходів Св. Синоду. Зроблено загальні висновки про збільшення, по-перше, асигнувань держави, по-друге, збільшення церковних видатків, але пропорційно зростанню всього державного бюджету. При цьому зазначимо, що видатки держави на РПЦ

ніколи не виходили за межі півтора відсотка від державного бюджету.

Для вивчення ГМР південноукраїнських єпархій велике значення мають статистичні джерела, які збереглися у великій кількості. Серед них, згідно з класифікацією, наведеною Я. С. Калакурою, існують такі різновиди, як сільськогосподарська, демографічна, соціальна та адміністративна [134].

До фундаментальних джерел дослідження землеволодіння та землекористування православної церкви належать матеріали державної статистики, зібрані Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ (далі – ЦСК МВС) та земської статистики за результатами діяльності статистичних комітетів земських управ.

За результатами ЦСК МВС у 1906 р. в Санкт-Петербурзі опубліковані окремі збірники зі статистики землеволодіння 1905 р. всієї європейської Росії, в т.ч. й південноукраїнських губерній [135]. Складаючи джерельну базу роботи, вони висвітлюють процес формування та накопичення земельної власності церков та монастирів Південної України станом на 1905 р. порівняно з попереднім сільськогосподарським переписом 1877–1878 рр. При цьому треба зазначити, що дані зазначених збірників державної статистики часто не співпадають зі статистичними даними губернських та повітових земств. Про це згадувалося ще в Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона: «Новітні дані, зібрані у 1905 р. ... не вирізняються цілковитою точністю» [136, с. 414]. Справа в тому, що проводили ці переписи поліцейські органи.

З другої половини ХІХ ст. систематичними стають різні переписи. В роботі використані статистичні джерела, що друкувалися в численних періодичних та продовжуваних виданнях ЦСК МВС [137].

Більш широкий спектр досліджень проводили губернські та повітові земські установи, які протягом 1870–1894 рр. були відносно незалежні від органів влади, що давало можливість неупереджено й об'єктивно підходити до збору та узагальнення статистичних даних. Більшість статистичних описів земств опублікована. За підрахунками, архівна спадщина їх діяльності наразі лише на теренах України нараховує близько 100 тис. од. зб. [137, с. 24]. Цей величезний

прошарок цінної інформації зберігається у всіх бібліотеках та архівах обласного та державного рівня (з переважанням кількості в архівах). Їх ґрунтовне дослідження повинне стати передумовою повноцінної реконструкції культурно-господарського розвитку різних регіонів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У дисертації представлені опубліковані у формі щорічників статистико-економічні огляди губерній (Катеринославської – 1897 р., 1909 р.; Таврійської – 1887–1888 рр.; Херсонської – 1910 р., 1913 р.) [139], повітів, звіти Катеринославської губернської земської управи (1877, 1887, 1893 рр.) та Верхньодніпровської повітової земської управи за 1888 р. [140], що містять дані про розміри церковної та монастирської земельної власності, розподіл їх по угіддях та масштаби володінь. В огляді Катеринославської губернії за 1897 р. додатково представлена інформація про державні ощадні каси всього південного регіону України із зазначенням розмірів вкладів духовних осіб порівняно із середніми розмірами вкладів інших прошарків населення. Це дало змогу зробити висновок про те, що найбільші внески до ощадних кас належали духовенству.

Використання серії подібних збірників, наприклад, по Херсонському повіту дало нам можливість проаналізувати дані про посів та збір хліба на церковних та монастирських землях за 1912 р., 1913 р., 1915 р. [141]; зробити висновки про збільшення врожайності (особливо на монастирських землях) та її залежність від видів засіяних культур; зростання оренди та орендних цін; вплив Першої світової війни на ринок землі та зростання ціни на неї. Типовими можна вважати також збірники зі списками землеволодінь та їх власниками, розподіл земель по угіддях, що видавалися повітовими та губернськими земствами [142].

Ще один вид збірників під назвами «Збірники статистичних відомостей...» та «Матеріали для оцінки земель...», підготовлені земськими статистичними установами, можна віднести до двох типів: матеріали подвірних переписів і власне матеріали щодо оцінки земель [106–113, 134–135, 155, 164]. І перший, і другий тип видань містили у собі дві частини – текстову та табличну [143, с. 446]. Virізняючись за структурою, змістом та обсягом, ці видання є унікальними. На сьогодні вони представлені в науково-довідкових бібліотеках архівів: по

Катеринославській губернії п'ять збірників із восьми зберігаються в ДАДО, по Херсонській губернії – п'ять збірників із шести – в ДАХО. По Таврійській губернії в дисертації аналізується лише один збірник по Мелітопольському повіту. За вмістом інформації найбільш репрезентативними є дані збірників по Бахмутському та Новомосковському повітах, перший з яких належить до подвірних переписів, другий – до матеріалів щодо оцінки земель. Усі матеріали, опубліковані Таврійським губернським земством, належали до подвірних переписів.

Упорядниками «Збірників статистичних відомостей...» по повітах проаналізований склад та розміри землеволодіння по земельно-адміністративних одиницях, представлена інформація: про розміри земельного наділу соціальних та етнічних груп, у тому числі тих, що належали церквам та монастирям; про особливості розподілу по угіддях; про купівлю-продаж землі; наявність приватного землеволодіння серед духовних осіб, дані про розвиток орендних відносин.

Натомість збірник «Матеріали до оцінки земель...» вміщував характеристику території, народонаселення, землеволодіння та землекористування (перша частина), опис земельних угідь (друга частина). Наприклад, такий збірник по оцінці земель Олександрівського повіту Катеринославської губернії окремо містив інформацію про землеволодіння установ, до яких належали церкви [144].

За матеріалами аналогічного збірника по Новомосковському повіту робимо висновки про переважання придатної для землеробства землі церков та монастирів, що свідчить про хороше забезпечення землею усіх церков та Самарського Пустинно-Миколаївського чоловічого монастиря; про перевагу оранки над іншими угіддями на церковних наділах; перше місце за церковними землями по оренді (в основному на короткий термін) та переважання довгострокової оренди на монастирських землях. Окрім того, там вказані ринкові ціни на землю, які дають змогу вирахувати ймовірний прибуток від неї [145].

«Матеріали до оцінки земель Херсонського повіту Херсонської губернії» містять цінну інформацію про землекористування Григоріє-Бізюківського монастиря, дані про здавання ним в оренду своїх земель, про подібність системи монастирського господарства до приватновласницького [146].

Довідкові видання представлені в роботі Пам'ятними книжками губерній [147] та Довідковими книгами єпархій. Пам'ятні книжки губерній як узагальнений тип видання на сьогодні є унікальним друкованим довідково-бібліографічним джерелом державної статистики при вивченні історії регіонів усієї Російської імперії. Видавалися вони губернськими статистичними комітетами, губернськими правліннями або редакціями «Губернських відомостей» з кінця 30-х рр. XIX ст. по 1917 р. У більшості випадків вони виходили за редакцією секретарів статистичних комітетів.

Ф. А. Брокгауз та І. А. Ефрон у своєму словнику подали одне з перших визначень пам'ятних книжок «як виду адрес-календарів та довідкових книг, в яких нерідко містяться і статті з історії, географії, статистики, етнографії, флори, фауни та ін., що стосується цього краю» [148, с. 135].

Тобто цей тип видання становить великий інтерес для тих, хто вивчає історію південного регіону України, бо доповнює матеріал про центральні та місцеві державні органи влади, представляє детальну інформацію про духовне управління. Збереглися дані про їх персональний склад та місцезнаходження. В «Пам'ятних книжках Катеринославської губернії» за 1864 та 1867 рр. є інформація про кількість свічних заводів, штат працівників та суму виробництва, що дало можливість прослідкувати в динаміці розвиток цих підприємств в єпархії та дійти висновку про концентрацію заводів та процес нарощування потужностей.

Помітне місце серед таких видань зайняла «Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии» [149], автором якої став член духовної консисторії, секретар херсонського архієпископа Іустина священник Ф. Міляновський. Ця книга-довідник сконцентрувала великий фактологічний матеріал про православне життя в єпархії: кількість церков, склад причтів, склад та механізм функціонування духовної консисторії, тощо. Стало можливим вивчення історії регіону на мікрорівні.

Першочергове значення для дослідження церковної історії мають довідкові видання єпархій РПЦ. Нами використано видані духовною консисторією Довідкові книги Катеринославської єпархії за 1908 р. та 1913 р., побудовані за одним

принципом на основі клірових відомостей церков [150]. Вони містять повний перелік храмів та детальну інформацію про кожен з них. Насамперед, нас цікавили питання про господарський комплекс парафії: наявність землі та дохід від неї, капітали церкви та причту, орендні статті церкви та причту (будинки, лавки, землі), дохід від них, карнавкові збори, стан господарських будівель.

Новими у Довідковій книзі 1913 р. були питання про останню архієрейську ревізію, орендні статті церкви та причту, наявність на території парафії заводів, фабрик, рудників та інших закладів. Не залишилася поза увагою цих видань інформація про причт та наявність жалування, що доповнює висвітлення питання про його матеріальне забезпечення. Довідкова книга Катеринославської єпархії за 1908 р. також цінна тим, що подає відомості про господарську діяльність монастирів єпархії, їх земельну власність та інші види нерухомості, визначаючи дохід від них. Недоліком цих видань є відсутність повних та точних даних. Але це не применшує їх наукової цінності.

Типовими для того часу можна вважати довідкові книги, що видавалися в межах окремих губерній [151], адрес-календарі духовного відомства [152]. Поєднання статистичного щорічника та довідкової книги представлено у виданні А. Суворіна «Русский календарь на 1917 г.» [53].

Для вивчення питань, пов'язаних із нашим дослідженням, ми залучили матеріали місцевої церковної періодики, а саме «...Єпархіальні відомості», що виходили в усіх українських єпархіях з другої половини ХІХ ст. до революції 1917 р., вивченням яких сьогодні займаються дослідники кожного регіону України. Наразі існує цілий каталог цих періодичних (або «продовжуваних») видань кінця ХІХ – початку ХХ ст., що зібрані у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського у м. Київ [154].

«Катеринославські єпархіальні відомості» (далі – «КСВ»), «Таврійські єпархіальні відомості» (далі – «ТЄВ»), «Херсонські єпархіальні відомості» (далі – «ХЄВ») зберігаються в ДАЗО, ДАДО, ДАОО, ДАХО, ДААРК. У роботі використано посилання на матеріали близько чотирьох десятків журналів. Цінність цих видань, що виходили два рази на місяць, полягала у комплексному характері

представленої інформації (документальної або особистого характеру), в оперативності її подання. Недоліками можна вважати однобічне висвітлення подій виключно з офіційної позиції РПЦ. Усі видання поділялися на офіційний та неофіційний відділи. В офіційній частині друкували укази царя, постанови та розпорядження Св. Синоду, єпархіального керівництва, а також розміщували єпархіальні новини. Неофіційний відділ (у «ХЄВ» він називався «Прибавления») друкував матеріали про бібліографічні видання, замітки з місцевого єпархіального життя, результати перевірок парафій єпископами, різні оголошення та матеріали виключно релігійного змісту. «ТЄВ» подавали в кінці зміст, що полегшувало роботу з цим часописом, який першим був надрукований в імперії.

Можемо стверджувати, що «...Єпархіальні відомості» – це важливе джерело для вивчення ГМР православної церкви у Південній Україні, завдяки якому маємо змогу реконструювати детальну картину церковного землеволодіння не лише в єпархіях, але й на повітовому рівні та рівні парафій. Через максимальне наділення землею чітко прослідковується її регіональна специфіка.

Окрім цього, на регіональному рівні нами досліджено основні джерела поповнення земельного фонду РПЦ. На сторінках часопису друкували укази царя, в яких визначалося, яким церквам і в якій кількості передавалися земельні наділи. Виділимо «КЄВ», в кожному номері яких, поряд зі списком вакансій для священно-та церковнослужителів у парафіях, подавалася інформація про причт, розмір жалування, яке він одержував, джерела його доходів та розмір земельних наділів. Постійно друкувалися матеріали про кількість нових причтів, переведених на жалування, та вказувався їх розмір. Завдяки цьому можна прослідкувати тенденцію до збільшення кількості таких причтів окремо по єпархіях.

Значна увага приділялася благодійницькій діяльності у парафіях, що дає нам змогу визначити механізм збору пожертв у єпархії. Офіційний відділ кожного номера подавав список пожертв на користь церков. Завдяки цьому збереглися тисячі імен благодійників. Згадуються відомі у регіоні меценати, зокрема О. Стурдза – благодійник Одеси та покровитель Одеського Архангело-Михайлівського жіночого монастиря [155, с. 544]. Важлива роль у розвитку

благодійництва та збору коштів в парафії належала церковним старостам. Клір жив краще, коли мав хороші стосунки саме з церковними старостами, які, згідно з їх «посадовими інструкціями», повинні були дбати про збільшення добробуту кліру та прибутковості церков. Зустрічаються матеріали про старост, які безперервно (по 8–10 разів!) переобиралися на свій трирічний термін.

Зазначені видання можна вважати також цінним джерелом для вивчення історії свічних заводів. На їх сторінках друкувалися річні звіти єпархіального попечительства про свічні операції. Завдяки цьому маємо дані про обсяги продажів свічок, обсяги оборотного капіталу, чистого свічного прибутку, відпускні ціни на заводах, єпархіальних складах та лавках [156, с. 316; 157, с. 1027; 158, с. 94].

На початку ХХ ст. на сторінках часописів з'явилася реклама. Завдяки цьому маємо, зокрема, інформацію про розташування в Херсонській єпархії Одеського єпархіального складу церковного майна та парчі [159, с. 94].

Неофіційні відділи містять цінну інформацію про окремі монастирі. Так, «ХСВ» за 1904 р. подає інформацію про відведення земель для першого вікаріатства Херсонської єпархії та реконструкцію резиденції вікарія – Катасанського будинку в Херсоні [160, с. 126]. Постійно згадується Григоріє-Бізюківський монастир як заміська резиденція архієрея.

Історико-статистичні описи монастирів, церков, парафій також є важливим джерелом для вивчення майнового стану єпархій. Такі описи монастирів можна віднести до краєзнавчої літератури. Зазвичай вони виконували функції своєрідних путівників для паломників. Їх авторами найчастіше були настоятелі монастирів. Структура описів була стандартною: історична довідка, опис найвизначніших споруд, декілька світлин із зображенням монастирських будівель. У більш пізніх виданнях (особливо кримських монастирів) зазначався маршрут проїзду до обителі, щоб заохотити відвідувачів. У нашому дослідженні проаналізовано описи найбільших чоловічих монастирів Південної України, а саме: Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря Катеринославської єпархії, Корсунського Богородицького монастиря Таврійської єпархії, Григоріє-Бізюківського монастиря Херсонської єпархії [161].

Як унікальне історичне джерело опис Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, автором якого був єпископ Феодосій (Макар'євський), подає детальну інформацію про землекористування, що дало нам змогу визначити основні напрями господарської діяльності монастиря та вирахувати сукупний дохід від неї. Окрім того, наявність плану та межової книги, перелік пожертв із зазначенням прізвищ пожертвувачів свідчать про високий рівень управління монастирем, який був літньою резиденцією єпископа.

Дані про господарство, в т.ч. наявність худоби за 1868 та 1897 рр., зібрані в описі Корсунського Богородицького монастиря Таврійської єпархії, дали змогу визначити основну статтю доходу обителі – торгівлю худобою.

Відносно Григоріє-Бізюківського монастиря ми використали два описи, складені сучасниками: один був його настоятелем (архієпископ Діонісій), інший – фельдшером в ньому (М. Ногачевський). Останній опис становить для нас більший інтерес тому, що складений на 32 роки пізніше і містить нову інформацію, наприклад, про будівництво готелю (1876 р.), готельного двору (1892 р.), лікарні, існування водогону та прокладення шосейної дороги за монастирським садом, що дало нам змогу реконструювати не лише господарську діяльність монастиря але й його благодійницьку роль у суспільному житті.

Важливим доповненням для нашого дослідження є спогади одного із найвідоміших єпископів свого часу (згодом – митрополита) Євлогія (Георгіївського), які відтворюють історію православ'я перших десятиліть ХХ ст. [162]. Звісно, що як джерело особового походження, вони не позбавлені суб'єктивності в оцінці історичних фактів і суспільних явищ. Тому їх цінність зростає при використанні у комплексі з іншими видами джерел. Водночас наголосимо на тому, що в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, містяться відомості, яких немає в інших джерелах.

Основна увага автора сконцентрована на описі життя дореволюційного духовенства під час роботи чотирьох Державних дум, Першої світової війни, революцій, діяльності Всеросійського Помісного Собору та життя православної діаспори за кордоном. Цікавими для нашого дослідження є спогади автора про своє

управління Волинською та Холмською єпархіями, відмова стати очільником Таврійської кафедри, замітки про власні візитації (огляди єпархії), забюрократизовану роботу консисторій, описи архієрейських домів та відомих монастирів України. Привертає увагу інформація про діяльність комісії з церковної реформи в період діяльності Державних дум, яку він очолював. Цінною видається також думка автора про малоефективність монастирського господарства та першочерговість реформ церковного управління.

Підсумовуючи, наголосимо, що в дисертації використано актові джерела, діловодну та звітну документацію Св. Синоду, описово-статистичні джерела, довідкові та періодичні видання, мемуарну літературу.

Важливим джерелом при вивченні ГМР церкви є діловодна та звітна документація Св. Синоду: документи господарської діяльності парафій та монастирів, джерела церковної звітності, матеріали духовних консисторій.

Особливо виділяються матеріали земської статистики, насамперед завдяки відносній незалежності від органів влади, а отже – більшій достовірності. Також вони добре збереглися та представлені в наукових фондах обласних архівів і бібліотек, що заохочує до подальших наукових розвідок.

Отже, аналіз наявних джерел дає змогу дослідити ГМР РПЦ на Півдні України з другої половини XIX ст. до лютого 1917 р. Архівні джерела значно доповнюють ті документи, що були опубліковані, і дають можливість вирішити поставлені перед цим дослідженням завдання.

1.3. Методологія дослідження

Методологічний інструментарій дисертаційної роботи складається з правил (принципів) та прийомів (способів) наукового пізнання. Зробимо акцент на важливості принципів дослідження, які складають його фундамент та є гарантом глибокого і всебічного дослідження проблеми. Їх порушення призводить до негативних наслідків для науковця, зокрема помилок та упущень, порушення повноти та достовірності, що неминуче стане причиною втрати його значення для науки і практики. Погоджуємося з думкою Я. С. Калакури про необхідність

акцентування на документалізації дослідження [163]. Передусім визначимо ключові поняття, які використовуються у дослідженні. Для впорядкування великого за обсягом матеріалу автор використовує такі ключові поняття: «господарство», «майно», «комплекс», похідні від нього – «господарчо-майновий комплекс», «господарчо-майновий ресурс».

Спочатку подамо визначення основних понять, пов'язаних з господарською діяльністю: господарство, майно, комплекс, дохід, прибуток. Великий тлумачний словник визначає «господарство» як обладнання, інвентар, будівлі і т.і. якогонебудь виробництва або виробничої одиниці [164, с. 17]. Господарською є будь-яка діяльність, у т.ч. підприємницька, пов'язана з виробництвом продукції, торгівлею, наданням послуг, виконанням робіт. Бухгалтерський словник за редакцією професора Ф. Ф. Бутинця трактує поняття «майно» як матеріальні цінності, речі, які перебувають у володінні юридичних та фізичних осіб. Згідно з класифікацією, існує майно рухоме та нерухоме (землі та прикріплені до неї об'єкти) [165, с. 75].

Все церковне майно, згідно з церковним правом, поділяється на священне (освячене) та церковне (звичайне). До звичайного церковного майна входить уся нерухомість, земельні наділи, цінні папери, рухоме майно та кошти.

Універсальний бізнес-словник за редакцією Л. М. Лозовського та Б. А. Райзберга подає таке визначення поняття «комплекс» (від лат. *Complexus* – зв'язок, поєднання): 1. Сукупність, поєднання об'єктів, предметів, дій, які тісно пов'язані і взаємодіють між собою та утворюють єдину, майже однорідну цілісність; 2. Група взаємопов'язаних галузей, підгалузей, підприємств, що виготовляють однорідну продукцію, наприклад, багатогалузевий комплекс, міжгалузевий комплекс, виробничий комплекс [166, с. 14].

РПЦ мала великий господарчо-майновий комплекс, до якого входили церкви, архієрейські дома, монастирі, скити, кіновії, подвір'я. Вони мали господарські будівлі, власне господарство та виробництво. Все це складає її ГМР.

Дохід – гроші (матеріальні цінності), отримані фізичною (юридичною) особою, організацією за певний період часу. Прибуток визначається як різниця між доходами і витратами, або як збільшення капіталу в результаті діяльності.

Тлумачення інших термінів, які нами використовувалися, буде подано у наступних підрозділах відповідно до логіки викладення матеріалу.

Дисертаційна робота ґрунтується на принципах історизму, системності, об'єктивності та всебічності. Принцип історизму зумовлює вивчення православної церкви Південної України як складової Російської православної церкви з урахуванням відповідної епохи – періоду другої половини XIX ст. – 1917 р. Це проявляється у взаємозв'язку та взаємозумовленості подій та процесів, дає змогу виявити не лише причини появи господарчо-майнового комплексу, але й прослідкувати етапи його створення та особливості функціонування в історичній ретроспективі. Принцип системності забезпечує вивчення православної церкви та її ГМР як єдиного цілого, як системи. Принцип об'єктивності в роботі допомагає відстояти неупередженість, незалежність суджень автора ні від сучасної позиції Церкви, ні від офіційної позиції держави з питань церковної власності. Це дає змогу відобразити увесь спектр суперечностей в державно-церковних відносинах на різних етапах їх розвитку. Крім цього, він застосовувався при аналізі літератури, коли перевага надавалася документальним джерелам, зважаючи при цьому на суб'єктивність церковної періодики та праць представників церковного права.

У дисертації важливим є і принцип всебічності, що дає змогу розглядати об'єкт дослідження із соціальної, політичної, філософської точок зору. Крім цього, завдяки його застосуванню проаналізовано ГМР у взаємодії з питаннями матеріального забезпечення духовенства, а також виявлено і досліджено всю систему опублікованих та неопублікованих джерел.

Принцип наступності застосовується при встановленні зв'язків між церковними та монастирськими господарствами, між церковними та монастирськими доходами за період з другої половини XIX ст. до початку XX ст. та 1905–1917 рр., між доходами білого та чорного духовенства.

Використання зазначених принципів дає можливість реконструювати історію господарських відносин православної церкви не лише шляхом опису фактів, але й через висновки, виведені під час роботи.

У дослідженні використано також проблемний та мікроісторичний підходи.

Проблемний підхід дав змогу відокремити неважливе, другорядне та зосередитися на основній проблемі дослідження – показати еволюцію державної політики відносно власності православної церкви, ставлення церкви до власного ГМР, використання його для зміцнення статусу церкви в суспільстві. Мікроісторичний підхід застосовувався при визначенні основних джерел прибутків та головних статей видатків парафіяльних церков на прикладі 13 церков 1-го благочиння Олександрівського повіту Катеринославської єпархії за 1917 р. Окрім цього, для визначення структури та розмірів доходів священно- та церковнослужителів були проаналізовані сотні клірових відомостей церков усієї Південної України.

Для досягнення мети дослідження автор обрав низку методів, які в комплексному використанні дають можливість виконати поставлені завдання та зробити достовірні висновки. Комплекс основних методів має таку структуру: загальнонаукові (методи аналізу і синтезу, системно-структурний, логічний, класифікації); спеціально-історичні (історико-хронологічний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, ретроспективний, діахронічний); міждисциплінарні: кількісні та статистичні, біографічний (просопографічний).

Основою дисертації стали найважливіші принципи діалектики – руху і розвитку, взаємозв'язку і взаємозумовленості, причинності.

В роботі здійснено аналіз: 1) джерельної бази в цілому та документів господарської звітності різних рівнів (від клірових відомостей до звітів обер-прокурорів); 2) історіографії проблеми дослідження; 3) кількості православного населення, білого та чорного духовенства окремо по кожній з південноукраїнських губерній; 4) функцій священника, старости, благочинного, єпископа щодо управління церковним майном; 5) церковного та монастирського землеволодіння окремо по губерніях та повітах з метою порівняння процесу накопичення церковної власності та визначення спільних рис та особливостей; 6) прибутковості земельного фонду РПЦ та визначено сукупний дохід від землі на 1890 р.; 7) джерел доходів церков та монастирів; 8) господарської діяльності монастирів; 9) причин активного поширення орендних відносин на церковних та монастирських землях;

10) причин конфліктів у сфері землекористування; 11) складових матеріального забезпечення білого та чорного духовенства; 12) змін, що відбулися в церковному господарстві протягом 1905–1917 рр.

Реконструкція подій та процесів, узагальнення висновків, формування цілісного знання щодо проблеми дослідження стало можливим завдяки використанню методу синтезу. Здійснено градацію трьох південноукраїнських губерній за темпами економічного розвитку та прослідкований зв'язок з доходами церков та монастирів у їх межах.

Зроблені висновки: 1) про те, що РПЦ потрібно розглядати як повноправного суб'єкта господарсько-економічної діяльності в регіоні; 2) про головну роль духовної консисторії в управлінні та примноженні майна єпархії; 3) про диференціацію матеріального забезпечення всередині кліру, різницю в окладах залежно від єпархії; 4) про фактори, від яких залежала диференціація матеріального забезпечення серед монастирів та чорного духовенства; 5) про існування недержавних джерел фінансування духовенства; 6) про рівень заможності церков у регіоні, частка церковних капіталів якого складала 25% від України загалом; 7) про те, що РПЦ сприяла розширенню діяльності свічних єпархіяльних заводів; 8) про спільне та особливе у структурі доходів церков та монастирів; 9) про те, що найбільш закритими від суспільства були доходи чорного духовенства.

Використання системно-структурного методу дало змогу визначити загальні структури: господарчо-майнового комплексу, монастирів регіону, управління майном православної церкви; витрат та надходжень грошових коштів до церков та монастирів; церковних, причтових та монастирських доходів.

Завдяки методу класифікації визначено суб'єктів права церковної власності, до яких належали Св. Синод, архієрейські доми, церкви, монастирі, братства, общини, духовні навчальні заклади.

Перехід від описування подій та фактів до їх теоретичного осмислення й узагальнення став можливим завдяки логічному методу. Було визначено: 1) основні джерела надходження грошових сум до церков та монастирів; 2) джерела формування та поповнення земельної власності РПЦ; 3) фактори, що впливали на

збільшення прибутковості парафіяльних церков та рівень доходів священно- та церковнослужителів; 4) вплив рівня доходів на матеріальне забезпечення білого та чорного духовенства; 5) проблеми, що існували в церковному та монастирському господарстві станом на 1917 р.

Загальноісторичні методи дослідження поєднують в собі загальнонаукові методи, спрямовані на вивчення об'єкта історичного пізнання. Так, історико-хронологічний метод дає змогу визначити причини якогось явища, з'ясувати етапи його розвитку, а також вплив його факторів на суспільні процеси. З його допомогою нами досліджено історію державного забезпечення білого та чорного духовенства, історію розвитку страхування церковного майна, аналіз основних етапів землеволодіння РПЦ, участь православної церкви та духовенства у розвитку банківської справи та діяльності ощадних кас.

Завдяки історико-типологічному методу в дослідженні виокремлено три категорії забезпеченості священно- та церковнослужителів залежно від кількості кліру та розміру державного окладу. Історико-генетичний метод застосовувався при дослідженні питання про державне забезпечення духовенства, державно-церковні відносини, появу землеволодіння у церков та монастирів. В дисертації розглянуто генезис таких понять, як «церковне майно» (в першу чергу, нерухоме), «право власності на землю», розмежовано поняття «церковні доходи», «причтові доходи», «доходи на єпархіальні потреби».

Для вивчення історії церкви ефективним є використання історико-порівняльного методу, завдяки якому події і факти розглядаються в контексті змін різних проміжків часу. В результаті проведення історичних паралелей стає можливим пояснення закономірностей та специфіки розвитку, з одного боку, православної церкви в Південній Україні на фоні історії всієї РПЦ в Російській державі, а з іншого – південного регіону в межах України та цілої імперії. Так, для аналізу церковного землеволодіння та орендних відносин порівняння відбувалося з центральними та чорноземними регіонами Російської імперії.

Характеризуючи господарські відносини, що склалися у православній церкві, та порівнюючи їх за аналогією з іншими віросповіданнями за кордоном серед

відмінностей знаходимо певні паралелі, що свідчать про специфічні властивості в загальноєвропейському контексті. Для визначення спільних рис та особливостей в дослідженні порівнюються: 1) дані по трьох південноукраїнських єпархіях про кількість церков, монастирів, цінність та розміри земельних площ, що їм належали; 2) процеси оренди на вказаних землях; 3) діяльність свічних заводів Катеринославської єпархії протягом 1895–1909 рр. та Херсонського єпархіального заводу у 1900 р. та 1908 р.; 4) виплати з Державного казначейства для штатних монастирів з державним утриманням (окладами) для білого духовенства; 5) розміри вкладів духовенства.

Ретроспективний метод дослідження визначає державну політику та власну позицію РПЦ щодо церковної власності, дає можливість реконструювати обсяги та основні напрями грошових потоків, а також ті види майна, що їй належали на Півдні України упродовж минулих століть.

Діахронічний метод використовувався для визначення основних етапів розвитку церковного та монастирського землеволодіння, розмежування окремих періодів та виявлення якісних змін, які відбувалися на цих етапах та у ці періоди.

У дисертаційній роботі використовувалися також міждисциплінарні методи. Зокрема, кліометрія (квантативна історія) вносить в дослідження математико-статистичні методи аналізу історичних джерел. У роботі використовується великий обсяг нових фактичних (у т.ч. кількісних) даних, тому виникає потреба у зверненні, в першу чергу, до кількісних методів, які дадуть змогу більш точно та всебічно виявити тенденції і закономірності, провести узагальнення та зробити висновки про обсяги та ефективність використання ГМР РПЦ в Південній Україні.

Аналіз статистичних даних про кількість церков у регіоні допоміг зробити висновок про найбільші темпи їх будівництва в Катеринославській (перше місце) та Херсонській губерніях на початку ХХ ст. і до 1914 р. включно. Дані, представлені в матеріалах губернської, земської та церковної статистики, характеризують процес еволюції землеволодіння церкви загалом по імперії. На основі кількісних даних в роботі створені численні таблиці, які стали підґрунтям для виявлення тенденцій, закономірностей, особливостей процесів, що відбувалися

всередині православної церкви та її господарчо-майнового комплексу.

Просопографію («опис конкретної особи») одні вчені трактують як спеціальну історичну дисципліну, інші – як метод реконструкції життєвих шляхів цілих суспільних груп, створення їхніх колективних монографій. Завдяки цьому методу в дисертації зроблено спробу опису способу життя і занять представників білого та чорного духовенства.

Отже, методологія чинного дослідження ґрунтується на системі певних принципів, підходів та методів наукового пізнання. При цьому варто наголосити на тому, що лише поєднання та комплексне застосування останніх привело до об'єктивності дослідження. Саме комплексне використання загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів визначає шляхи досягнення мети, поставленої перед науковою працею.

Висновки до розділу 1

Загалом всю історіографію було розділено на кілька груп, всередині кожної проаналізовано та проведено систематизацію за двома напрямками: за дослідниками (поділ на світських та церковних) та за працями з релігійної історії (в межах як усієї держави, так і Півдня України). Окремими або дотичними питаннями вивчення ГМР займалася велика кількість науковців та краєзнавців. На сучасному етапі власний інтерес проявляють діячі УПЦ Московського та Київського патріархатів.

До позитивних здобутків дореволюційної історіографії необхідно віднести акумуляцію значного фактологічного матеріалу, а до основних недоліків – домінування імперської концепції захисту православної церкви та її власності.

Використовуючи явний ідеологічний підхід до вивчення історії РПЦ як антинародної та самодержавницької структури, історіографія радянського періоду, окрім вивчення масштабів церковного та монастирського землеволодіння, залишила поза увагою всебічне дослідження її ГМР. До переваг періоду необхідно віднести використання великої кількості джерел, пов'язаних із матеріалами конфіскації церковного майна.

Сучасна історіографія змінила методологічні підходи, розширила коло

питань для вивчення, підняла на новий якісний рівень аналіз джерельної бази, ввела пріоритет регіональних досліджень. Українська наука на сьогодні активно розробляє проблеми церковної власності, державно-церковних відносин, господарської діяльності РПЦ в усіх регіонах, у тому числі Півдня України. Актуалізується питання про надмірність та межі її власності. Але на жаль, на тлі ґрунтовних досліджень з історії православної церкви немає жодної цілісної праці, присвяченої вивченню ГМР ні за хронологічним, ні за проблемним принципом. Саме це й надихнуло нас на наукове дослідження зазначеної проблеми.

У дисертації використано актові джерела, діловодну та звітну документацію Св. Синоду, описово-статистичні джерела, довідкові видання, періодичну пресу, мемуарну літературу. Насамперед, інтерес становить діловодна та звітна документація Св. Синоду: документи господарської діяльності парафій та монастирів, джерела церковної звітності, матеріали духовних консисторій. Такі документи з різних об'єктивних причин нерівномірно збереглися в архівах Півдня України. В ДАДО їх найменше, а в ДАХО та ДААРК – найбільше.

Отже, аналіз наявних джерел дає змогу дослідити ГМР РПЦ на Півдні України з другої половини ХІХ ст. до лютого 1917 р.

Методологічні основи дослідження базуються на системі певних принципів, підходів та методів наукового пізнання, комплексне застосування яких зробило дослідження об'єктивним та допомогло досягнути поставленої мети. Робота ґрунтується на принципах діалектики, історизму, системності, об'єктивності та всебічності, наступності. Використано проблемний та мікроісторичний підходи. Комплекс основних методів дослідження включає загальнонаукові (методи аналізу і синтезу, системно-структурний, логічний, класифікації), спеціально-історичні (історико-хронологічний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, ретроспективний, діахронічний) та міждисциплінарні: кількісні та статистичні, біографічний (просопографічний).

РОЗДІЛ 2

МАТЕРІАЛЬНА БАЗА ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ

2.1. Компоненти господарського комплексу православної церкви

Усі представники церковного права (науки, яка досліджує, тлумачить, систематизує правові норми релігії та церкви) як у дореволюційний період, так і сьогодні відстоюють тезу про необхідність володіння церквою власним майном, по-перше, для проведення богослужінь, по-друге, для матеріального забезпечення членів кліру. З цією метою РПЦ з X–XI ст. здійснювала активну господарську діяльність. За сотні років утворився великий церковний господарчо-майновий комплекс.

За канонами церковного права об'єкти церковного майна розподіляються на речі священні (*res sacrae*, у власному значенні слова, й освячені) та церковні. До перших належать усі предмети, спеціально призначені для здійснення богослужіння, другі включають будь-яке майно, що слугує церковним цілям. Вони можуть бути як рухомими, так і нерухомими. Річ стає священною шляхом її освячення або через сам характер її використання. Так, до священних речей більшість представників церковного права, крім священних посудів та напрестольних речей, відносять храми, церкви, молитовні будинки, каплиці, цвинтарі, до освячених рухомих – безліч предметів, від панікадила і підсвічника до свічок, книг та церковних дзвонів. Відомий представник дореволюційного церковного права поч. XX ст. В. Г. Певцов визнавав молитовні будинки, каплиці, цвинтарі нерухомими освяченими речами, але допускав при цьому існування й неосвячених церковних речей [1, с. 15].

Предметом дослідження нашої дисертаційної роботи є звичайне церковне майно, до якого входять: уся нерухомість, земельні наділи, цінні папери, рухоме майно та кошти, що призначалися для утримання церков, духовенства і задоволення загальноцерковних потреб (наприклад, утримання духовних шкіл).

Священні речі, в тому числі й храми, можуть перебувати не лише в церковній власності, але й у власності інших фізичних та юридичних осіб: держави (військові

та тюремні церкви), установ (навчальних закладів), товариств та приватних осіб (домові церкви).

Головним предметом церковного господарства, за церковними законами, є церковні будівлі, як-от: храми, каплиці, молитовні будинки, причтові будинки, господарські споруди, свічні заводи, дохідні будинки і т.ін. [2, с. 143]. Згідно з класифікацією М. Д. Тальберга, за своїм призначенням майно поділяється на засоби забезпечення церков, засоби забезпечення духовенства та засоби для задоволення загальноцерковних цілей [3, с. 888].

У церковних канонах немає відповіді на запитання про те, кому у православної церкві належить право власності на майно, використане в релігійних цілях. У Візантії та Київській Русі церковне майно у принципі було невідчужене, тому це питання не мало практичного значення.

Лише після секуляризаційних заходів уряду часів Петра I та Катерини II питання про церковне право власності набуло не лише богословського теоретичного, але й юридичного значення. Дійсно, юридичний характер відношення церкви до свого майна визначається зовнішнім церковним правом і залежить від статусу церкви в державі.

Існували різні вчення про суб'єкти церковної власності – Бога, жебраків, парафії. Набули поширення ідея загальноцерковної власності та публіцистична теорія (відповідно до останньої право власності передається державі) тощо. Згідно з російським законодавством синодального періоду (1721–1917 рр.), існувало майно, що належало Св. Синоду, архієрейським домам, парафіяльним та міським церквам, монастирям, братствам, жіночим общинам, духовним навчальним закладам, попечительствам про бідних духовного звання, єпархіальному духовенству. Саме у власності останніх перебували свічні заводи та грошові капітали [4, с. 291].

Під церковним майном у російському цивільному законодавстві XIX ст. (до 1917 р.) малися на увазі землі, угіддя та обігові статті, усі грошові капітали, кошти, набуті різними способами. Вся земля парафіяльних церков, яким би шляхом вона не була отримана, назавжди залишалася недоторканим церковним надбанням.

Вона юридично належала храму як об'єктові церковно-парафіяльної власності. У разі ліквідації останнього земля разом з храмом, який ставав приписним, переходила до іншого найближчого храму.

Крім архієрейських домів, монастирів та церков, нерухоме майно перебувало також у власності інших суб'єктів церковно-майнового права (Св. Синоду, братств, жіночих общин, навчальних закладів). Земельні угіддя, передані державою різним церковним закладам, не підлягали ні казенному земельному податку, ні міським, ні земським зборам. Не підлягала оподаткуванню будь-яка церковна нерухомість, що не приносила прибутку, незалежно від способу її набуття. Обігові статті обов'язково оподатковувалися.

Джерелами надходжень грошових сум до церковної власності були: кошти Державного казначейства, подаяння та пожертви, монополія на видання церковних книг, свічні операції. З початку XIX ст. свічна операція стала одним з головних джерел церковних доходів, а відсотки від неї склали духовно-освітній капітал. Для того, щоб оцінити його масштаби, зазначимо, що в кінці XIX ст. за рік сума так званого відсоткового збору з доходу окремих церков (який становив до 1880 р. 10% (після 1880 р. – 14%) в західних єпархіях та 21% (після 1880 р. – 25%) в усіх інших єпархіях) складала близько 1 700 000 крб, і близько 1 300 000 крб щорічно нараховували лише відсотки від духовно-освітнього капіталу [5, с. 497].

Згідно з «Інструкцією церковним старостам» (1808 р.) та в її редакції 1890 р., роздрібний продаж церковних свічок (менше 20 фунтів) повинен був здійснюватися виключно при церквах або у підвідомчих духовному відомству свічних складах та лавках [6, с. 172]. Оптовий продаж міг здійснюватися через приватні лавки та магазини, вагою не менше 20 фунтів у кожній пачці з обов'язковим зазначенням на ній «церковні воскові свічки». За церковними законами, в єпархіях, де були власні свічні заводи та склади (наприклад, в південноукраїнських), церковні старости в обов'язковому порядку лише через них повинні були купувати як оптом, так і вроздріб свічки, ладан, олію.

Повертаючись до церковних коштів, додамо, що, крім духовно-освітнього капіталу, Св. Синод мав інші капітали, такі, як друкарський (створений при

операціях московської та Санкт-Петербурзької друкарень), капітал духовенства західного краю та ін., але вони не є предметом нашого дослідження. Відсотки з цих капіталів складали «спеціальні кошти» Св. Синоду, які не підлягали державному контролю. Крім церковної власності, грошові капітали перебували також у власності інших суб'єктів церковно-майнового права. Склалися вони або шляхом пожертв, або із залишків доходів.

У парафії церковні капітали склалися переважно шляхом пожертв, тому що залишки доходів не були значними (після сплати свічного відсоткового та інших додаткових зборів, після задоволення церковно-будівельних потреб та потреб на богослужіння).

Окреслимо загальну картину зростання кількості православних церков та монастирів з другої половини XIX ст. до 1914 р., використовуючи дані табл. 1 Додатку А. Вони свідчать, що найбільше соборів мала Таврійська єпархія, а в Херсонській за період 1855–1914 рр. їх кількість зменшилась. Паралельно із загальним збільшенням кількості монастирів (особливо в Таврійській єпархії), збільшувалася кількість церков при них. Більше стало домових церков, що перебували переважно у приватній власності.

Будівництво основної кількості церков на Півдні України припадає на середину та другу половину XIX ст. В результаті проведення в 60-х рр. XIX ст. церковної реформи скорочувалася кількість парафій, тож кількість приписних та ліквідованих церков постійно зростала. На основі даних Додатку А зробимо висновок, що в 1914 р. різко збільшилася їх кількість саме в Катеринославській та Херсонській єпархіях.

Кількість церков двох південноукраїнських єпархій (Катеринославської та Херсонської) була майже однаковою, в Таврійській – на третину менше. Крім цього, саме в Катеринославській єпархії за період 1903–1914 рр. відкрилося найбільше нових парафій, а кількість церков збільшилася на 100.

Дані для порівняння кількості церков Півдня України із загальноукраїнськими та загальноімперськими показниками представлені у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Кількість храмів Південної України 1900–1910 рр. [7, с. 232, 239]

Спархія	1900 р.	1910 р.	1914 р.
Катеринославська	604	684	742
Таврійська	389	459	473
Херсонська	676	739	755
Разом по Півдню	1 669	1 882	2 712
Разом по Україні	10 333	10 764	10 982
Разом по імперії	49 082	21 641	54 174
Показники Південної України відносно загальноукраїнських (у %)	16,1	17,5	24,7
Показники Південної України відносно загальноросійських (у %)	3,4	8,7	5

Отже, стає зрозумілим, що за 14 років у регіоні кількість церков збільшилася на 143, в Україні в цілому – на 649, по імперії – на 5 092. Це свідчить про те, що, по-перше, в регіоні на початку ХХ ст. відбувалося активне будівництво церков; по-друге, збільшилася кількість ліквідованих та приписних церков. Дані табл. 1 Додатку А підтверджують думку про те, що по країні в цілому існувало значно більше каплиць та молитовних будинків, ніж у Південній Україні, бо населення тут було заможнішим, а його густина була більшою. Це давало змогу за допомогою пожертв побудувати нову та простору церкву.

Якщо говорити про кількість православного населення регіону, то необхідно зазначити, що вона постійно зростала: з 4 977 385 ос. в 1904 р. до 5 688 724 ос. в 1914 р. На це впливала поліетнічність регіону з великою кількістю протестантів, яким насильно нав'язували православ'я. А під час Першої світової війни в регіоні зросла кількість біженців, зокрема православних.

Для аналізу кількості православного населення окремо по губерніях проаналізуємо табл. 2 Додатку А. Очевидно, що до 1904 р. його кількість була найбільшою саме в Херсонській губернії, найменшою – в Таврійській. Далі спостерігалось значне економічне зростання саме в Катеринославській губернії, що спричинило і збільшення православного населення порівняно з Херсонською губернією. На 1914 р. різниця у кількості православних цих губерній складала

майже 90 тис. ос. Майже вдвічі менше православних проживало на території Таврійської губернії, концентруючись при цьому в північній її частині.

Одні з перших даних про кількість православного духовенства в середині XIX ст. представлені за радянських часів О. І. Дружиніною. Так, за ревізькими даними 1858 р., духовенства у Катеринославській губернії нараховувалося 4 125 ос., у Херсонській – 3 164 ос., у Таврійській – 1 094 ос. [8, с. 30]. Навіть якщо вважати, що маються на увазі дані не лише про біле та чорне духовенство, але й членів їх сімей чоловічої статі, все одно вони значно відрізняються у бік збільшення від даних зі звітів обер-прокурорів Св. Синоду за 1855 р. про кількість білого та чорного духовенства, представлених нами у табл. 3 та табл. 4 Додатку А. Крім цього, за його даними подається таке співвідношення серед білого духовенства: 1) найбільша його кількість проживала в Херсонській губернії, найменша – в Таврійській; 2) протоієреїв завжди було більше в Херсонській губернії, яка мала найбільшу кількість соборів; 3) однакова кількість священників мешкала в Катеринославській та Херсонській губерніях в 1903–1904 рр., пізніше їх чисельність збільшилася в Катеринославській губернії; 4) з 1886 р. дияконів було більше саме в Катеринославській губернії; 5) причетників на 1903–1904 рр. майже порівну у цих двох губерніях, потім їх кількість зростала в Херсонській. Таким чином, на 1914 р. найбільше білого духовенства проживало в Катеринославській губернії (1 849 осіб), в Херсонській губернії – 1 830 та в Таврійській – 1 015.

Градація цих губерній у плані економічного розвитку та зростання була ідентичною. За розвитком промисловості та темпами будівництва залізниць напередодні Першої світової війни саме Катеринославська губернія стала лідером в регіоні. Через неї проходило сполучення Москви з Кримським півостровом та військовою базою – Севастополем; Катерининська залізниця (1878–1879 рр.) з'єднала Донбас з Кривим Рогом та сприяла розвитку металургійної, залізорудної, марганцевої та вугільної промисловості; будівництво другої лінії Катерининської залізниці через Олександрівськ з'єднало Донбас та Нікопольський марганцеворудний басейн. Загалом за період 1860–1910 рр. у Донецько-Придніпровському промисловому регіоні було споруджено майже 3 600 км залізниць.

При численних станціях будувалися невеликі церкви, що вважалися приписними до сусідніх сільських церков. Клір такої станційної церкви міг складатися з одного лише священика, прибутки були мізерними, користувалися землею тієї церкви, до якої були приписані.

Одночасно, при різкому зростанні білого духовенства регіон мав значно меншу кількість чорного духовенства. За нашими підрахунками, на 1914 р. їх кількість складала: в Херсонській губернії – 715 ченців та послушників, у Катеринославській – 743 (значне зростання відбувалося саме на початку ХХ ст.), в Таврійській – 910. Тобто, на Півдні України в монастирях проживало 2 368 ченців та послушників проти 4 694 білого духовенства (пропорція 1:2).

Напередодні жовтневих подій 1917 р. у Російській імперії нараховувалося за одними даними 916, за іншими – 1 257 монастирів (разом зі скитами, подвір'ями, архієрейськими домами та релігійними общинами). Всі вони належали до гуртожитних. На Півдні України в 1917 р. у Катеринославській губернії діяло 9 монастирів, з них 5 – жіночі; у Таврійській – 14, із яких 3 – жіночі; у Херсонській – 6, з яких – 3 жіночі [9, с. 29, 167–169]. Разом 29 монастирів (в т.ч. з архієрейськими домами), з них – 11 жіночих. Виходячи із загальної кількості монастирів в імперії, частка південноукраїнських обителів складала всього 2–3%. За підрахунками вчених, лише кожний дев'ятий монастир знаходився на теренах сучасної України. Така відносно невелика кількість пояснюється, на думку Г. М. Надтоки, більш стриманим сприйняттям монастирського ідеалу релігійного служіння серед українського населення [10, с. 54].

На Півдні України найдавнішими з існуючих на початок ХІХ ст. монастирями вважалися Балаклавський Свято-Георгіївський чоловічий монастир (заснований близько 891 р.), Бахчисарайський Успенський скит (близько 1587 р.) та Самарський Пустинно-Миколаївський (близько 1602 р.) [11, с. 328, 339, 343].

До обителів, що діяли на території Південної України до 1917 р., відносили власне монастирі, архієрейські дома, скити, кіновії, подвір'я та одна пустинь. Ставропіганських монастирів (інша назва – лавра) в регіоні не було. Архієрейські дома (адміністративні центри єпархіальної влади) можна віднести до монастирів за

формальною ознакою того, що єпархіальний архієрей належав до чорного духовенства. Кіновією називали чоловічій або жіночий гуртожитний монастир, в якому ченці об'єднувалися для проживання на правах спільної власності на все майно, на чолі з настоятелем (наприклад, ігуменом).

Частина монастирів була приписною до основного монастиря, якому віддавалася частка прибутків. Скитом вважався невеликий філіал більш великого монастиря. Знаходилися вони переважно поруч один з одним. Саме у скиті проживали схимники, відлюдники, тобто ченці, які дали більш суворі обіцянки, ніж інша братія монастиря. Подвір'ям вважалось специфічне господарське представництво монастиря, розміщене частіше за все в місті. Фактично це був або склад товарів, або будинок для паломників, або, місце збору пожертвувань для основного монастиря. В сільській місцевості це був майданчик для здійснення господарської діяльності. На подвір'ї знаходилися господарські будівлі, але проживало декілька ченців. При цьому не завжди був навіть храм.

Маючи такий великий господарчо-майновий комплекс, РПЦ приділяла велику увагу питанням, пов'язаним з його управлінням. Воно здійснювалося на рівні парафії, благочиння, консисторії, єпархії, Св. Синоду. У разі відсутності єпископа, або при необхідності допомогти йому через складність управління великою територією єпархії, вводилася посада вікарного єпископа. По Південному регіону України з 1853 р. спочатку лише в Херсонській єпархії існували вікарії (у 1913 р. їх було 3 – Новомиргородський, Єлисаветградський та Миколаївський) [12, с. 161–163]. На початку ХХ ст. є відомості про вікарія Таганрозького Катеринославської єпархії [13, с. 262]. У Таврійській єпархії їх не було. Вікарій (*vicarius* (лат.) – заступник) міг за дорученням архієрея виконувати функції церковного нагляду (наприклад, за жіночими монастирями, за свічними заводами тощо) в цілому по єпархії або на певній території.

Згідно з церковними законами, до компетенції церковного управління входить розпорядження тим майном, яке перебуває у власності церкви або в церковному користуванні. Після створення парафії кожна церква мала своє власне майно, яким керував місцевий клір. Церковне майно записувалося в описи і не

повинне було змішуватися з приватною власністю представників церковної влади. Відчужувати церковну власність можна було лише у випадку крайньої необхідності або великої вигоди для церкви. Дозвіл на відчуження давав Св. Синод.

Нагляд та розпорядження церковним майном визначалися окремими постановами. На рівні парафій за збереження майна відповідали члени кліру та церковні старости, в монастирях та архієрейському домі намісник монастиря та єпископ керували через економа. До монастирської ради, яка управляла майном, входили намісник, економ, духівник. Нагляд за церковним майном в єпархії здійснювався через духовну консисторію.

Все церковне майно (в т.ч. монастирів та архієрейських домів) перебувало у розпорядженні вищого духовного правління РПЦ – Св. Синоду. У 1839 р. при ньому було створене Господарське управління, до функцій якого входило: 1) мати детальну інформацію про будь-яке майно; 2) наглядати за збереженням цього майна, його цільовим використанням та витратами; 3) орієнтуватися в господарському становищі підвідомчих закладів, здійснювати заходи для його благоустрою та покращення, захищати його інтереси. Цей орган, на думку С. І. Алексєєвої, був одноосібним розпорядником кредитів, фінансових кошторисів та ревізором усіх спеціальних коштів Синоду [14, с. 97].

Водночас, ми погоджуємося також з думкою українського дослідника православної церкви О. М. Ігнатуші про те, що ефективність системи церковного управління та її функціональність забезпечувала саме середня ланка управління – єпархіальна та благочинницька [15, с. 151].

Єпископ мав найвище право нагляду за діяльністю єпархіальних закладів безпосередньо або через своїх повноважних представників. Він здійснював повний контроль за релігійною, адміністративною та фінансовою діяльністю парафій, монастирів, навчальних закладів та інших підрозділів єпархії, видавав власні виконавчо-розпорядчі акти з питань діяльності єпархії, наглядав за діяльністю єпархіального кліру, затверджував фінансові та інші види звітів, доповіді ревізійних комітетів, вирішував усі питання, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням майном єпархії.

Центральною ланкою в господарській діяльності православної церкви в межах єпархії потрібно вважати духовну консисторію. Маємо дані про розміщення цих установ у південноукраїнських єпархіях. Так, Херсонська духовна консисторія (9 осіб за даними 1911 р.) розташовувалася в м. Одеса за адресою вул. Софіївська, 7 в одному будинку з архієпископом [16, с. 138]. Катеринославська духовна консисторія (5 членів за даними 1914 р.) розташовувалася в м. Катеринослав на перехресті вул. Потьомкінської та Соборного провулку (буд. № 12) [17, с. 261].

Таку ж кількість членів мала й Таврійська консисторія [18, с. 30, 112, 130]. Під час її створення в 1859 р. асигнування на забезпечення архієрейського дому, архієрея, кафедрального собору та консисторії були призначені за штатом західних другокласних єпархій. Західні єпархії – це Віленська, Ковельська, Гродненська, Мінська, Могилівська, Вітебська. Для підтримки православ'я та його поширення в них були призначені більші окладні кошти за класами. Отже, Таврійська єпархія з самого початку й упродовж всієї історії існування до 1917 р. отримувала від держави більшу суму на власне функціонування, ніж дві інші південноукраїнські єпархії. Довгий час духовна консисторія знаходилася в будинку графа Петровського, який орендувала за 2 000 крб на рік до моменту купівлі власних двох, окремих, але суміжних будинків.

Отже, консисторія (серед шести столів (відділів) третій мав назву Господарський) визначала доцільність придбання нерухомості, промислів, укладала контракти на оренду землі, торгових об'єктів, що належали церкві. Крім цього, вона виконувала функції забезпечення збереження церковного майна шляхом страхування та його примноження.

Для забезпечення примноження майна консисторія дозволяла церквам та монастирям вкладати гроші в кредитні установи, акції; організовувала та контролювала збір пожертв і затверджувала використання зібраних коштів; координувала всю благодійницьку діяльність в єпархії; мала інформацію про всі випадки дарування, заповітів, складених на користь церков та монастирів [19, с. 14]. Через «Відомості про видаток, прибуток і залишок грошових сум та капіталів» та «Клірові відомості церков» вона отримувала інформацію про

майновий стан як церков та монастирів, так і священно- та церковнослужителів. Клірові відомості подавали інформацію про розмір винагород священнослужителів (державне жалування, дохід від землі, розмір частки по братській карнавці, плата за викладання Закону Божого, тощо). Через бюрократію, невеликий штат та величезний потік документообігу робота духовних консисторій зазвичай була малоефективною а рішень на місцях чекали по кілька місяців.

Згідно з «Інструкцією благочинному парафіяльних церков», саме йому надавалося право нагляду за добробутом церков свого округу (кількість церков на Півдні України доходила до двадцяти), за благочинною поведінкою причтів, за виконанням церковних служб та правильним веденням церковного господарства [20, с. 98]. Призначався благочинний архієреєм, насамперед, зі штатних священників, бо за свою працю жалування від казни не отримував. Усі укази та офіційні розпорядження причтам оголошувалися через благочинних, якщо вони не публікувалися в офіційних виданнях духовного відомства. В деяких єпархіях держави для допомоги благочинним створювалися благочинницькі ради, до кола питань яких, окрім церковно-адміністративних, відносилися також навчальні справи, вибір делегатів на окружні та єпархіальні училищні з'їзди, знаходження коштів для духовних шкіл. У 80-ті роки ХІХ ст. при обер-прокурорі К. П. Победоносцеві, діяльність таких зборів була або зупинена, або обмежувалася лише обговоренням адміністративних справ.

На благочинного чоловічих монастирів, згідно з «Інструкцією благочинному монастирів» (1828 р.) накладалися ті ж самі обов'язки. Вибирав його єпископ (після подання духовної консисторії) серед настоятелів усіх монастирів єпархії. Він також опікувався й жіночими обителями, якщо їх було декілька, якщо ж лише одна – обиралася наглядачка благочиння від ігуменії – одна зі старших сестер монастиря. Вони звітували перед архієреєм за ведення монастирського господарства, надавали йому їх клірові відомості. Благочинні ради, до складу яких входили благочинний, його помічник та духівник, теж існували.

Управління церковним майном на рівні парафії разом з кліром покладене було на церковного старосту, якого можна вважати повіреним парафіян. Саме через

нього останні мали змогу здійснювати своє парафіяльне право на: 1) вибір свого повіреного кожні три роки; 2) щорічні вибори ще двох особливих представників; 3) виявлення власного бажання на будівництво нових церковних будівель. До обов'язків церковного старости входили: гаманцеві та карнавкові збори, прийом різного роду сум, вкладів та пожертв, одержання орендних грошей, продаж воскових свічок та огарків, закупівля – за дорученням причту – всього необхідного для церкви (вино, ладан, борошно та ін.), підтримка, поповнення та збереження церковної ризниці та посуду, а також інших церковних будівель, в т.ч. і церковних будинків, придбаних для розміщення причту. Але використання церковної ризниці та посуду для богослужіння залежало виключно від волевиявлення настоятеля церкви. Два представники від парафіян завжди один раз на місяць були присутні при перевірці прибутків та видатків, засвідчували достовірність, правильність та доцільність проведених видатків.

Ключі від церковної каси зберігалися лише у старости, в той час, як свідчить західноєвропейська практика, в інших країнах, наприклад, у Франції та Німеччині, церковна каса мала кілька замків, ключі від яких знаходилися в різних руках. Це давало змогу не допустити зловживань з боку церковного старости.

Окремо необхідно зробити висновок, що саме церковний староста був гарантом дотримання церковної фінансової звітності та недопущення порушень. Але його право на захист інтересів церкви було обмеженим, єпархіальне керівництво намалося обмежити в цьому питанні його повноваження. Згідно зі ст. 2292 ч. I т. X Зводу цивільних законів, майнові інтереси православних парафій на суді захищалися не власними уповноваженими, а уповноваженими від єпархіального архієрея [21, с. 509]. Це, на нашу думку, негативно впливало на якість такого захисту. Створені у 1864 р. парафіяльні попечительства, що взяли на себе функцію матеріальної підтримки як церков, так і духовенства, розглядалися в судах як приватні заклади, і перебували осторонь від парафії. Навпаки, в інших віросповіданнях існували церковні ради чи колегії, яким належала повна процесуальна правоздатність при відстоюванні інтересів церкви.

Із вищенаведеного стає зрозумілим, що управління майном РПЦ відрізнялося

від управління звичайним майном за цивільним законодавством та мало свої особливості. Нагляд за ним здійснювався в інтересах церкви різними церковними інстанціями. Одночасно, представники канонічного права обстоювали тезу про те, що верховний нагляд належить верховній владі та здійснюється не лише в інтересах держави, але й в інтересах церкви. Тобто жоден державний заклад – повітовий, губернський або центральний – не здійснював ніякого нагляду за управлінням церковним майном, якщо не враховувати ревізій, що проводилися контрольними палатами за переміщенням тих сум, які відпускалися з Державного казначейства на духовне відомство. Але сам факт цієї ревізії зовсім не означав можливості втручання до процесу управління.

Окремо варто виділити основні правила щодо управління церковним та монастирським майном:

- 1) дозвіл через Св. Синод застави нерухомого майна у кредит;
- 2) заборона на існуючу в державі практику видавання грошей через позику під заставу. Згідно зі ст. 39 «Інструкції церковним старостам» (1890 р.), дозволялося це в дуже особливих випадках та лише з відома кліру та церковного старости. Під особливими випадками малися на увазі невідкладні потреби інших церков або крайні потреби самих причтів. Ця міра унеможлиблювала потрапляння коштів до сторонніх приватних рук. При цьому дозвіл на позику до 300 крб давав єпархіальний архієрей, а на більшу суму – Св. Синод.

Для порівняння зазначимо, що інакше було вирішене це питання в інших конфесіях, які існували в імперії. Так, грошові капітали католицьких церков на розсуд церковного керівництва та з дозволу МВС могли бути віддані у приватні руки під вірну заставу, а у вірмено-григоріанському віросповіданні та євангелізмі для цього не потрібно було навіть дозволу міністра, а лише церковного керівництва. Навпаки, для православної церкви єдиним способом розміщення капіталів стало їх вкладення в державні кредитні установи та купівля іменних (на конкретні церкви та монастирі) державних відсоткових паперів, які обов'язково повинні були зберігатися лише в державних банках та ощадних касах. Так держава проявляла своє право обмеження на розпорядження РПЦ своєю власністю;

3) церковне право врегульовувало питання здавання в оренду церковної землі та інших об'єктів нерухомого майна. Згідно з «Правилами про місцеві засоби забезпечення духовенства та розподілу цих засобів між членами причтів» (1873 р.), існувала різниця між церковними польовими землями, які перебували в користуванні духовенства, і церковними обіговими статтями (до яких належали церковні будинки, не призначені для мешкання причту, що здавалися в оренду, лавки, млини, риболовлі, готелі, доходні дома та ін.). Церковно-польові землі у випадку, коли члени причту не хотіли обробляти їх власноруч, могли здаватися в оренду – одноосібно кимось із його членів, або разом усім причтом в разі наявності на це письмової згоди від кожного – на термін не більше, ніж один рік. Протягом дії цього договору його повинні були виконувати обидві сторони, навіть за умови зміни складу парафії. Відносно церковних обігових статей діяло загальне правило цивільних законів щодо найму нерухомого майна, а саме: термін дії договору не мав бути більшим за 12 років. Внутрішні монастирські та церковні будівлі не могли бути віддані в найм під торговельні та розважальні заклади;

4) у всіх монастирях та церквах повинні були бути описи, які включали детальний, точний та правильний опис всього внутрішнього інвентарю храмів, їх ризниць та книгосховищ, включаючи рукописи, грамоти, древні акти та інші документи, а також усі предмети, що мали історичну цінність. Жодна річ, внесена до опису, не могла видаватися із церковних та монастирських ризниць без дозволу Св. Синоду або єпархіального архієрея. Дозвіл на передачу зазначених речей в інші руки здійснювався лише за розпорядженням Св. Синоду;

5) чітко регламентувалися витрати на дрібні ремонтні роботи без дозволу єпархіального начальства, але за згодою благочинного: у сільських церквах – до 50 крб, у міських церквах та кафедральних соборах – до 300 крб, в інших міських церквах – до 150 крб. З 1892 р. було додане право для монастирів самостійно проводити ремонти без дозволу вищої влади на суму до 500 крб [22, с. 514–516].

Церковне управління за церковним правом включало також такі функції, як заснування та скасування церковних посад, їхнє заміщення, поточне адміністрування, церковний нагляд. Саме останній до сьогодні є особливим видом

виконавчої (адміністративної) церковної влади. Органи нагляду – ті ж, що й органи управління. Засобами нагляду були і є: одержання письмових звітів вищими інституціями від нижчих, особисті доповіді про стан церковних справ (шляхом явки підлеглої особи до вищої на вимогу останньої), візитація (огляд носієм церковної влади підвідомчих йому установ), а також проведення ревізії [23, с. 27].

Візитація існувала у церкві завжди, ще з апостольського віку, коли апостоли самі відвідували засновані ними громади не лише для навчання пастви, але і для нагляду. Церковними законами не визначена її періодичність (в середньому 1-2 рази на рік або на кілька років). Залежало це, в першу чергу, від особи архієрея, від його бажання контролювати підвідомчі парафії. Ймовірно, на частоту візитацій впливав і матеріальний фактор, хоча технічне забезпечення цих поїздок покладалося на поміщиків, через землі яких проїжджав єпископ. Крім цього, Св. Синод кожного року виділяв певні кошти на це. Так, згідно з матеріалами Спр. 189, що зберігається в ДААРК, Таврійському архієрейському дому за 1861 р. було виділено 1067 крб 84 коп. [24, арк. 36]. Збереглися матеріали про такі поїздки єпископів завдяки «...Єпархіальним відомостям». Неофіційна частина цих видань обов'язково на кількох сторінках розміщувала детальну інформацію про маршрут та результати візиту. На нашу думку, ці візити мали переважно характер пропаганди православної віри, а не контролю. Згадує про візитацію у своїх спогадах митрополит Євлогій: «про мої неочікувані відвідування прочули інші священники повіту і, звичайно, були дуже невдоволені, хоча, звісно, я не зловживав цими неочікуваними наїздами» [25, с. 156].

Аналізуючи вказані часописи, можна стверджувати, що частіше навідувалися до монастирів; серед парафій існували такі, які не бачили архієрея по кілька років. Найактивнішими з єпископів були: у Катеринославській єпархії – Серапіон (Маєвський) (1885–1891 рр.), Симеон (Покровський) (1896–1911 рр.); у Таврійській – Гурій (Карпов) (1867–1882 рр.), Микола (Зіоров) (1898–1905 рр.), у Херсонській – Іустин (Охотін) (1893–1905 рр.). На практиці справу візитацій було покладено на благочинних, які повинні були мінімум два рази на рік об'їжджати свої парафії та готувати детальний звіт для архієрея.

Останній вид надзвичайного нагляду – ревізії – проводилися не регулярно, а в разі потреби, найчастіше через незадовільний стан справ в установі. Їх здійснювали особи, призначені церковною владою.

Ще в другій половині XIX ст. були створені єпархіальні ревізійні комітети, метою діяльності яких було проведення ревізій фінансової звітності та господарських книг [26–27]. Про виявлені порушення складалися звіти, які подавалися на розгляд єпархіальної влади. Крім цього, вони звітували перед обер-прокурором та Департаментом контролю, який виділився у 1867 р. як самостійний заклад при Господарському управлінні. Йому належало право нагляду за правильністю обігу і зберіганням грошей, всього майна як безпосередньо підзвітних йому закладів духовного відомства, так і тих, які подавали свої звіти після попереднього розгляду місцевими ревізійними комітетами. Він проводив документальну ревізію оборотів майна (за звітами і документами) та фактичний контроль за наявністю майна, здійснював технічний нагляд при будівельних роботах, брав участь у торгах на підряди та постачання.

Підсумовуючи викладене, зробимо висновок про те, що православну церкву потрібно розглядати як повноправного суб'єкта господарсько-економічної діяльності в державі. Майно перебувало у повному її володінні та користуванні. Розпорядження ним мало обмеження з боку держави в разі потреби. Основу церковно-релігійного комплексу становили церковні та монастирські (разом з архієрейськими домами) господарства.

Управління майном РПЦ було уніфікованим в межах усієї країни без регіональних особливостей та перебувало у розпорядженні вищого духовного правління православної церкви – Св. Синоду. В єпархії розпорядниками майна були місцевий архієрей та духовна консисторія, у кожній окремій парафії – місцевий церковний причт разом зі старостою, у певній кількості (окрузі) церков – благочинний. Нагляд та розпорядження церковним майном визначалися окремими постановами. Функція управління церковним майном полягала в контролі за його цілісністю та використанням за призначенням. Управляти майном потрібно було так, щоб це приводило до збільшення доходів православної церкви.

Здійснювалася багаторівнева перевірка господарських документів як на місцевому рівні (парафіянами і благочинними), так і консисторським керівництвом під час планових перевірок. Важливу роль у цьому процесі відігравав церковний староста. Водночас, ефективність наглядових функцій при управлінні майном РПЦ була досить низькою (і не лише в монастирях) через забюрократизованість церкви, великий потік документообігу та невеликі штати духовних консисторій.

2.2. Структура доходів парафіяльних церков та білого духовенства

Щороку парафіяльні церкви отримували велику кількість надходжень грошових сум і капіталів. По південноукраїнських губерніях, за даними звіту обер-прокурора Св. Синоду за 1914 р., цей обсяг мав такий вигляд.

Таблиця 2.2

Обсяг церковних сум і капіталів Південної України за 1914 р. (у крб)

[28, с. 42–45]

Губернія	Залишок на 1913 р.	Надійшло за 1914 р.	Витрати за 1914 р.	Залишок на 1915 р.
Катеринославська	1 229 395	1 200 875	1 157 580	1 272 690
Таврійська	515 098	558 583	5 453 62	528 319
Херсонська	1 338 053	806 833	808 567	1 336 319
Разом по Південній Україні	3 082 546	2 566 291	2 511 509	3 137 328

Ці дані свідчать про те, що політика єпархій полягала у примноженні грошових сум і капіталів, а їх витрати (крім Херсонської) не перевищували надходження. Окремо вкажемо на загальну структуру витрат: утримання та ремонту церков та церковних будинків, закупівлі червоного вина, олії, ладану, проскур, витрат на різні дрібні потреби, а також духовні та єпархіальні училища.

Зменшення залишку Херсонської єпархії пов'язане з великими витратами, порівняно з іншими двома, на ремонт церков, церковних речей та будинків. Це свідчить на користь єпархіального керівництва і вказує на те, що в ній значно краще ставилися й до потреб духовенства, а не лише до процесу накопичення капіталів. Натомість Катеринославська єпархія найбільше витрат за 1914 р. здійснила на

користь різних дрібних та випадкових потреб.

Визначимо загальну структуру надходжень по губерніях Півдня України (Додаток Б). На першому місці за обсягом в усіх єпархіях перебував чистий свічний прибуток. У Катеринославській і Таврійській губерніях друге місце посідали пожертви на користь місцевих церков, третє – різні дрібні та випадкові прибутки. Друге місце за обсягом грошових надходжень Херсонської єпархії припадало на прибуток від обігових коштів, третє – на пожертви для місцевих церков.

Загалом за обсягом грошових надходжень в 1914 р. першу п'ятірку в Україні займали Полтавська (1 313 007 крб), Київська (1 283 758 крб), Катеринославська (120 087 крб), Харківська (1 159 420 крб) та Херсонська (806 833 крб) єпархії. Таврійська єпархія перебувала на останньому, дев'ятому, місці (558 583 крб). Якщо взяти до уваги кількість церков у єпархії, виходить, що на одну церкву по всій Україні грошових коштів найбільше мали в 1914 р. Катеринославська (3 275 крб), Харківська (2 846 крб), Херсонська (2 841 крб), Полтавська (2 435 крб) і Таврійська (2 270 крб). Саме їх можна вважати найбільш заможними єпархіями. Загалом частка південного регіону України за обсягами коштів складала 30,6% [підраховано за: 29, с. 42–45].

Звісно, що це середні суми, які не завжди відображають реальну картину на місцях. Так, клірові відомості свідчать, що в 1881 р. в Одеському кафедральному соборі нараховувалося готівкою 6 433 крб 19 коп. та білетами – 19 622 крб. Разом з тим, по інших церквах м. Одеси: Святодухівська церква мала лише 52 крб 8 коп. готівкою та білетами 400 крб, що розміщувалися в Одеській конторі Державного банку; Хрестовоздвиженська церква на Пересипі мала лише готівку – 206 крб 45 коп.; Воскресінська церква на Середньому Фонтані, відповідно, 304 крб 81 коп. готівкою і 100 крб білетами [30, арк. 4, 9, 28, 36].

Доцільно більш детально розглянути основні джерела грошових надходжень до церков. Першим із таких джерел був чистий свічний прибуток. Його обсяги постійно зростали. Так, у Катеринославській єпархії на 1848 р. він складав 19 560 крб 31 коп., через рік – 25 361 крб 81 коп., в 1855 р. – 26 238 крб 44 коп. У Херсонській він складав 20 261 крб 60 коп. та зріс, відповідно, до

21 257 крб 10 коп. (1849 р.) та 29 877 крб 57 коп. (1855 р.) [31, с. 70–71; 32, с. 72]. По Таврійській губернії до моменту її створення в 1859 р. окремих даних немає.

Відомості за 1914 р. свідчать, що чистий свічний прибуток серед усіх українських губерній найбільшим був саме у Катеринославській губернії та складав 720 458 крб. Загалом по імперії за цей рік більшими були лише доходи Московської (819 183 крб) та Петроградської (1 000 681 крб) єпархій. Значно меншими виявилися цифри по інших південноукраїнських губерніях: Херсонській – 435 767 крб (п'яте місце по Україні) та Таврійській – 385 735 крб (шосте місце по Україні). В межах України частка південного регіону складала 38%.

Порівнюючи дані зі звітів обер-прокурора за 1848–1849 рр., 1855 р. та 1914 р., зазначимо, що в Катеринославській губернії він зріс, починаючи з 1848 р., майже у 37 разів, у Херсонській – у 21,5 рази.

З цих надприбутків кожна єпархія левову частку обов'язково повинна була виділяти на рахунок попечительства, яке допомагало бідним, вдовам та сиротам із духовних осіб. Зазначимо, що для кожної єпархії цей відсоток виплат був різним. Так, Херсонська єпархія в 1872 р. із чистого прибутку свічного капіталу, що складав 16 966 крб відрахувала 2 485 крб, або 14,6%, а в 1895 р. з прибутку у 284 884 крб вираховували суму в 25 000 крб або 8,77% [33, с. 726; 34, с. 297]. За 25 років сума виплат на бідних, які мали духовне звання, зросла в 10 разів, а чистий свічний дохід виріс у 16,5 разів. Додамо, що сума цих виплат постійно зростала, й у 1899 р. вона становила вже 37 690 крб [35, с. 94]. По Таврійській єпархії маємо дані за 1899 р., коли чистий свічний прибуток складав 39 074 крб [36, с. 1027].

У кожній губернії існували свічні заводи, продукція яких реалізовувалася через єпархіальні склади та свічні лавки. Ці підприємства завжди були дуже рентабельними та приносили православної церкві великі прибутки. Контроль за їх діяльністю здійснювався через єпархіальне керівництво. Існували єпархіальні попечительства за свічними операціями, звіти про діяльність яких обов'язково друкувалися в місцевих «...Єпархіальних відомостях».

Найменше даних маємо по Таврійській губернії, де в 1888 р. діяло два свічних заводи – у Сімферополі та Перекопі [37, с. 29]. По Херсонській губернії маємо дані

про кількість працівників та суму виробництва, які представлені в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Свічні заводи Херсонської губернії у 1900 р. [38, с. 1]

Місце знаходження	Кількість заводів	Сума виробництва (у крб)	Кількість робітників
м. Херсон	2	1 500	2
м. Олександрія	1	900	2
м. Єлисаветград	2	12 000	2
Єлисаветградський повіт	1	250	1
м. Тирасполь	2	1 000	2
Разом по губернії	8	15 650	9

Як видно з таблиці, із діючих у Херсонській губернії на 1900 р. восьми заводів (7 – в містах та 1 – у повіті), на яких працювало лише 9 осіб, найбільшими потужностями відзначалися два заводи в Єлисаветграді.

Значно більше цих підприємств діяло в Катеринославській губернії. Не враховуючи російські землі (м. Нахичевань, м. Ростов, посад Азов), які входили до 1887 р. до її складу, свічні заводи були в таких містах: а) Катеринослав (у 1864 р. – 7, у 1867 р. – 11, у 1909 р. – 2); б) Бахмут (у 1864 р. – 5, у 1867 р. – 6); в) Луганськ (на території ливарного заводу) (у 1864 р. – 20, у 1867 р. – 2); г) Нікополь (лише у 1867 р. – 3) [39, с. 109; 40, с. 250].

Згодом, на початку ХХ ст., ці підприємства з'явилися у Новомосковському, Павлоградському, Слов'яносербському та Маріупольському повітах. В цілому у 1864 р. в межах єпархії діяли 32 заводи, у 1867 р. їх стало 22, а на 1909 р. залишилося лише 8, на яких працювали 56 робітників. При цьому на 1909 р. свічок було вироблено на суму 638 953 крб на рік [41, с. 87]. Очевидно, що відбувалася концентрація заводів, потужність яких зростала з роками. Маємо дані, які підтверджують тезу про те, що продукція свічних заводів реалізовувалася не лише на території своєї єпархії. Збереглися відомості про те, що херсонські заводи направляли свічки до Камчацької духовної консисторії [42, с. 300]. У Катеринославі паралельно з випуском свічок на одному зі свічних підприємств відбувалася торгівля вином – 8 крб за відро, 50 коп. за пляшку [43, с. 435].

Розгалуженою була мережа свічних лавок. Останні були майже при всіх соборах. Після закриття лавок одразу поставало питання про те, де закуповувати свічки парафіям. У ДАОО зберігся указ єпископа Херсонського й Одеського Никанора від 1848 р. про заборону купівлі свічок у підприємців, особливо в євреїв [44, арк. 23].

Викликаний він тим, що серед церковних старост дійсно існувала така практика, адже ціну ці підприємці пропонували нижчу. Старости часто керувалися саме економічною вигодою, тож єпархіальне керівництво вимушене було через благочинного здійснювати контроль за реалізацією свічок лише через свічні лавки.

Ціни на свічки залежали від їх розміру, якості та розташування свічної лавки відносно самого заводу.

Таблиця 2.4

Ціни на свічки в свічних лавках Херсонської єпархії у 1873 р. [45, с. 828]

Назва лавки	Білі (за пуд, у крб)	Жовті (за пуд, у крб)
Одеська	32	28
Херсонська	32,40	28,40
Миколаївська		
Ново-Воронцовська		
Тираспольська		
Врадіївська	32,80	28,80

Саме Владіївська лавка знаходилася в Ананьївському повіті, де не було свого свічного заводу, а до інших було далеко. Тому в ціну свічок були закладені транспортні витрати на їх постачання із заводу.

Дані про ціни на свічки на самих свічних заводах вказаної єпархії маємо лише за 1894–1895 рр. Так, у 1894 р. білі свічки коштували 26,20 крб, а в 1895 р.: білі – 25,77 крб, жовті – 26,25 крб за пуд [46, с. 300]. Очевидно, що на самих заводах свічки ставали з роками дешевшими через зростання обсягів виробництва. Чи змінювалися від цього ціни у свічних лавках – нам поки що невідомо.

Проаналізуємо звіт Херсонського попечительства про діяльність єпархіального свічного заводу, представлений в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Звіт Херсонського попечительства про свічні операції за 1900 р.

[47, с. 364–365]

Баланс підприємства	Сума (у крб)
Актив	
Готівкою	48 349,97
Відсоткових паперів	11 471,40
Рухомого майна	17 300
Свічних та інших матеріалів свічного виробництва	281 622,09
Боргів на різних установах та особах	12 651,33
Разом	371 394,79
Пасив	
Заставних із постачання воску	10 494,90
Борг постачальникам воску в грошах та матеріалах	4 072,49
Борг за висланий у грудні білий несучений папір	416,22
Чистого свічного капіталу, що залишився на 1900 р. в матеріалах, майні, боргах та готівкою	320 411,18
Разом	371 394,79

На основі цього звіту зробимо висновки про наявність: а) великої кількості готівки в обігу, на яку потім купували цінні папери та вкладали у виробництво; б) надлишок нереалізованої продукції (існувала навіть практика відпускання свічок у борг); в) часткової закупівлі матеріалів для виробництва в борг; г) великого свічного капіталу та надприбутків від свічних операцій загалом. Виникає протиріччя: розвиток свічних заводів повинен був стимулювати національне бджільництво, але він загальмував його, бо заводи не вчасно розраховувалися з постачальниками воску через кризу збуту свічок.

Іншим видом надходжень були пожертви на користь місцевих церков, які можна вважати найстарішими з прибутків, бо вони існують з часу появи Церкви. Значення пожертви в духовному плані полягає в тому, що вона показує серце пожертвувача й відображає його взаємини з Богом.

Церкви завжди відкривалися лише на пожертви. У другій половині XIX ст. Св. Синод сприяв жертвам як рухомого, так і нерухомого майна. Існували пожертви на церкву загалом та «іменні» – на конкретні парафіяльні церкви.

За даними звіту обер-прокурора Св. Синоду за 1914 р., представленими в Додатку Б, найбільше коштів від жертв надійшло в Катеринославській єпархії

(175 920 крб). Ця сума майже вдвічі більша, ніж пожертви в Херсонській (97 008 крб) та в 2,5 рази більша, ніж в Таврійській єпархії (68 097 крб) [48, с. 45]. При цьому, кількість православних Катеринославської та Херсонської єпархій була в той період майже однакова, а в Таврійській проживало вдвічі менше жителів.

Загальна сума грошових пожертв на церкви Південної України за 1914 р. складала 341 025 крб, що становила 22,2% від загальноукраїнських показників та 13,3% від усіх інших джерел грошових надходжень по українських губерніях. Отже, в межах України це найменші обсяги пожертв. Для порівняння зазначимо, що в масштабах Російської імперії найбільше пожертв на користь місцевих церков, згідно з даними 1914 р., збиралося в Московській (627 108 крб), Володимирській (359 220 крб) та Полтавській (306 260 крб) єпархіях [49, с. 42–45].

Пожертви поділяються на звичайні та «виключні» («екстрені»). Звичайні характеризувалися незначними сумами, але надходили відносно регулярно. Другі траплялися рідко, але їх суми були значними, до десятків (сотень) тис. крб за раз. Перші характерні в основному для парафіяльних церков, другі – для монастирів.

В якості пожертви можна розцінювати майно, яке переходило до церкви за заповітами від представників різних верств населення. В межах РПЦ це становило дуже великі кошти. Для захисту цього виду майна від судового оскарження духовне керівництво застерігало духовенство від того, що на основі ст. X Зводу цивільних законів (1842 р.) та указу імператора від 23 червня 1854 р. священники та ченці не могли бути свідками при складанні заповітів на користь церков або монастирів та в обов'язковому порядку повинні були сповістити про це потенційного заповідача. Незважаючи на це, постійно траплялися випадки, коли такі заповіти оскаржувалися і вважалися недійсними, бо уклалися під тиском [50, с. 291]. Контроль за процесом збору пожертв на рівні парафії здійснював, згідно з п. 10 «Інструкції настоятелям церков», її настоятель [51, с. 296].

Найбільш поширеними були пожертвування коштів для храму та речей як священних, так і освячених. В історії залишилася велика кількість таких прикладів завдяки місцевим «...Єпархіальним відомостям». Завжди в офіційному відділі цих видань подавалася інформація про те, хто, коли, скільки, з якою метою жертвував

на церкву. Пожертвувачами великих сум при цьому були переважно поміщики, місцеві дворяни, купці. Значно менші кошти надходили від селян. Суми нараховували від кількох карбованців до кількох тисяч. Жертвували переважно землю та дохід від неї, будівлі під будинки для священно-церковнослужителів та під церковнопарафіяльні школи. Значно більшими жертвами на свою користь вирізнялися міські церкви. Завдяки жертвам багато з них, наприклад, мали земельні наділи, хоча держава не наділяла міські церкви землею. Саме так Успенська церква м. Херсона одержала 200 дес. землі на острові Маслов від херсонського потомственного почесного громадянина Д. Галухіна [52, с. 127].

«...Єпархіальні відомості» в кожному номері подавали звіти про пожертвування за два тижні. Так, наприклад, при відкритті та освяченні нової церкви завжди говорилося про жертвувачів як великих сум та речей, так і тих, хто жертвував хоча б 50 коп. Серед найтитулованіших жертвувачів згадувалися імена багатьох членів царської сім'ї. Цікаво, що в «КЄВ» за 1892 р. залишилася інформація про обер-прокурора Св. Синоду К. П. Победоносцева, який жертвував ікону Іверської Божої Матері в Матвіївську церкву с. Лозової Павлоградського повіту [53, с. 29].

При аналізі цих видань ми звернули увагу на існування градації для подяки жертвувачам. На сторінках часопису ми знайшли:

1) надання благословення Св. Синоду щодо засвідчення єпархіального керівництва з виданням грамот установленого зразка. Наприклад, у 1901 р. таку відзнаку та грамоту отримав М. Шошин, який жертвував на оздоблення Вознесенського собору в м. Павлоград Катеринославської губернії [54, с. 300];

2) надання Архіпастирського Його Преосвященства благословення з виданням свідоцтв жертвувачам. Наприклад, новомосковському купцю С. Махну за жертвування на суму 465 крб для Самарського архієрейського заміського дому [55, с. 71];

3) виражену подяку єпархіального керівництва. Наприклад, священнику за заохочення своїх парафіян до жертв на суму до 500 крб;

4) виражену вдячність єпархіального керівництва за невеликі жертви;

5) нагородження скуфією (головний убір фіолетового кольору, який надавався представникам білого духовенства для відзнаки).

Таким чином церква висловлювала свою вдячність та заохочувала до нових пожертв. Як правило, одними з основних жертвувачів були поміщики, на землях яких розташовувалися церкви, та церковні старости, які зазвичай обиралися із числа заможних парафіян. Саме останніх часто нагороджували за пожертвування похвальними листами від єпархіального керівництва. У «ХСВ» за 1897 р. надрукували статтю священника Покровської церкви Коротякської парафії Єлисаветградського повіту про їх церковного старосту, за сумісництвом місцевого землевласника М. Д. Марущака, якого тричі перезатверджували на шестирічний термін на цій посаді. За особливі заслуги він, окрім багатьох подяк та благословіння Св. Синоду, в 1901 р. був нагороджений великою срібною медаллю на Станіславській стрічці для носіння на шії. Заслуги полягали в тому, що він добре дбав про майно церкви та збільшив її дохід з 330 крб 27 коп. на рік (у 1885 р.) до 1 132 крб 76 коп. (у 1900 р.) (за 15 років в 3,4 рази) [56, с. 592]. Крім цього, багато робіт по ремонту церкви він виконав за власний рахунок. Саме таких старост цінував церковний клір та шанобливо до них ставився.

Наприкінці зазначимо, що в період активного будівництва нових церков на Півдні України (1849–1882 рр.) збільшувалися гаманцево-карнавкові збори – по Катеринославській єпархії у 4 рази, а по Херсонській – у 1,5 рази [57, с. 51]. За наступні три десятиліття (1882–1914 рр.) ці надходження зменшилися. На 1914 р. цей вид прибутків у Катеринославській єпархії становив 9,1% від загальної суми надходжень, у Таврійській – 4,3%, у Херсонській – 8,3% [підраховано за Додатком Б]. Найменшим він був у Таврійській єпархії, на нашу думку, через те, що остання мала найменшу кількість церков при великій кількості монастирів, де більш охоче кидали в карнавки.

Усі капітали розділялися на церковні та причтові. Церковні капітали склалися переважно з пожертв, гаманцево-карнавкових, інших церковних зборів, перехідних сум. Порівняємо, наприклад, церковні капітали Ананьївського та Олександрійського повітів Херсонської єпархії за формулярними списками

священнослужителів на 1880 р. Загальні суми, відповідно, склали 7 579 та 9 109 крб. Найбільшими капіталами володіли міські собори: Олександрійський Успенський мав 5 438 крб та Ананьївський Свято-Миколаївський – 2 000 крб [58, арк. 15]. Але траплялися випадки, коли сільські церкви мали капіталу більше, ніж повітові собори. Більшими сумами капіталів володіли церкви Таврійської єпархії. Так, у 1896 р. Орехівський Покровський собор мав 5 610 крб [59, арк. 36].

Для того, щоб наявні при церквах кошти не були спокусою для злодіїв, заборонялося зберігати їх понад вказану в законах суму. Крім цього, імператор своїми указами та інструкціями церковним старостам забороняв зберігати суми понад 100 крб (1865 р.), пізніше – 200 крб (1890 р.) [60, арк. 126]. Благочинні повинні були звітувати про виконання парафіями цих правил. Виняток становили екстрені випадки, на що неодмінно повинен був дати дозвіл сам архієрей.

Зазначені кошти необхідно було зберігати у відділеннях Державного банку та на книжках безстрокових вкладів в ощадних касах. У банках зберігали також і білети, які жертвувалися церкві переважно на «помин душі», або спеціально для забезпечення причту, ремонту церкви тощо. Такі білети повинні були обов'язково вноситися в клірові відомості та прибутково-видаткові книги. Одержати відсотки з вкладів церкви могли за письмовою заявою, наданою до контори відділення банку. Для отримання необхідно було пред'явити розписку банку про прийом та зберігання коштів. Зі звіту Міністерства фінансів за 1911 р. відомо, що з 1 603 472 крб, які зберігалися в цінних паперах Таврійської єпархії, на долю церков у 348 парафіях припадало 87% [61, арк. 85]. Тобто більше, ніж у монастирів.

В цілому відсотки з капіталів склали: в Катеринославській єпархії 3% усіх грошових надходжень, в Таврійській – 2,3%, в Херсонській – 5,2%. Ці відсотки вказують на розміри вкладів (на одну церкву), які були найбільші в Херсонській єпархії та найменші – в Катеринославській.

Останнє із проаналізованих нами джерел грошових надходжень, а саме прибутки від обігових статей, в цілому склали: в Катеринославській єпархії 3,2% від усіх грошових надходжень, у Таврійській – 5,8%, у Херсонській – 14,1%. В останньому випадку сума цього доходу у 2,4 рази більша за Таврійську та у 4,4

рази – за Катеринославську.

На основі табл. 2 Додатку Б визначимо особливості процесу надходження грошових сум до парафіяльних церков на Півдні України напередодні Першої світової війни: на долю регіону припадало 40% всього чистого свічного прибутку (9,2% у межах імперії), майже третина всього прибутку від обігових статей, четверта частина всіх відсотків з церковних капіталів в межах України. Проте за обсягами пожертв вони посідали останні місця.

Найбільш підприємливішими виявилися парафії Катеринославської єпархії, які, окрім найбільшого свічного доходу, мали великий відсоток дрібних та випадкових прибутків. Найбільш активно використовували свої обігові статті в Херсонській єпархії за рахунок здавання в оренду землі та майна.

Майже всі останні місця за видами грошових надходжень в межах України посідали церкви Таврійської єпархії. Чи свідчить це про те, що ці церкви були найбільш бідними? Звичайно, ні. Згадаємо, що за середньою сумою грошових надходжень на одну церкву єпархія займала 5 місце (відрив від Харківської єпархії складав всього 5 крб). Тобто пояснення потрібно шукати у кількості церков, яких у Таврійській єпархії було в декілька разів менше, ніж в інших українських єпархіях.

Отже, зробимо висновок про те, що південноукраїнські єпархії на початку ХХ ст. займали провідні позиції в межах України, а церкви Катеринославської та Херсонської єпархій виявилися найбагатшими. Тож можна припустити, що священно- та церковнослужителі цих єпархій теж вирізнялися більшими, ніж в інших регіонах, доходами. Звісно, існувала різниця в рівнях доходів, а значить – і матеріального забезпечення не лише за географічним показником (губернія, повіт). Для підтвердження цього наведемо точку зору Г. М. Надтоки та підкріпимо її конкретними прикладами. Науковець вважає, що питання матеріального забезпечення належить до тієї сфери, яку тоді не зачепила уніфікація, тому при збереженні принципу «рівних можливостей» одних священників можна вважати заможними, інших прирівнювати за доходами до селян – середняків або куркулів, ще інших – до бідних верств населення (селян та найманих робітників) [62, с. 46]. Виходить, що рівень доходів залежав від особи та статусу священника, від багатства

парафії, від стосунків між священиком та парафіянами. В меншій мірі від особи священика залежали і деякі доходи інших членів причту (т. зв. нижчий клір, проскурня, т. ін.).

В першу чергу, розмежуємо поняття «церковні доходи» та «доходи причтів». З церковних доходів, представлених в Додатку Б та розглянутих вище, священно- та церковнослужителі користувалися частиною надходжень від: 1) пожертв; 2) гаманцево-карнавкових зборів; 3) дрібних та випадкових прибутків. Тобто, із загальної суми грошових надходжень на одну церкву, представлених в додатку, на доходи причту йшло лише близько 300 крб, інші надходили до духовних консисторій і використовувалися для загальноєпархіальних потреб [63, с. 50].

Структура основних доходів причтів мала такий вигляд: використання доходів від причтової землі, державне утримання, збори (відправлення треб) та добровільні пожертви. Використання доходів від причтової землі стосувалося насамперед сільського кліру, який вважав цей вид прибутку основним. Про нього йдеться в підрозділах 3.2. та 4.2. Третьою статтею доходів можна вважати відправлення треб (в середньому 200 крб на рік у кінці ХІХ ст.) [64, с. 321–323].

Державне жалування (грошова допомога від уряду) вводилося в державі згідно з «Положенням про забезпечення землями, будинками й одноразовою допомогою православного сільського духовенства в західних губерніях», прийнятим 20 липня 1842 р. Цей факт свідчить про розуміння державою необхідності гідного матеріального забезпечення духовенства, насамперед, для того, щоб зняти напругу у відносинах між кліром та парафіянами, яка з десятиліттями лише загострювалася. Конфлікти між духовенством та мирянами спричинили втрату контролю за діями народу з боку держави.

Політика держави була спрямована на повний перехід на жалування. З цією метою під час проведення в 60-х рр. ХІХ ст. церковної реформи різко скоротилася кількість парафій та білого духовенства. Але через брак коштів, економічну та політичну кризу початку ХХ ст. цей процес відбувався повільно.

До 1893 р. жалування білому духовенству в державі призначалося згідно з нормами від 4 квітня 1842 р.: священику від 180 до 100 крб, диякону – 80 крб на

рік, псаломнику – 40 крб. Насправді ж оклади не завжди були однаковими й залежали від кількості парафіян, кліру та типу населеного пункту. Наприклад, середні дані розмірів окладів Таврійської єпархії, згідно «ТЄВ», мали такий вигляд: священник (настоятель) одержував 144 крб на рік, помічник настоятеля (священик) – 96 крб, псаломник – 48 крб [65, с. 695]. Наступне збільшення відбулося після указу Св. Синоду від 9 червня 1893 р., відповідно до якого священики в середньому отримували 300, диякони – 150, псаломники – 100 крб на рік [тобто, оклади збільшили вдвічі] [66, с. 18].

Розглянемо на основі Додатку А (табл. 5) динаміку переходу на жалування на Півдні Україні. За 50 років (1855–1904 рр.) найбільше таких причтів було саме в Херсонській єпархії; відповідно по Катеринославській – в 2 рази менше, у Таврійській – у 3,3. Ситуація дещо вирівнялася на початку ХХ ст. для Катеринославської єпархії. Св. Синодом кожного року всім єпархіям виділялися додаткові кошти на нові причти та збільшення вже існуючого жалування. Підтвердження цього знаходимо на сторінках «КЄВ», «ТЄВ» та «ХЄВ» тих часів.

Розміри жалування членів причту міських соборів представлені в Додатку В. Наведені дані свідчать про його диференціацію залежно від єпархій: найбільші суми держава відпускала в Таврійській єпархії, менші – в Катеринославській, і в 2 рази менші – в Херсонській. Ця різниця в жалуванні по єпархіях, на нашу думку, пояснює постійну міграцію духовенства за межі єпархій. Очевидно, що це відбувалося через бажання знайти парафію матеріально краще забезпечену.

Також вказаний додаток ілюструє тезу про майнову диференціацію всередині кліру. Розмір жалування кліру у соборних церквах був більшим ніж у звичайних парафіяльних церкв. Зазвичай, члени першого кліру отримували більший оклад, ніж члени другого. Наприклад, у двоклірних Свято-Миколаївському соборі м. Ананьїв та Успенському соборі м. Олександрія в 1880 р. настоятель отримував близько 205 крб, священник – 147 крб, диякон – 40 крб, перший псаломник – 39 крб, другий псаломник – 35 крб [67, арк. 1 зв.; 68, арк. 1].

В 1905 р. у триклірній парафії Свято-Духівської церкви м. Херсон усі три священики мали однакові оклади у розмірі 163 крб на рік [69, арк. 2]. Другий або

третьої клір могли зовсім не отримувати жалування, якщо були створені пізніше за відкриття парафії.

Сільський клір, згідно з формулярами, зазвичай (але не завжди) отримував менше жалування. Для порівняння: священик та причетник Свято-Миколаївської церкви с. Ставрово Ананьївського повіту одержували 141 крб та 47 крб відповідно, а настоятель та псаломник Миколаївської церкви м. Олександрія – відповідно 150 крб та 39 крб [70, арк. 9 зв.; 71, арк. 37 зв.].

Поступово збільшувалися оклади й у вже існуючих парафіях та доводилися до чинних норм. Дані про це збереглися на сторінках місцевих часописів. Так, «ХСВ» за 1901 р. зазначали, що новим причтам Єлисаветградського повіту встановлювалися оклади в розмірі 294 крб священикам та 98 крб псаломникам. При цьому в давно вже діючій парафії того ж повіту священику збільшили оклад з 88 до 205 крб, а псаломнику – з 35 до 62 крб [72, с. 315]. Інший приклад: з 1904 р. священик с. Окни Олександрійського повіту Херсонської єпархії замість 94 став отримувати 294 крб жалування, а псаломник замість 47–98 крб [73, с. 19].

В усіх єпархіях, особливо у Таврійській, поширилася практика отримання жалування від сільських товариств. Розмір його на рік в середньому складав 600 крб священику та 300 крб псаломникам. На 1870 р. в єпархії існувало 103 причти, які користувалися жалуванням за вироками сільських товариств, що складало майже половину всіх парафій [74, с. 248]. Співвідношення розподілу жалування від казни та від парафіян Таврійської єпархії представлене в табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Забезпечення сільського духовенства Таврійської єпархії на 1882 р. (у крб)
[75, с. 404]

Територія	Священику			Псаломнику		
	від казни	від парафіян	частка землі (дес.)	від казни	від парафіян	частка землі (дес.)
Північні повіти	66,33	552	57	22,11	184	19
Кримський п-ів	92,52	185,34	33	30,84	61,78	11

Табл. 2.6 переконливо ілюструє тезу про диференціацію матеріального забезпечення серед самого кліру. Крім цього, простежується тенденція: там, де парафіяни більш заможні (північні повіти – Мелітопольський, Бердянський, Дніпровський) і більше жалування від сільських товариств, там менше держава виділяла коштів для утримання духовенства та перекладала ці турботи саме на парафіян.

Також зазначимо, що до суми в 600 крб священику та 300 крб причетнику у сільській місцевості необхідно обов'язково додати дохід від підцерковної землі, який у північних районах був більшим, ніж у гірській місцевості єпархії.

Згодом стало зрозуміло, що сільські товариства, які за своїми вироками призначали жалування, не завжди дотримувалися цих домовленостей. В архівах зберігають численні скарги причтів на товариства, які через деякий час з об'єктивних причин відмовлялися від своїх рішень [76, арк. 125]. В результаті зростала напруга між кліром та парафіянами.

Крім жалування від казни та сільських товариств, причти могли отримувати кошти з інших джерел: від поміщиків, від управління залізницею, з міських та земських сум. Відомо, що священик та псаломник Миколаївської церкви м. Олександрівськ Катеринославської єпархії одержували жалування 600 та 300 крб не від казни, а від Управління Південної залізниці [77, арк. 2].

Священик с. Окни Херсонської єпархії (володіння кн. Стурдзи) одержував 294 крб від казни, 200 крб від господаря маєтку, мав безкоштовний будинок та користувався третьою частиною від 85 дес. землі [78, с. 545].

Іноді замість землі поміщики забезпечували причт власними коштами. Наприклад, 225 крб священику, та 75 крб причетнику призначили землевласники Сомови в Ананьївському повіті вказаної губернії [79, арк. 129 зв.].

Міські церкви землі не мали, а для сільського кліру основним джерелом доходу залишалися прибутки від використання причтової землі. Правило розподілу доходів від землі: священику, диякону, причетнику – 3:1:1.

Важливим є питання про прибутковість земельного фонду православних церков Південної України, проаналізувати яке допоможуть дані табл. 2.7.

**Цінність церковної земельної власності та прибутковість
сільськогосподарської землі на Півдні України на 1890 р. (у крб) [80, с. 32]**

Єпархія	Загальна кількість землі (дес.)	Загальна цінність земель	Середня ціна за 1 дес.	Прибуток від земель			Рента 1 дес.	
				орних	лугових	разом	орних	лугових
Катеринославська	38 402	3302 572	86	143112	8 092	151204	4	3,4
Таврійська	19 743	1500 468	76	83 610	5 035	88 645	4,5	4,5
Херсонська	40 106	3769 964	94	195750	4 934	200684	5	5,6
Разом	59 849	5270 432	85,3	422472	18 061	440533	4,5	4,5

За цінністю цієї землі в Російській імперії Херсонська єпархія перебувала на дванадцятому, Катеринославська – на п'ятнадцятому, Таврійська – на двадцять сьомому місці. Така різниця вказує на якість цих земель. 96% цього прибутку складав дохід від орних земель.

У Катеринославській єпархії здавалося в оренду 11 006 дес. землі (тобто 1/3), в Херсонській – 8 211 дес. землі (тобто 1/5), у Таврійській земля повністю перебувала в оренді. Отже, сукупний дохід від земель, відведених під сільськогосподарські культури Катеринославської єпархії, складав 195 228 крб, Таврійської – 88 843,5 крб, Херсонської – 241 739 крб. Найменший дохід від землі мали церкви Таврійської єпархії. У своїх звітах благочинні повідомляли, що в гірських районах «заняття сільським господарством практично неможливо, а у теперішній час навіть марно та збитково» [81, арк. 90]. З цим пов'язане 100% здавання землі в оренду. Крім цього, за звітами архієрея до Св. Синоду, найбільш парафії та церкви знаходилися у Перекопському повіті.

Отже, проаналізувавши складові матеріального забезпечення білого духовенства, насамперед, необхідно виокремити три категорії забезпеченості: 1) хороше матеріальне забезпечення в однокліровій парафії (дохід священика до 1 200 крб за рік, псаломника – до 400 крб); 2) середній рівень забезпеченості в двокліровій парафії; 3) низький рівень забезпеченості при відсутності або незначному жалуванні.

Отже, найбільш забезпеченим можна вважати біле духовенство в містах та в одноклірових парафіях. За рівнем доходів їх можна порівняти з міською інтелігенцією. У двоклірових парафіях сума жалування та доходів була меншою. Ще менш забезпеченим було сільське духовенство через невелике жалування або взагалі його відсутність, бідність парафії, різницю в доходах від земельних угідь.

Диякони та псаломники, що склали менший сільський клір, були найменш забезпеченими. Рівень їх доходів можна прирівняти до середняка на селі. Разом з доходами від здачі в оренду землі, їх сума не перевищувала 150 крб на рік [82, арк. 31]. Саме ця нерівномірність в забезпеченості поглиблювала існуючу диференціацію серед білого духовенства та спонукала його до бажання постійної зміни парафії або пошуку нових джерел доходів.

Так, в кінці XIX ст. представники духовенства використовували таке джерело прибутку, як накопичення вільних коштів у державних ощадних касах. Декілька слів про історію їх створення. Метою їх появи (у 1842 р. у Санкт-Петербурзі та Москві) було надання представникам різних верств населення можливості зберігати свої заощадження, отримувати від цього прибуток та витратити за власною потребою. Згідно з Уставом ощадних кас, вклади обмежувалися від 50 коп. до 10 крб сріблом за один раз. Загальна сума вкладу не повинна була перевищувати 300 крб. За рік вкладник міг одержати прибуток розміром у 4% від суми, що зберігалася на ощадній книжці.

Зазначимо, що протягом десятиліть розвиток ощадних кас відбувався досить повільно, і лише у 80-х рр. XIX ст. цей процес став більш активним за рахунок появи додаткових послуг: збільшилися відсотки річних; з'явилися вклади на дітей; кошти, що зберігалися, могли видаватися після смерті власника його нащадкам; з'явилася можливість переводити кошти з однієї каси до іншої.

Внаслідок цього, наприклад, на Півдні України стрімко зросла кількість таких вкладів: з 7 тис. (в 1890 р.) до 18 тис. (в 1895 р.) [83, с. 33]. З 1888 р. каси почали працювати з юридичними особами. Для церков та монастирів сума вкладу могла бути більшою за 1 тис. крб. Загалом усе це спонукало православну церкву та її духовенство до користування послугами ощадних кас.

Маємо статистичні дані по південних губерніях України: середній розмір вкладу на 1897 р. складав 175 крб; на 1 тис. жителів припадало 16 книжок, на 1 жителя розмір вкладу складав 2 крб 75 коп. [84, с. 34]. Найбільші вклади належали духовним особам – 373 крб (для порівняння: середні вклади землевласників – 268 крб). Загальна кількість вкладників серед духовних осіб – 6 540 (сюди, крім Південної України, входять також Бессарабська губернія та Донська область). Це становить 4% від загальної кількості представників кліру православної церкви. Крім того, саме духовні особи та землевласники відкривали найбільшу кількість книжок на дітей (16,5%) та вносили на них 10% від своїх вкладів.

Такою ж була картина й загалом по імперії. В 1902 р. В. І. Ленін у своїй статті «Із економічного життя Росії» наводив дані про те, що духовенство було найбільшим вкладником ощадних кас на загальну суму 46 млн крб, в середньому по 333 крб на одну книжку [85, с. 245].

Дрібний та випадковий прибуток, незважаючи на свою назву, складав, за підрахунками Г. М. Надтоки, більше 10% від загальних грошових надходжень [86, с. 250]. Можемо припустити, що духовенство мало численні варіанти для того, щоб отримати прибуток як у грошовій, так і в натуральній формі, особливо якщо воно мало вільні кошти. Згідно з даними 1914 р., ці прибутки в Катеринославській губернії на рік становили 120 398 крб (10%); значно менше у Херсонській і Таврійській губерніях – 51 539 (6,4%) та 35 775 крб (6,4%) відповідно [87, с. 50].

Повітові статистичні збірники Катеринославської губернії, що зберігаються в ДАДО, містять відомості про сільськогосподарський приватний кредит для селян. Цікаво, що зовсім не рідко згадуються серед кредиторів, разом з іншими верствами населення, представники церковного кліру (переважно священники).

Наприклад, один з них, священник с. Никифорівка Іллінської волості Бахмутського повіту, надав кредит у розмірі 2 крб місцевому селянинові на 5 місяців для купівлю корови під 24% річних. Мабуть, ще більшу вигоду хотів мати священник Авдотіївської волості цього ж повіту, коли надавав кредит за 5% на місяць. Водночас більше за всіх хотіли заробити священник та диякон с. Богатир, які надавали селянам кредити під річні від 36 до 60%. Для порівняння зазначимо, що в

цьому ж повіті надавали кредити під такі відсотки річних: волосна каса взаємодопомоги – 6-10%; церковні попечительства із сусідніх волостей – 10-20%; євреї – 50%; лихварі – 96% [88, с. 406, 409].

Проаналізувавши ці факти, зробимо висновок про те, що зовсім не моральними критеріями, а лише вигодою та розрахунком керувалися священно- та церковнослужителі в разі можливості одержання додаткових коштів для власного використання. Маємо підозру, що при цьому гроші могли братися і з церковних сум (в різні часи від 50 до 200 крб), які дозволялося зберігати при церквах.

Для прикладу можливості додаткового прибутку згадаємо священика с. Новопавлівка Херсонської губернії С. Тутевича, який у часописі того ж року пропонував за 7 коп. вислати поштою власну брошуру «Володіння землею (протипогромний нарис)», що була видана ще у 1907 р. [89, с. 76]. Хоча й маленький, але прибуток.

Отже, аналіз грошових надходжень, зроблений нами завдяки звітам обер-прокурора Св. Синоду за другу половину ХІХ – початок ХХ ст., які добре збереглися. До них належать: гаманцево-карнавкові доходи, чистий свічний прибуток, прибуток від обігових статей, пожертви, відсотки з капіталів, різні дрібні та випадкові прибутки. Політика єпархій полягала у примноженні грошових сум і капіталів, а їх витрати не повинні були перевищувати надходження.

На першому місці за обсягами на Півдні України перебував чистий свічний прибуток, який вказує на те, що основні доходи церкви отримували від продажу свічок. РПЦ фактично монополізувала свічне виробництво, що було дуже рентабельним. Реалізація продукції свічних заводів відбувалася через єпархіальні склади та свічні лавки. Друге місце в Катеринославській і Таврійській губерніях займали пожертви, третє – різні дрібні та випадкові прибутки; у Херсонській, відповідно, прибуток від обігових статей та пожертви. Велику частку усіх надходжень у примусовому порядку через відсотковий збір забирали у церков на користь єпархіальних потреб, що значно зменшувало бюджет парафії.

За обсягами надходження структура основних доходів причтів мала такий вигляд: використання доходів від причткової землі, державне жалування, збори

(відправлення треб) та пожертви. Політика держави була спрямована на повний перехід на жалування всіх членів кліру. На рівень матеріального забезпечення білого духовенства впливали різні фактори: кількість парафіян та членів кліру, їх стосунки зі священником, рівень державного утримання через наділення землею та призначення жалування. Безперечно, що в джерелах доходів як парафіяльних церков, так і білого духовенства велика роль відводилася пожертвуванням вірян.

2.3. Джерела доходів монастирів та чорного духовенства

До основних доходів православних монастирів належали: доходи від земель та угідь, доходи від обігових статей, відсотки з капіталів у банківських установах, пожертвування, а також спільні доходи церков та монастирів (Д. І. Ростиславов називав їх «церковними доходами»). Держава, окрім земельних наділів, надавала ще й грошову допомогу – виплату з Державного казначейства. Віряни активно жертвували монастирям як нерухоме так і рухоме майно.

Обителі вели активну господарську діяльність, забезпечуючи себе самостійно. Всі доходи розподілялися на три частини: перша йшла на церкву, друга – братії монастиря, третя – його настоятелю.

Виплати з Державного казначейства можна вважати найбільш стабільним прибутком, бо він був чітко фіксованим і щороку відображався у звітах обер-прокурора Св. Синоду. Але його особливість полягала в тому, що він призначався лише штатним монастирям і був диференційованим залежно від його класу.

Монастирі Російській імперії розділялися на штатні та позаштатні. На Півдні України картина була такою: Катеринославська єпархія мала лише позаштатні монастирі; Таврійська – 3 штатні (першокласні) чоловічі обителі: Херсонський Св. Володимира, Балаклавський Св. Георгія та Корсунський Богородицький; найбільше штатних монастирів мала Херсонська єпархія: 2 чоловічих (другокласних) – Григоріє-Бізуоківський та Одеський Успенський і 3 жіночих (третьокласних): Херсонський Благовіщенський, Одеський Михайло-Архангельський та Чечелевський Іоанно-Предтеченський скит.

Проаналізувавши матеріали церковної звітності, нам стало відомо, що всі

штатні монастирі регіону одержували менші виплати, ніж це було прописано у штатному розкладі 1842 р. Згодом, розмір виплат збільшувався ще кілька разів, хоча кількість тих, хто проживав в обителях, збільшувалася набагато швидше.

Таблиця 2.8

Штатні монастирі Півдня України [90, с. 100; 91, с. 472; 92, с. 67; 93, с. 61]

Назва монастиря	Тип	Клас (за штатом)	Оклад (крб)
Таврійська			
Херсонський Св. Володимира	чоловічий	1	4 085
Балаклавський Свято-Георгіївський	чоловічий	1	3 000
Корсунський Богородицький	чоловічий	1	2 017 крб 50 коп.
Херсонська			
Григоріє-Бізюківський	чоловічий	2	1 250 крб 01 коп.
Одеський Успенський	чоловічий	2	1 191 крб 95 коп.
Херсонський Благовіщенський	жіночий	3	460 крб 23 коп.
Одеський Михайло-Архангельський	жіночий	3	460 крб 23 коп.
Чечелевський Іоанно-Предтеченський	жіночий	3	460 крб 23 коп.

Із даних табл. 2.8 видно, що найбільші окладні кошти отримував Херсонський Св. Володимира чоловічий монастир, бо належав до першокласних за окладом західних єпархій. Для підтримки православ'я в Таврійській єпархії були призначені більші окладні кошти за класами (інша назва – розрядами). Усі інші штатні монастирі єпархії одержали кошти за другим розрядом західних єпархій. Враховуючи те, що штати монастирів у другій половині XIX ст. були невеликими (чоловічі: першорозрядний монастир – 22 монахи, другорозрядний – 16, третьорозрядний – 13; жіночі: першорозрядний – 19 черниць, другорозрядний – 16 і третьорозрядний – 11 черниць), а послушників було мало, то після виплати жалування братії (на це йшла 1/3 частина окладу) залишалися кошти ще й на забезпечення монастиря.

Отже, погодимося з думкою Д. І. Ростиславова про те, що всі штатні монастирі можна було вважати заможними [94, с. 96]. На Півдні України такими можна вважати 3 штатних (першокласних) чоловічих обителі Таврійської єпархії.

Окрім того, єдине на той період у регіоні Херсонське вікаріатство після свого створення з 1853 по 1861 рр. одержувало кошти на утримання із казни – 1 150 крб, хоча майже одразу отримало від неї землі в оброчне утримання (за правилами повинне бути призначене щось одне).

Хоча монастирі імперії володіли значними площами орних земель, прибуток від сільського господарства, на думку В. Ф. Зибковця, займав незначне місце у загальних доходах монастирів [95, с. 34]. Окрім цього, вчений наголошує, що статистичних даних про організацію, структуру, прибутковість та техніку сільськогосподарського виробництва у джерелах немає, пояснюючи це тим, що господарської звітності перед єпархіальним керівництвом монастирі не вели. Так звані амбарні книги не дають цілісної картини, та й збереглося їх дуже мало.

Дані про площі та прибуток від монастирських земель Південної України представлені в табл. 2.9.

Таблиця 2.9

Цінність монастирської земельної власності та прибутковість сільськогосподарської землі на Півдні України на 1890 р. (у крб) [96, с. 34]

Єпархія	Загальна кількість землі (дес.)	Загальна цінність земель	Середня ціна за 1 дес.	Прибуток від земель			Рента 1 дес.	
				орних	лугових	всього	орних	лугових
Катеринославська	5 724	492 264	86	13 704	6 986	20 690	4	3,4
Таврійська	11 541	877 116	76	28 777	4 140	32 917	4,5	4,5
Херсонська	27 744	2 607 936	94	115375	16 918	132 293	5	5,6
Разом	45 009	26595690	85,3	873241	334572	1207813	4,5	4,5

За цінністю монастирських угідь Херсонська перебувала на другому, Таврійська – на восьмому, Катеринославська – на 21 місці. Землі Катеринославської єпархії, як свідчать дані ЦСК МВС, не здавалися в оренду, тому до сукупного доходу від земель, відведених під сільськогосподарські культури, що складав 20 690 крб не входить дохід від оренди. У Таврійській єпархії орендувалося 1 038 дес. землі за орендну плату, яка складала 4,5 крб (сума – 4 671 крб). Додавши прибуток від орних та лугових земель, що нараховував, згідно з табл. 2.9,

32 917 крб, отримаємо сукупний прибуток на суму 37 588 крб. Сукупний прибуток від земель Херсонської єпархії вирахований за такою ж формулою: при кількості орендованої землі 21 656 дес. він складав 241 173 крб. Зазначимо, що прибуток від орних земель у 2 рази більший, ніж від лугових земель.

Проаналізуємо більш детально господарську діяльність південноукраїнських монастирів. Розпочнемо з Катеринославської єпархії. Найстаріший з них, Самарський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир, замиська резиденція архієрейського дому, який у XVII ст. мав велике монастирське господарство, у 70-ті рр. XIX ст. переживав не найкращі часи. Частину земель було втрачено, продано два млини. Із загальної площі у 644 дес. землі 243 дес. перебували під дубовим лісом, який використовували частково під будівництво в монастирі, та для рубання на дрова (не лише для власного опалення, але й на продаж) [97, арк. 10 зв.–11 зв.]. Є документальні свідчення того, що при хуторі Родіному ріс великий фруктовий сад, який приносив більше 100 крб річного прибутку. Із промислових підприємств в монастирі працювала сукновальня, яка давала прибутку 600 крб на рік [98, с. 91].

Цей монастир, як і всі інші займався бджільництвом. Разом з доходами від землі, продажу свічок та ін., на нашу думку, матеріальне забезпечення настоятеля (яким тут був єпархіальний архієрей) та сімох осіб братії можна вважати достатнім.

Про господарську діяльність іншого чоловічого монастиря, Самарського Святотроїцького, відомо дуже мало. Знаємо лише, що він мав 1409 дес. землі (в два рази більше, ніж попередній монастир), млин та цегляний завод.

Більше інформації залишилося про жіночі монастирі єпархії. Однією з найбагатших на Півдні України вважалася Знаменська жіноча пустинь, заснована в 1903 р. на хуторі Розгульному Олександрівського повіту. Монастирське господарство розвивалося дуже добре. Крім 1 500 дес. землі (ймовірний дохід – 6000 крб), там був великий сад з рідкісними закордонними фруктами та три ставки, в яких розводили рибу на продаж. Разом з цим, монахині самостійно працювали на цегляному заводі та в іконописних майстернях, мали вітряк, пекарню, маслобійню [99]. Власний свічний завод, як і всюди, приносив 100% прибутку.

Іосифський жіночий монастир, окрім доходів від землі, займався

тваринництвом: маємо дані про 150 пар волів, 300 корів та численних овець [100, с. 1094]. У двох ставках розводили рибу на продаж. Усе вирощене та вироблене продавалося у власних магазинах. На території монастиря водилися навіть павичі; була й своя пекарня. На землях приписного скита «Всіх скорблящих радості» знаходилася школа, лікарня, богадільня та храм. Наділ у 172 дес. 1008 саж² дубового лісу також приносив прибуток.

Найменше інформації маємо про Тихвінський жіночий монастир, заснований у 1866 р., в якому діяла церковнопарафіяльна школа та училище для безпритульних дівчат. Відомо, що він мав усі необхідні господарські будівлі, серед яких була й теплиця. Угіддя монастиря були значними: 700 дес. орної землі (ймовірний прибуток – 2800 крб) та близько 30 дес. лісу [101].

Отже, всі монастирі, окрім землі, мали велике багатогалузеве господарство й використовували в його утриманні, насамперед, працю послушників та паломників, а також найманих робітників. Серед останніх частина змінювалася кожного року, але основна маса була постійною, бо проживала або на території монастиря, або за його межами на хуторі. В архівних матеріалах збереглася інформація про оплату їх праці. Так, Корсунський Богородицький монастир лише за один місяць (лютий) 1916 р. заплатив 100 крб річним та 327 крб поденним робітникам за різні господарські роботи. Відомо, що жили вони на захід від монастиря в будинках, які називалися казармами.

Монастирі Таврійської єпархії у своєму розпорядженні майже не мали орної землі, значна їх частина була зовсім не придатна до занять сільським господарством. Наявна ж використовувалася під городи та сади. Беручи до уваги клімат Криму, однозначно можна стверджувати про прибутковість садів та городів. Тобто всі монастирі єпархії займалися не сільським господарством, а садівництвом та городництвом, а деякі – ще й тваринництвом.

Саме в Корсунському монастирі активно займалися тваринництвом. В 1868 р. монастир володів великим стадом домашніх тварин: овець – 1936 голів; корів, телиць і биків – 157, телят – 51, бугаїв – 9, коней – 140, волів – 21 пара. В 1897 р. в обителі було близько 100 коней та близько 700 голів рогатого скота [102,

с. 13, 27]. Згідно з прибутково-видатковими книгами, на 1916 р. він мав 941 поголів'я скота: 200 волів, 257 корів, 11 бугаїв, 86 биків, 91 телицю, 143 телят, 31 свиню, 4 жеребців, 34 кобилиці, 26 меринів, 21 лошицю, 11 жеребців, 26 лошат [103, арк. 70]. Продаж скота приносив хороший прибуток. За лютий 1916 р. його було продано на загальну суму 2 853 крб. Ця сума становила 1/10 від загального прибутку монастиря за місяць. Підтвердженням того, що торгівля йшла активно, слугують дані націоналізації, наведені в монографії В. Ф. Зибковця: на 1917 р. у монастиря залишилося 250 голів скота, 228 корів та 100 коней [104, с. 35]. Крім цього, в декількох кілометрах від монастиря був хутір, де ченці розводили птицю.

Значну частину прибутку складав дохід від вилову риби. За 4 версти знаходився рибний завод. Рибу в Дніпрі ловили наймані працівники. Виручені кошти ділилися навпіл [105, с. 473]. Маємо дані про те, що в лютому 1916 р. монастир заплатив їм за вилов риби близько 309 крб. У 1889 р. за версту від монастиря був побудований другий рибний завод. Монастир мав також до 9 тис. крб. прибутку від видобутку солі на орендованих казенних Перекопських озерах. Потреба у солі була пов'язана із засоленням великої кількості риби, яку постійно продавали у містах на ярмарках. Також займалися маслоробством та сироварінням. Загальний прибуток за лютий 1916 р. складав 4 144 крб 84 коп.

Основним джерелом прибутку Херсонського Св. Володимира монастиря був дохід від оренди землі (разом з орендною платою за два будинки в Севастополі сума складала 36 тис. крб на рік). Племенний скот розводили на продаж. Була власна каретня, кузня, 5 майстерень, оранжерея.

Балаклавський Свято-Георгіївський монастир використовував лише 13 дес. землі під сільське господарство, а 150 дес. були зайняті лісом. Прибутки приносили рибні угіддя та фруктовий сад Севастопольського подвір'я (200 саж²). Доходи від обігових статей приносили наділи біля моря, які здавали в найм.

Землі найбільшого в Херсонській єпархії Григоріє-Бізюківського монастиря склалися із задніпровських плавень, степової та Інгульської дачі. З 25963 дес. землі здавалися в оренду 21656 дес. Так, Інгульська дача здавалася за контрактом на кілька років і приносила прибуток в розмірі 4 000 крб сріблом на рік [106, с. 45].

Крім цього, на 4 дес. монастиря розташовувався виноградник, а на 20 дес. – фруктовий сад. Перший нараховував понад одну тисячу кущів винограду і кожного року виготовляв 40-60 бочок вина. В саду, розміщеному на родючій землі, росли яблуні, груші, абрикоси, горіхи, сливи, персики. Очевидно, що більша частина цього врожаю йшла на продаж. Можна вирахувати прибутковість виноградників та садів, знаючи, що 1 дес. в Херсонському повіті з 1909 р. приносила до 40 крб його прибутку. Виходить загальна сума в розмірі 960 крб [107, с. 20]. Значний прибуток приносило вівчарство: монастир мав 20 тис. овець.

Загалом господарчо-майновий комплекс включав 70 капітальних будівель (включаючи конюшню, скотний двір, льох), були власні електростанція та водогін. Один із двох рибних заводів здавався в оренду [108, с. 180–181]. Діяло черепично-цегляне виробництво, вапнярня, олійниця, виноробня, гончарні майстерні. Загальні прибутки монастиря, згідно з прибутково-видатковими книгами, складали близько 50 тис. крб на рік [109, с. 27].

Херсонський вікаріатський дім з 1859 р. протягом 6 років від оренди наділу при Дніпровському лимані одержував 1 150 крб на рік, а з 1900 по 1906 рр. – 1 775 крб на рік [110, с. 117, 121].

Благовіщенський жіночий монастир поблизу Херсона мав 26 споруд культового та господарського призначення. При ньому діяла 4-х класна школа для дівчаток, лікарня, притулок для 60 сиріт. Діяли готель, скит, подвір'я.

Вирахуємо прибуток від землі, маючи дані про її дохідність з 1909 р.: 325 дес. орної землі приносили від 2 178 до 2 762 крб; 79,5 дес. під випасом приносили 1 192 крб; 8 дес. городу – 240–320 крб; 3,5 дес. саду та винограднику – 140 крб [підраховано за: 111, с. 20]. Отже, загальний прибуток складав від 3 750 до 4 414 крб. Додатковий прибуток монастирю приносила побудована ним пристань, до якої швартувалися судна, що заходили сюди з Дніпра.

Одеський Михайло-Архангельський жіночий монастир мав млин, скотне подвір'я та майстерні. Ченці займалися городництвом. Даних щодо інших монастирів Херсонської єпархії ми не маємо.

Отже, підсумовуючи, підкрелимо активну господарську діяльність

монастирів та одержання значних доходів від сільськогосподарських земель. При цьому погодимося з думкою М. В. Сухарєва, який стосовно Таврійської губернії зазначав, що прибутки від земельних угідь позитивно впливали на матеріальне забезпечення братії монастирів, але не відігравали суттєвої ролі в економічному розвитку Криму [112, с. 14]. Це, на нашу думку, стосується всієї Південної України. Здаючи майже всю землю в оренду (крім Катеринославської єпархії), ченці власноруч не займалися сільським господарством.

Не маючи змоги проаналізувати «церковні доходи» (свічні, гаманцеві, карнавкові, молебні, прокурні та проскомидійні) по окремо взятому монастирю, вкажемо загалом на їх особливості. Свічні доходи монастирів були більшими, ніж церковні (більша кількість паломників, особливо у святкові дні, яких протягом року нараховувалося близько 200, – більша кількість огарків). Прибуток від свічок вираховувався від 100 до 200% за рахунок того, що найбільші монастирі мали свої свічні заводи та свічні лавки, що при малій витраті на виробництво та використанні великої кількості огарків збільшувало їх прибутковість. Так, ми вже зазначали, що свій свічний завод мала, наприклад, Знаменська жіноча пустинь. Свічки коштували 3, 5, 10, 50 коп. та 1 крб (останні не згорали і на 1/10, залишаючи огарки, які здавалися за гроші на повторну переробку).

Збільшували «церковні доходи» і святі місця в монастирях. Херсонський чоловічий монастир приваблював богомольців тим, що збудований був, за легендою, на місці хрещення князя Володимира. В монастирському храмі у невеликому ковчезі зберігалася частина мощів київського князя, що були подаровані у 1859 р. Олександром II із малої церкви Зимового палацу. До обителі постійно приїжджали перші особи держави. Інші кримські монастирі (Топловський жіночий, Кизилташський Св. Стефана Сурозького чоловічий, Козьмо-Даміанівський) приваблювали цілющими джерелами. Майже всі монастирі зберігали у своїх стінах цінні старовинні та чудотворні ікони, помолитися біля яких приїздили звідусіль. Так, реліквією Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря ще з XVII ст. вважались ікони Самарської Божої Матері та Святителя Миколая тощо. Перебування або привезення чудотворної ікони в стіни кожної

обителі збільшувало потік паломників та примножувало свічний дохід.

Гаманцеві доходи часто у звітах об'єднувалися зі свічними; їх частка складала від кількох десятків до кількох сотень карбованців залежно від кількості паломників. Карнавкові доходи монастирів, на відміну від парафіяльних церковних, повністю йшли на задоволення власних потреб. Розташовувалися вони спеціально на найбільш помітних місцях. Чим більше в обителі святих мощів, тим більше карнавок там знаходилося. Зокрема, наприклад, у Києво-Печерській лаврі, за підрахунками очевидців, було близько 200 карнавок [113, с. 42].

Молебні замовляли найчастіше в складчину (загальні), або особисто, в яких згадували ім'я замовника. Середня їх ціна складала 1 крб. Представники заможних верств населення замовляли молебні соборні, за участю трьох ієромонахів, або щоб перше місце в служінні займав сам настоятель. У таких випадках ціна зростала до 25–50 крб. Отже, замовити молебень у монастирі вважалося престижнішим, і приносило монастирям більше доходів, аніж церквам.

Кожен, хто відвідував монастир, обов'язково купував проскуру та подавав її на проскомидію (запис на проскурі імені за здоров'я або за упокій), після закінчення обідні з'їдав її або забирав додому. Багато хто купував їх для рідних по кілька десятків і більше. Ціна проскур: 3, 5 та 10 коп. При поданні їх на проскомидію додавалися копійки (наприклад, 3, 5, 50 коп. або 1 крб), які й складали проскомидійні доходи. Запис ченцем імені на проскурі оплачувався окремо, за додаткову плату можна було власноруч написати ім'я для поминання. Маємо дані, що за продаж свічок, проскур, поминання померлих Козьмо-Даміанівський монастир в 1886 р. одержав 3 462 крб [114, с. 156].

В цілому, вивчаючи архівні справи та статистичні дані, представлені в обласних архівах України, було виявлено, що статистики «церковних доходів» монастирів залишилося менше, ніж відносно парафіяльних церков. Найбільш повно ці доходи відображені у статистиці монастирів Таврійської єпархії (ДААРК) та представлені у Додатку Д. Така обмеженість даних пояснюється, на нашу думку, двома причинами: по-перше, наявністю інших форм звітності у монастирів, бо частіше за все ці доходи у монастирських звітах об'єднувалися, що не давало змоги

їх виокремити; по-друге, відсутність такої посади, як церковний староста, що давала можливість додаткового контролю з боку держави, призводило в монастирях до послаблення цього контролю, бо економ у монастирі діяв виключно під наглядом настоятеля, внаслідок чого виникала можливість приховувати певну частину доходів. Ця точка зору відображена у працях Є. Ф. Грекулова [115], П. М. Зирянова [116] та В. Ф. Зибковця [117].

Ще в кінці 70-х рр. XIX ст. на цьому наполягав Д. І. Ростиславов і наводив докази для підтвердження. У церковній звітності, на його думку, було більше порядку саме завдяки існуванню посади церковного старости, який наглядав за дотриманням законності при складанні звітів. Автор пропонував ввести і в монастирях таку посаду, на яку могли б претендувати представники уряду (або земств) з метою контролю за видатками коштів [118, с. 396].

Ми не маємо даних про кількість карнавок як в окремих монастирях, так і на півдні України загалом. Така звітність, на нашу думку, відсутня повністю. Це необлікові кошти, якими розпоряджався настоятель через свого економа.

Загальний розмір пожертвувань у монастирів можна вважати більшим, ніж у церков. Очевидно, що відомі монастирі мали більше благодійників. Частіше, ніж до церков, до них надходили пожертви від перших осіб імперії, представників знаних родин дворян, купців, почесних громадян та ін. Основу пожертв складала земельні угіддя. Це питання детально розглянуте нами у розділі 3. Окрім землі, пожертвування надходили грошима.

Вкажемо на «екстрені» («виключні») пожертви, під якими маємо на увазі великі грошові суми для монастиря. Їх, наприклад, робила графиня А. Орлова, яка кожному монастирю в Росії у 1848 р. подарувала 5 000 крб. У Південній Україні ці кошти мали отримати Самарський Пустинно-Миколаївський, Григоріє-Бізюківський, Одеський Успенський чоловічі та Одеський Михайло-Архангельський жіночий монастирі. Підтвердження про отримання останнім коштів ми знайшли на сторінках «ХЄВ» [119, с. 544]. Варто також згадати пожертву 5 000 крб від поміщиці Павлоградського повіту К. Балашової на Самарський Пустинно-Миколаївський монастир [120, с. 91]. Значно менша сума

розміром 200 крб за заповітом перейшла до монастиря від капітанші І. Косьміної. В цілому, єпископ Феодосій (Макар'євський), автор книги-путівника про вказану обитель сам зазначав, що «часто бувають значні пожертви» [121, с. 91].

Обов'язково згадаємо ще й про пожертвування 10 000 крб, відсотки з якого призначені були на відкриття та утримання Олешківського Успенського жіночого монастиря в Дніпровському повіті Таврійської єпархії. Загальна сума коштів, за словами священика І. Воскресенського, пожертвуваних за все життя благодійницею обителі поміщицею М. Тищенко, складала 30 тис. крб [122, с. 5].

Використовуючи дані прибутково-видаткових книг, що містяться в ДААРК (Додаток Д), ми змогли більш детально визначити структуру прибутків трьох монастирів Таврійської єпархії. У Козьмо-Даміанівському монастирі за період 1892–1899 рр. вона мала такий вигляд: 1) майже 1/4 частину грошових надходжень становив свічний прибуток (в різні роки – від 15 до 35,8%); 2) основна частина (до 60%) коштів надходила від господарської діяльності монастиря (продаж скота та вирощених сільськогосподарських продуктів, прибутки від лавок, магазинів, будинків, відсотків від капіталів) (у різні роки – від 28,7 до 82,3%); 3) незначна частина коштів надходила від гаманцево-карнавкових зборів (в середньому – до 14,1%). При цьому різко відрізняються дані за 1895–1897 рр., де у звітах цей прибуток значно зріс; 4) останнє місце належить грошовим жертвам (2,9%). Вражають загальні цифри: за 8 років до монастиря надійшло понад 77 тис. крб, при тому, що в період з 1892 по 1898 рр. братія становила від 10 до 33 осіб [123, с. 156].

На прикладі цього монастиря можна простежити основні статті видатків: 1) на виплати жалування: 1/3 – єпископу, 1/3 – настоятелю, «радї монастиря»; 2) на ремонт; 3) на господарську діяльність; 4) на харчі.

Структура прибутків Кизилташської кіновії за 1890 р.: 1) свічний прибуток був меншим, і становив 10,8% за рік; 2) на долю господарської діяльності та інших прибутків припадало 30,4%; 3) пожертви складали майже половину надходжень; 4) лише 9% коштів надходило від гаманцево-карнавкових зборів. Структура прибутків Топловського жіночого монастиря за 1908 р. така: 1) свічний прибуток складав 8,4%; 2) від господарської діяльності – 26%; 3) найменша сума в розмірі

0,6% надходила від гаманцево-карнавкових зборів; 4) більше половини надходжень становили пожертви (52,5%); 5) інші джерела прибутків склали 12,5%.

Отже, зробимо попередній висновок про те, що господарська діяльність монастирів Таврійської єпархії була основною статтею їх прибутків, приносячи в середньому від 1/4 до 2/3 доходів. Значні кошти монастирі отримували від пожертв та від «церковних доходів». По монастирях інших двох південноукраїнських єпархій немає таких детальних даних, щоб визначити структуру їх доходів, але маємо припущення, що співвідношення головних статей прибутків є тотожними.

Активно користувалися монастирі й доходами від обігових статей. Як уже зазначалося, по всіх прибуткових статтях обов'язково повинні були сплачувати податки. Можна припустити, що для зменшення цих виплат монастирі могли замовчувати цифри, приховуючи реальний стан фінансової звітності.

Усі монастирі, крім приписних, мали готелі, а по мірі збільшення кількості богомольців будувалися нові. Деякі кримські монастирі (чоловічі Херсонеський Св. Володимира та Кизилташський Св. Стефана Сурозького, Козьмо-Даміанівський жіночий) мали по два готелі.

У Катеринославській єпархії ми знайшли відомості лише про готельний корпус при Іосифівському жіночому монастирі та готель із заїзним будинком (з паромом) у Самарському Пустинно-Миколаївському чоловічому монастирі, який у 1875 р. приносив прибуток 500 крб на рік [124, с. 1096]. Після 1892 р. у Григоріє-Бізюківському монастирі почали зводити гостинний двір. До цього часу існували окремо дворянський та загальний готелі.

В середньому ціна проживання в готелі складала 25–50 коп. За значно більшу плату (кілька крб) богомольці отримували шикарні апартаменти з килимами та лакованими меблями. Серед багатіїв були такі, що орендували кімнати в готелях на кілька місяців. Найбільше богомольців було влітку та в період церковних свят. Із прибутково-видаткових книг відомо, наприклад, що в Козьмо-Даміанівському монастирі в день святих Козьми та Даміана зупинялося близько 1 тис. осіб.

Звісно, що прибуток від готелів був різним і залежав від розташування монастиря, його відомості, наявності святих мощів, цілющих джерел або ярмарки,

а також від чистоти та порядку в готелі але, за твердженням Д. І. Ростиславова, кожен з них приносив в середньому близько 3 тис. крб [125, с. 200]. Також дослідник запропонував власну формулу його розрахунку для того, щоб перевірити, чи не приховували монастирі у своїй звітності цих прибутків і отримав ствердну відповідь на це питання.

Використаємо її в нашому дослідженні для визначення потенційного прибутку готелів Таврійської єпархії, адже по деяких з них відома кількість номерів. Підрахунок здійснюється за формулою: протягом року кожен номер буває зайнятий півроку (формула виведена на підставі бесід Д. І. Ростиславова з власниками готелів та деякими настоятелями монастирів). Якщо двоповерховий готель у Топловському жіночому монастирі, що мав священне джерело та купальню біля нього, нараховував, згідно з прибутково-видатковими книгами, 30 номерів, а 1 номер був зайнятий протягом року 182 дні, то за рік при ціні 25 коп. він приносив 45,5 крб, при 50 коп. – 91 крб. Загальний річний прибуток від готелю, згідно з нашими підрахунками, складав 1 365–2 730 крб. Потенційно готель Інкерманського Св. Климентія чоловічого монастиря на 24 місця міг би приносити за рік від 1 092 до 2 184 крб., готель Кизилташського Св. Стефана Сурозького на 20 місць, відповідно, від 910 до 1 820 крб (підраховано за: 126, с. 200; 127, с. 140, 150, 164). В останньому з перерахованих монастирів з часом з'явився ще один готель, що збільшило прибутки.

Згідно з Додатком Д, у фінансових звітах за 1908 р. Топловський монастир показував дохід від готелю 687 крб, що у 2 або навіть 4 рази був меншим від наших підрахунків. Ще менш реальним (тобто надто заниженим) видається прибуток від готелю в Інкерманському чоловічому монастирі, який у звіті за 1909 р. показав прибуток лише на 157 крб 50 коп. [128, арк. 15]. У кожному монастирі існували і будинки для бідних прочан, де в загальних кімнатах з лавками, нарами, рундуками всі спали на підлозі, підклавши під голову свої сумки. До чистоти та санітарії там було далеко. Як виняток, згадаємо будинок на Приморській вулиці в Одесі, що належав архієрейському дому і був відремонтований на поч. 80-х рр. XIX ст. [129, с. 10]. Із зовнішнього та внутрішнього боку монастиря зазвичай існували лавки,

частина яких використовувалася під продаж монастирських виробів, частина – здавалася в оренду. Якщо біля монастиря відбувався щорічний ярмарок, то таких лавок з'являлося ще більше. Топловський монастир мав будинок у м. Темрюк. Крім цього, згідно з Додатком Д, монастир за 1908 р. загалом одержав 461 крб квартирних грошей, найбільше надійшло від будинку в Ялті – 250 крб. Інкерманський Св. Климента монастир здавав в оренду будинок у м. Севастополі, який у 1909 р. приніс 275 крб прибутку [130, арк. 15]. Також ми вже зазначали, що два кам'яних будинки мав Херсонський Св. Володимира штатний монастир.

При Херсонському архієпископі Платону (Городецькому) (1877–1882 рр.), який з 1883 р. став Київським митрополитом, було побудовано два доходних будинки, що належали Одеському архієрейському дому: двоповерховий флігель, що здавався в найм за значну суму, та двоповерховий будинок по вул. Приморській, що був відданий за певну плату в користування єпархіальному свічному заводу. Катасанівський будинок у м. Херсон, що був резиденцією Херсонського вікарія, мав кам'яний погріб, сарай та коптильню, які частково здавав в оренду [131, с. 9].

Деякі з будинків монастирі називали подвір'ями. Так, Григоріє-Бізюківський монастир володів невеликим будинком-подвір'ям в Сухарній частині м. Херсона, а в період Першої світової війни відступив його частину для облаштування кухні з безкоштовним видаванням їжі нужденним.

Із залишків монастирських сум, що склалися, насамперед, з пожертвувань та невикористаних за поточний рік коштів на власні потреби, протягом десятиліть сформувалися великі грошові суми. З 1859 р. ченцям дозволялося вносити власні грошові капітали в кредитні установи, які в разі смерті власників поверталися до монастиря. До цих залишків додавалися кошти вірян на помин своєї душі, або від родичів («на вічні часи»), або на моління за здоров'є. На 1914 р. сума «вічних вкладів» по всіх монастирях Росії складала близько 20 млн крб [132, с. 42].

Усі ці кошти вносилися в кредитні установи й складали недоторканий капітал, з якого ченці монастиря користувалися лише відсотками, суми яких були іноді досить значними. Крім власне коштів, жертвувалася велика кількість

банківських білетів на утримання монастиря та його братії, за що пожертвувач отримував вічний помин своєї душі. Охочих це зробити було достатньо по всій країні, тому «вічні вклади» надходили до монастирів Півдня України з усіх регіонів. Кількість банківських білетів постійно зростала й становила по деяких монастирях десятки тисяч крб (Додаток Д). Відсотки з цих капіталів приносили високий та стабільний дохід.

Розміщувати кошти дозволялося як у банках (переважно в Державному, створеному в 1859 р., та його філіях), так і в ощадних касах повітового і губернського рівнів. Хоча іноді зберігали білети і в комерційних банках. Скити та подвір'я майже не мали власних грошових заощаджень, бо були переважно господарськими майданчиками основного монастиря.

Із монастирів Катеринославської єпархії маємо дані лише по трьох з дев'яти. Знаменська жіноча обитель, що була одною з найбагатших в єпархії, користувалася відсотками з капіталу в розмірі 6 000 крб, що був вкладений у відсоткові папери. Два священники при церкві Тихвінського жіночого монастиря (м. Катеринослав) користувалися відсотками з білетів «вічного вкладу», що складали 106 крб 30 коп. та 4% рентою на 100 крб.

Наявність банківських білетів в Іосифівському жіночому монастирі Новомосковського повіту опосередковано підтверджується інформацією про те, що два штатні священники одержували 600 та 200 крб відповідно відсотками по вкладах [133, с. 1094, 1096, 1102].

Зазначимо, що в «Справочной книге Екатеринославской губернии» за 1908 р. відсутня подібна інформація про архієрейський дім та Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Хоча, на нашу думку, вони не могли не мати вкладів у банківських білетах. Відсутність такої інформації підтверджує тезу про намагання більшості обителів приховати свої статки.

На фоні такої «бідності» вкладів монастирів Катеринославської єпархії вражаюче виглядають дані про банківські вклади монастирів Таврійської єпархії, що зведені до табл. 2.10.

Дані про відсоткові папери монастирів Таврійської єпархії (станом на 1911 р.) (у крб) [134, арк. 3–39; 135, арк. 15]

Назва монастиря	Сума
чоловічі	
Херсонеський Св. Володимира	54 370
Бахчисарайський Успенський скит (разом з Анастасіївською чоловічою кіновією)	12 173 (1894 р.)
Балаклавський Свято-Георгіївський	23 198
Кизилташський Св. Стефана Сурозького	6 400
Корсунський Богородицький	45 820
Інкерманський Св. Климентія	12 400
Архірейський дім в Сімферополі	14 500
жіночі	
Олешківський Успенський	10 000
Топловський	4 200
Катерлезький Св. Георгія	6 205 (1887 р.)
Козьмо-Даміанівський	11 640
Разом	200 906

Найбільшими сумами на 1911 р. володіли Херсонеський Св. Володимира, Корсунський Богородицький, Балаклавський Свято-Георгіївський штатні чоловічі монастирі. Зі звітів Міністерства фінансів маємо більш детальні дані про два монастирі. Перший, Херсонеський Св. Володимира, мав такі види відсоткових паперів: 4% державна рента (48 800 крб), 5% виграшні білети (300 крб), 4% державні неперервно-прибуткові білети (1 310 крб), 4,5% білети на «вічний вклад» (390 крб), 4% білети на «вічний вклад» (1 780 крб), 3,5% білети на «вічний вклад» (1790 крб). Козьмо-Даміанівський монастир розмістив у Севастопольському відділенні Державного банку такі види паперів (за даними на 1892 р.): одинадцять 5% білетів (6 200 крб), 51 облігація (9 600 крб), два білети на «вічний вклад» (770 крб).

Порівнюючи дані за 1892 та 1911 р., зробимо висновок про зменшення банківських білетів монастиря на суму 5 030 крб. Дані Додатку Д (табл. 1) за 1892–1899 рр. дають нам детальну інформацію про те, як відбувався процес продажу білетів за роками. Очевидно, що пояснення потрібно шукати в тому, що обитель продавала частину білетів, а готівку витрачала на розбудову монастиря та забезпечення його жителів, кількість яких на початку століття зросла у зв'язку з

воєнними діями, економічною та політичною нестабільністю.

Така ситуація була в багатьох кримських монастирях. В. Г. Тур наводить дані про Інкерманську кіновію, яка за період 1887–1909 рр. витратила 1 425 крб у білетах, при цьому кількість чернецтва збільшилася у 25 разів [136, с. 141]. Незважаючи на продаж білетів, на основі вказаного додатку, прослідковується тенденція до постійного надходження нових білетів до всіх монастирів, тобто відбувався процес їх накопичення.

Нам відомо також, що Херсонський архієпископ Інокентій свого часу подарував 27 акцій Товариства пароплавства та торгівлі на Чорному морі Успенському скиту (ціна одної акції – 150 крб, загальна сума доходу за рік – 550 крб) [137, с. 482]. Інший чоловічий монастир, Козьмо-Даміанівський, продав подаровані йому тим же Інокентієм 9 акцій та приєднав суму до вже існуючого банківського капіталу, який тоді, в 1883 р., складав 14 400 крб [138, с. 156].

Отже, можна констатувати, що загальні суми по білетах постійно змінювалися: після надходження нових білетів вони розміщувалися у відділеннях банків, а в разі відсутності коштів на необхідні витрати монастиря – продавалися.

Так, наприклад, на 1 лютого 1916 р. Корсунський Богородицький чоловічий монастир мав на збереженні в Херсонському відділенні державного банку білетів на суму 44 600 крб, а в ощадній касі при Херсонському губернському казначействі – облігацій воєнного займу на 5 000 крб та готівкою – 13 560 крб. За попередній 1915 р. сума по білетах збільшилася на 11 000 крб й складала на 1 лютого 1916 р. 60 600 крб [139, арк. 63]. Тобто навіть у воєнний час існував потік коштів у білетах.

На відміну від білетів, уся готівка, що надходила до монастирів, витрачалася протягом року. Іноді на балансі на початок року залишалося кілька карбованців, все інше знаходилося в кредитних установах. Єдиний монастир, що мав на 1 січня 1908 р. великий залишок готівкою 6 177 крб – це Топловський жіночий монастир.

І на завершення визначимо рівень прибутковості монастирів Південної України. При цьому використаємо дані канцелярії обер-прокурора Св. Синоду, наведені В. Ф. Зибковцем, та зведені нами до табл. 2.11.

**Групування монастирів Південної України за їх прибутковістю в
1909 р. (у крб) [140, с. 198]**

Єпархія	Кількість монастирів з прибутковістю, крб				Разом
	до 25 000	25 000 – 50 000	50 000 – 100 000	100 000 і більше	
Катеринославська	5	1	-	-	6
Таврійська	6	4	-	-	10
Херсонська	3	1	-	1	5
Разом	14	6	-	1	21

Ці дані свідчать, що, по-перше, основна маса монастирів мала прибуток до 25 000 крб; по-друге, монастирі Таврійської єпархії були заможніші, ніж інші. Найбагатшим монастирем вважався Григоріє-Бізюківський Херсонської єпархії.

У Катеринославській єпархії усі монастирі, крім одного, мали прибуток до 25 000 крб. На нашу думку, Знаменська жіноча пустинь одержувала прибутків більше, ніж Самарський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир, який переживав кризу та втратив колишню могутність. Поки що ми не маємо фактичного підтвердження нашого припущення. Нам відомо лише, що на 1917 р. Знаменська жіноча пустинь вважалася однією з найзаможніших на Півдні України.

У Таврійській єпархії 4 монастирі мали прибуток від 25 000 до 50 000 крб. На нашу думку, це: Топловський жіночий монастир та Херсонський Св. Володимира, Корсунський Богородицький та Балаклавський Свято-Георгіївський чоловічі монастирі [141, арк. 10–93]. Що ж до Топловського жіночого монастиря, то його прибуток, згідно з фінансовими документами, склав 57 862 крб в 1908 р. (Додаток Д). Ми вважаємо його найзаможнішим у цій єпархії серед позаштатних на той період. Однак маємо також дані за 1915–1916 рр., наведені В. Г. Туром, відповідно до яких прибутки Херсонського Св. Володимира чоловічого монастиря становили від 81 933 до 94 281 крб на рік [142, с. 99]. Це значно більше, ніж на 1909 р. Усі інші монастирі мали прибуток до 25 000 крб.

У Херсонській губернії, крім Григоріє-Бізюківського монастиря (прибуток – 100 000 крб і більше), серед заможних назвемо Херсонський Благовіщенський жіночий монастир. Прибутки всіх інших монастирів склали до 25 000 крб.

Маючи такі великі статки, можна припустити, що ченці таких монастирів були краще забезпечені, аніж біле духовенство, особливо сільське парафіяльне. Найбільш заможною була верхівка чорного духовенства: архієпископи, вікарні єпископи, настоятелі монастирів та «рада старшої братії монастиря» (помічник настоятеля, духівник, казначей, ризничий, економ та ін.). За життя архієпископи накопичували великі статки, які в разі смерті, згідно з правилами, переходили у спадок. Але, коли не було спадкоємців або їх не могли розшукати, спадок передавався архієрейському дому, якому також завжди залишалися особисті речі та церковний одяг для богослужіння.

Відомий своїми статками архієпископ Дмитро (Ковальницький), який очолював Херсонську кафедру протягом 1905–1913 рр., витратив 200 тис. крб із власних заощаджень на спорудження єпархіального будинку в Одесі, що займався не лише релігійною, але й чорносотенною пропагандою в єпархії [143, с. 115].

До 27 грудня 1867 р. єпархії поділялися на класи, а після їх ліквідації в державі були введені нові штати для єпархій. Розміри жалування єпископів та витрати на забезпечення архієрейського дому представлені нами в Додатку В. Таврійський архієпископ одержував у 2,6 рази більше жалування, ніж Катеринославський та Херсонський. Крім цього, з господарської звітності видно, що монастирі надсилали архієпископу певну суму у вигляді обов'язкових виплат. Так, у 1915 р. Корсунський Богородицький монастир надсилав Таврійському архієпископу, який був також його настоятелем 250 крб на місяць. За рік виходила сума в 3 тис. крб, до якої додавалося ще жалування в 4 тис. крб. Тож погодимося з думкою Г. М. Надтоки, який припускає, що більшість єпископів могли мати щорічний прибуток в 10 тис. крб і більше [144, с. 52]. Якщо кожен з решти дев'яти монастирів обов'язково надсилав хоча б 100 крб на місяць, то сума складала близько 10 тис. крб на рік. Для порівняння, волинський архієрей, який одночасно був і настоятелем Почаєвської Лаври, у перше десятиліття ХХ ст. отримував на рік в середньому 20–25 тис. крб [145, с. 134]. Ця сума надходила до нього третинами.

Вікарні єпископи Херсонської єпархії (Херсонський та Новомиргородський (з 1858 р.)), Єлисаветградський (з 1885 р.) та Миколаївський (з 1913 р.) одержували

кожен по 3 575 крб [146, с. 57]. Настоятелі монастирів (архімандрити або ігумени) теж мали значні статки, які передавали у спадок. Крім цього, вони одержували третю частину братських доходів монастиря (неокладні кошти) та могли майже безконтрольно розпоряджатися монастирською казною. Д. І. Ростиславов наводить дані за 1865 р. про розміри прибутків настоятелів: в монастирях 1-го класу – від 10 до 30 тис. крб; 2-го класу – від 5 до 10 тис. крб, 3-го класу – від 1 до 5 тис. крб [147, с. 277]. Відомо, що настоятель Кизилташської кіновії Ілля у 1890 р. тимчасово вклав у добудову нового корпусу власних 2 000 крб [148, арк. 17].

Часто жертвували на монастир і прості ченці та послушники. З іншого боку, саме вони займалися лихварством, тобто давали гроші під відсотки. Відсотки від монастирських капіталів теж розподілялися між усією братією. Крім цього, на прикладі Топловського жіночого монастиря стає зрозумілим, що в позаштатному монастирі також одержували жалування, але з власних прибутків монастиря у таких розмірах: духівнику – 180 крб, двом ієромонахам – по 180 крб, одному – 105 крб, іншому – 80 крб, ієродиякону – 84 крб, писарю – 180 крб [149, арк. 21]. Слід зазначити, що суми могли відрізнятися залежно від монастиря – чи був він багатим, як у зазначеному випадку, чи бідним. Зокрема, зі спогадів московського митрополита Філарета стає зрозуміло, що у 1862 р. річний оклад ієромонаха в середньому становив всього 6 крб 90 коп. [150, арк. 2]. Тож, на нашу думку, оплата постійно збільшувалася, але її розмір міг залежати ще й від регіону держави.

У більш вигідному становищі перебувала братія штатних монастирів. Від казни 2 штатних монастирі Таврійської єпархії, згідно з табл. 2.8, одержали окладних коштів на 7 085 крб, а 3 з Херсонської єпархії – 2 902 (дані на 1876 р.). На 1905 р. ця сума складала: по Таврійській єпархії – 10 085, по Херсонській – 3 822. З цих коштів на кожного ченця з Державного казначейства відпускали по 98 крб (при середній заробітній платі робітника розміром 50 крб, який, на відміну від ченця, мав прокормити на цю суму себе і свою сім'ю). Д. І. Ростиславов наводить такі дані по Таврійській єпархії за 1876 р.: при асигнуванні 7 085 крб на два монастирі на кожного з 17 наявних ченців припадало по 416 крб, та при 27 ченцях у штаті – по 262 крб [151, с. 98]. При цьому зауважимо, що більше отримували

ченці першокласного за окладом західних епархій Херсонського Св. Володимира чоловічого монастиря. На 1886 р. на кожного штатного в Таврійській епархії виділялося по 168 крб, а на реально проживаючих 60 ченців – по 118 крб.

Більш точні підрахунки зробимо за 1886 р. по Херсонській епархії: 60 ченців чоловічих монастирів одержували в середньому 40,7 крб, а 13 монахинь Херсонського Благовіщенського монастиря – 35,4 крб. В середньому по Херсонській епархії: на кожного ченця штатного чоловічого монастиря – по 40,7 крб, а жіночого – 22,2 крб [підраховано за Додатком А]. На початку ХХ ст. в усіх південноукраїнських монастирях кількість ченців була більшою, ніж передбачено штатом, тож, згідно з церковними законами, такі ченці утримувалися за власний кошт монастиря. Тому були часті випадки відмови в прийомі до обителі.

Отже, з'ясовано, що інформація про фінансову звітність та доходи монастирів була закритою від суспільства і переважно приховувалася, а слабкість контролю за нею пов'язана з не підпорядкованістю епархіальній ланці управління. Доведено, що ГМР був значним, а кожен монастир – це розгалужений господарчо-майновий комплекс. Основними джерелами доходів були: господарська діяльність, пожертвування та «церковні доходи». Промислова і торгова діяльність, доходи від нерухомості приносили значний потік коштів. Дохід від земель був найменшим у Катеринославській епархії, обігові статті більше використовувалися в Таврійській та Херсонській епархіях, вони ж активніше користувалися банківсько-фінансовою системою держави. За рівнем прибутковості визначені найбагатші монастирі Південної України: Григоріє-Бізюківський Херсонської епархії (з прибутком 100 000 і більше), Херсонський Св. Володимира, Корсунський Богородицький, Балаклавський Св. Георгія чоловічі монастирі та Топловський жіночий монастир Таврійської епархії, Херсонський Благовіщенський Білозерський жіночий монастир, Знаменська жіноча пустинь Катеринославської епархії (до 50 000 крб).

Джерел доходів у монастирів було більше, ніж у парафіяльних церков, тому й матеріальне забезпечення було кращим у чорного духовенства, ніж у білого. Різниця в забезпеченості серед чорного духовенства залежала від: поділу на штатні та позаштатні монастирі, регіону, загального прибутку монастиря, внутрішньої

диференціації (верхівка єпископату, настоятелі та прості ченці). В результаті виходить, що краще забезпеченим воно було в Таврійській єпархії.

Висновки до розділу 2

Основу господарчо-майнового комплексу склали церковні та монастирські господарства. Саме вони стали головними ланками господарсько-економічної діяльності РПЦ, яка мала свої особливості. В результаті був сформований величезний ГМР, управління яким перебувало в руках Господарського управління при Св. Синоді, єпископату, духовної консисторії, благочиння, очільника парафії в особі священика. Він складався з великої кількості як рухомого, так і нерухомого майна, власного господарства та виробництва, а створений був завдяки державній підтримці та величезним пожертвам населення регіону. Лише частину цих жертв РПЦ витратила на благодійницьку, освітню та місіонерську діяльність у країні.

Єпархії Півдня України мали значний потік грошових надходжень. Частка південного регіону в межах України у загальному обсязі коштів та капіталів складала 30,6%, а серед 67 загальноросійських єпархій – 6,1%. П'ятірку найбільш заможних українських єпархій за сумою надходження коштів на одну церкву за 1914 р. склали: Катеринославська (3 275 крб), Харківська (2 846 крб), Херсонська (2 841 крб), Полтавська (2 435 крб) і Таврійська (2 270 крб).

У зв'язку з розбудовою інфраструктури краю, політикою підтримки православ'я в Криму монастирі регіону стали центром паломництва з усіх частин держави, що приносило їм великі прибутки. Монастирські багатогалузеві господарства існували в будь-якій економічній системі, залишаючись життєздатними навіть в умовах економічної кризи. Маючи такий великий ГМР, РПЦ не змогла вирішити питання матеріального забезпечення духовенства. Зробивши висновки про те, що церкви Катеринославської та Херсонської єпархій виявилися найбагатшими в Україні, а південноукраїнські єпархії на початку ХХ ст. займали провідні позиції загалом по імперії, необхідно визнати, що духовенство цих єпархій теж вирізнялися більшими доходами. Краще забезпечені жалуванням від казни були лише правобережні землі України.

РОЗДІЛ 3. ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

3.1. Етапи та особливості еволюції церковного землеволодіння

Російська православна церква в кінці XIX – початку XX ст. була великим землевласником. Багатства якої накопичувалися протягом десятка століть.

Одні вчені визначають три, інші – чотири етапи розвитку церковного землеволодіння на землях, що входили до складу Російської імперії. Авторський колектив праці «Російське православ'я: віхи історії», що вийшла за радянських часів за редакцією А. І. Клібанова, виділяє 4 етапи: 1) від введення християнства до середини XIV ст.; 2) середина XIV – середина XVI ст.; 3) середина XVI ст. – 1764 р.; 4) 1764–1917 рр. [1, с. 232]. На сьогодні, російська дослідниця земельної власності православної церкви О. М. Яшина вказує на три періоди: 1) від утвердження християнства на початку XI ст. до XVIII ст.; 2) кінець XVIII ст. – до початку Першої світової війни; 3) від кінця 80-х рр. XX ст. – до сучасності [2, с. 166].

Перша із зазначених нами періодизацій ґрунтується на основних віхах історії українського та російського суспільства, друга – на секуляризаційному підході держави до церковної власності. Розглянемо обидва підходи, зазначивши, що автор підтримує точку зору О. М. Яшиної, оскільки вона досліджує вже й сучасний стан землеволодіння православної церкви.

Після офіційного прийняття православ'я у 988 р. церква деякий час не мала земельної власності та перебувала на утриманні держави. Особливою економічною формою, відповідно до якої відбувалося відрахування на користь церкви того періоду, стала десятина (лат. *decima*) – виділення однієї десятої частини доходів віруючих (зерна, худоби, врожаю), а не капіталів або майна [3, с. 190].

Іншою статтею забезпечення церкви того періоду стали земельні наділи. На думку В. О. Мілютіна, православне духовенство вже в кінці XI – початку XII ст. було власником як ненаселених так і населених земель [4, с. 75]. Архієреї церкви

належали до панівної верхівки суспільства. Саме князь Володимир Великий, на думку Є. Є. Голубинського, відніс їх до ряду землевласників, дарував не лише землі, але й холопів, які з часом стали залежними селянами [5, с. 21].

Перші монастирі (Пустинно-Миколаївський на Угорську у Києві та Вознесенський на території сучасного Мінська) з'явилися наприкінці IX ст., а в XI ст. усі двадцять два монастирі вже мали земельні наділи [6, с. 231]. За словами І. У. Будовніца, «монастирське землеволодіння вже в той ранній період виявляло тенденцію до неперервного зростання» [7, с. 47]. Перша жалувана грамота (передавання землі в дар), що дійшла до нас, датується 1130 р. [8].

Монастирі почали концентрувати в собі більше землі, ніж церкви, бо існуюча тоді церковна десятина на монастирі майже не поширювалася, тому їм потрібно було самостійно шукати засоби для забезпечення. Багато монастирів вже тоді створили ефективні господарства.

Православна церква у період монголо-татарського нашествя була звільнена від податків та повинностей на користь ханів, користувалася доходами від своїх земель та отримувала 20% річних. Церковна десятина з кінця XIII ст. як непосильна князівською владою була скасована.

На відміну від першого етапу розвитку церковного землеволодіння, який тривав недовго та був нестабільним, другий, що почався у середині XIV ст., виявився більш сприятливим. Зробивши ставку на Московське князівство, що перемогло монголо-татар та об'єднало навколо себе інші князівства, церковне керівництво Київської митрополії разом з новою державою закріпило свій політичний вплив та зміцніло економічно. У XVI ст. церкві належало близько 1/4 усіх земель Російської держави, що, звісно, викликало невдоволення з боку царської влади [9, с. 233].

Православна церква на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польщі не зазнала суттєвих майнових проблем, незважаючи на підтримку владою католицької віри. За привілеєм короля Владислава III (1443 р.) вона отримала право на нерухоме майно, великий князь Олександр (1499 р.) грамотою підтвердив православному духовенству недоторканність церковних

володінь [10, с. 32]. Так утверджувався принцип невідчужуваності майна церкви.

Розквіт православної церкви настав за часів Гетьманщини та Визвольної війни. Кожний наступний універсал, що підтверджував володіння церков та монастирів, обов'язково додавав до цих статків нові землі. Особливо збагатіли у ті часи монастирі, які, скориставшись загальним розоренням територій, скуповували землю у населення та намагалися потім змусити селян обробляти її.

Однією з умов підтримки українською православною церквою у 1654 р. ідеї включення до Російської держави українських територій було гарантування з боку влади непорушності її майнового комплексу. Але у державі діяло «Соборне Уложення» (1649 р.), відповідно до якого церкві заборонялося набувати нові землі. На нашу думку, саме з цього часу на українських землях розпочався третій етап розвитку церковного землеволодіння, який на російських землях набув чинності ще у 1551 р., коли церковний собор прийняв рішення про конфіскацію земель духовенства. Це був початок секуляризаційної політики державної влади відносно церкви, розтягнутий у часі на два століття, спрямований на обмеження та перерозподіл її власності на користь держави, бояр та дворян. Українські землі, будучи складовою іншої держави, були втягнуті у ці секуляризаційні заходи.

Церковна реформа Петра I розпочала новий етап в розвитку РПЦ, який називається Синодальний (від слова Синод – спеціальний державний орган з церковних справ). Церковні землі до середини XVIII ст. номінально залишалися у власності церкви, але насправді знаходилися у розпорядженні світських урядових установ, зокрема Сенату.

Третій та четвертий етапи розвитку церковного землеволодіння розділяє всім відома «секуляризаційна реформа», розпочата указом Петра III від 21 березня 1762 р. та продовжена Катериною II. Разом з церковними землями, під управління Сенату перейшла й реорганізована незадовго до цього з другого департаменту Св. Синоду Колегія економії. Результатом цієї реформи вважається повна передача з 1764 р. усіх церковних та монастирських земель до державної казни та ліквідація церковного вотчинного землеволодіння в Росії [11, с. 121]. Від секуляризації 1764 р. в першу чергу постраждали монастирі, більша частина яких була

ліквідована. Погодимось з думкою А. І. Клібанова про те, що ріст земельних володінь церкви різко скоротився, але не зупинився. За рахунок того, що у церкви відібрані були лише заселені землі, а залишені у власності незаселені, вона зберегла значну частину свого земельного фонду. Засновувалися нові монастирі, розширювали свої володіння старі. За підрахунками вченого, на кінець XVIII ст. загальна площа земель РПЦ складала 8,8 млн дес. [12, с. 234].

Секуляризаційні заходи мали місце відносно тих суб'єктів церкви, які мали землю. Якщо причти не мали земель, приписаних до них рішенням влади та оформлених царськими указами («писцові землі»), їм згідно з указом Катерини II, необхідно було виділити по 33 дес. землі, по одному млину з казенного майна та рибні ловлі [13, с. 313]. Зазначимо, що секуляризаційна реформа в той період не торкнулася Півдня України, але була проведена на цій території вже у XIX ст.

Згідно з Маніфестом про Генеральне межування 1765 р., за всіма земельними власниками імперії була закріплена їхня власність, у тому числі й ті володіння, які ще збереглися за церковними парафіями та монастирями. Процес оформлення церковної земельної власності затягнувся, й продовжувався у XIX ст.

Зазначимо при цьому, що істотні відмінності у процесі накопичення церквою земельної власності пов'язані з різними способами їх набуття. Починаючи з X ст., церква існувала за рахунок дотацій держави, й до XVII ст. накопичувала власність в основному шляхом пожертв. У XVIII ст. її земельна власність, завдяки секуляризаційним реформам Петра I та Катерини II, значно зменшилася. Протягом XIX – початку XX ст. ріст церковного землеволодіння відбувався під патронатом та за згодою держави.

Хоча політика російського самодержавства мала секуляризаційний характер, православна церква була опорою престолу і з цієї причини користувалася привілеями з боку влади. Варто погодитися з думкою В. А. Кольцова про те, що «з цих причин усі реформи, що проводилися владою відносно православної церкви, були покликані навести лад в її господарстві та «покралити» духовенство. Ці тенденції відносно влади до церкви збереглися і в XIX ст.» [14, с. 4].

На четвертому етапі розвитку церковного землеволодіння (XIX – початок

XX ст.) доцільно, на нашу думку, виділити також 3 періоди: 1) дореформений період, який охоплює першу половину XIX ст.; 2) період буржуазних реформ 1860–1870-х рр.; 3) пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.).

За часів Олександра I духовенство мало право набувати землю та іншу нерухомість виключно з особистого дозволу імператора. З 1805 р. монастирям було надане право на придбання нерухомого майна, а з 1819 р. – і церквам [15, с. 1077–1078]. Податкові привілеї та звільнення від військового постюю вони також одержали згідно з указами 1808, 1811 та 1821 рр. [16, с. 49].

Більше за все сприяв зростанню церковного землеволодіння Микола I, за період правління якого в декілька разів була збільшена кількість церковних земель. Велику роль у процесі накопичення земельної власності мав його указ «Положення про способи до покращення стану духовенства» від 1829 р., згідно з яким церква в особі духовенства (причту) при відкритті нової парафії повинна була одержати в користування земельний наділ розміром не менше 33 дес. орної та 3 дес. присадибної землі.

В 1838 р. уряд Миколи I збільшив також наділи для монастирів – з 50 до 150 дес. та окремо виділив лісові угіддя – також до 150 дес. із державного казенного фонду [17, с. 51; 18, с. 136–138]. Згідно з даними державної статистики, у 1904 р. з казни по всій імперії було відчужено монастирям 21 865 дес. або 22,8% та архієрейським домам – 2 326 дес. або 3,4% [19, с. 83]. Для обробки цих земель були виділені також державні селяни, які повинні були відпрацьовувати цю повинність протягом 25 років.

Закріпив право церков та монастирів на земельну власність «Звід законів Російської імперії» (Т. 10 – закони про межування) від 1842 р., згідно з яким церкви наділялися від 33 до 99 дес. (залежно від площі земельної власності парафіян зазначеної церкви), архієрейські дома – по 60 дес. та монастирі – від 50 до 150 дес. [20, с. 314].

Крім того, монастирям та архієрейським домам обов'язково відводилися лісові наділи, виокремлені із казенних дач. На практиці виходило, що земельний фонд збільшився не лише в зазначених межах, але, й за рахунок того, що у власності

залишалися попередні наділи та землі, пожертвовані понад відповідну норму. Крім наділення землею від держави, «Звід законів Російської імперії» від 1857 р., що став останнім повним кодифікованим зібранням законів, санкціонував порядок набуття земель монастирями за рахунок пожертв, за заповітом, спадщини, власної купівлі (у містах), та закріпив для них певні податкові привілеї [21]. Тобто на законодавчому рівні були зафіксовані джерела поповнення земельної власності РПЦ в межах всієї держави.

І. К. Смолич наводить такі дані: за 1836–1861 рр. близько 170 монастирів одержали лише від держави з казенних земель приблизно 15 000 дес. лісу та 10 000 дес. орної землі [22, с. 759]. Отже, всі наведені дані підтверджують факт, що РПЦ у середині ХІХ ст. знову стала великим земельним власником, підтримуваним державою.

Після Селянської реформи 1861 р. законом встановлювалося, що особи духовного звання можуть набувати та відчужувати усіма законними способами землі і будинки в селищах та містах [23, с. 286]. Саме з цим дозволом пов'язаний початок приватного землеволодіння духовних осіб, розвиток якого активно розпочався лише з початку 70-х рр. ХІХ ст. Відтоді представники священно-та церковнослужителів стали активними учасниками ринку землі.

Під час проведення церковної реформи 60–70-х рр. ХІХ ст., яка була спрямована на вирішення проблеми матеріального забезпечення духовенства, в першу чергу сільського, з 1862 р. у багатьох єпархіях причтам сільських храмів додатково нарізали наділи землі, що повинне було приносити їм додаткові доходи від землекористування [24, с. 173].

Замість того, щоб повністю вирішити проблему матеріального забезпечення духовенства та перевести усіх на жалювання, що, звісно потребувало б від держави великих додаткових коштів, вирішили діяти по-іншому. З 1869 р. скоротили бідні парафії, члени причту разом із землею, яка їм належала, були прикріплені до сусідніх великих парафій, а частину церков закрили зовсім [25, с. 202]. Саме після такого «переділу» у звітах про земельну власність з'явилися дані про розміри церковних наділів, що зовсім не співпадали з правилами наділення землею за

«Зводом законів межування» (1842 р.).

Під патронатом держави продовжувався процес накопичення земельної власності протягом усієї другої половини XIX ст. Для підтвердження цього наведемо деякі статистичні дані: у 1877 р. церковні землі склали 1 589 600 дес., монастирські – 539 300 дес. (разом – 2 128 900 дес.); у 1887 р. – більше 2,28 млн дес. землі. У 1890 р., за даними І. К. Смолича, ця цифра збільшилася до 2 393 251 дес., з них церковна власність – 1 896 943 дес., монастирська (разом з архієрейськими домами) – 496 308 дес. (з них – по європейській частині Росії – 1 686 558 та 451 971 дес. відповідно) [26, с. 137].

На початку XX ст. Микола II активно роздавав землі не лише церквам, а, у першу чергу, монастирям, які виникали у середньому по одному або два на рік. Значна кількість монастирів з'явилася у період Першої світової війни. Особливо багато було жіночих, де знаходили своє заспокоєння та захист багато солдатських вдів.

Підсумовуючи, зазначимо, що причин наділення церков та монастирів землею було кілька. Крім намагання за рахунок цього вирішити проблему матеріального забезпечення, необхідно враховувати як одну із основних у цей період – інфляцію, яка, на думку О. М. Яшиної, з кожним роком наростала в країні і знецінювала жалування, яке виділялося духовенству [27]. Тож погодимося з цією вченою, яка вважає, що процес накопичення земельної власності у XIX ст. – це не продовження перерваного процесу, а новий процес у нових історичних умовах з іншими намірами та цілями.

Розглянувши етапи розвитку церковного та монастирського землеволодіння в цілому, далі необхідно визначити особливості цього процесу на Півдні України у другій половині XIX – початку XX ст. Найбільшою за площею у цьому регіоні вважалася Херсонська губернія з її шістьма повітами. Відповідно до статистичних даних, Катеринославська і Таврійська губернії за площею землі в 1877 р. та в 1905 р. були майже однаковими і склалися з восьми повітів кожна. Розподіл земель трьох південноукраїнських губерній за основними типами землеволодіння подано у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Розподіл землі за типами (формами) землеволодіння у відсотках до її загальної площі (у %) [28, с. 31; 29, с. 31; 30, с. 28]

Губернії Півдня України	Типи землеволодіння					
	I гр. приватне землеволодіння		II гр. надільні землі селян		III гр. землі казни, церков та монастирів	
	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.
Катеринославська	51,4	50,4	44,6	45,4	4,0	4,2
Таврійська	52,0	52,6	37,5	37,2	10,5	10,2
Херсонська	54,0	51,5	34,6	37,3	11,4	11,2

Отже, практично всю площу цих губерній займали приватні земельні володіння (I група) і надільні землі селян (II група). Десяту частину мала III група, до якої належали землі казни, церков, монастирів та ін. Їх загальна кількість на 1905 р. у Катеринославській губернії складала 230 784 дес., у Таврійській – 535 581 дес., у Херсонській – 688 188 дес. У Катеринославській губернії за 28 років у цій групі землеволодіння зросло на 0,2%, а в Таврійській та Херсонській – навпаки, зменшилося на 0,3% і 0,2% відповідно. На нашу думку, це пояснюється насамперед зменшенням площ казенних земель.

На прикладі Катеринославської губернії, відповідно до наявних статистичних даних, зведених нами у табл. 3.2, проаналізуємо процес наділення парафіяльних церков та монастирів землями.

Таблиця 3.2

Динаміка росту землеволодіння церков та монастирів Катеринославської губернії (у дес.) [31, с. 100–101; 32, с. 28–29; 33, с. 30; 34, с. 1]

Повіти	1877 р.	1887 р.	1893 р.	1897 р.	1905 р.
Катеринославський	4 408	4 514	4 465,5	4 771	4 799
Олександрівський	4 669	4 137	6 735	4 831	5 681
Бахмутський	4 769	*	5 015	5 015	4 987
Верхньодніпровський	3 612	3 980	*	4 046	3 753
Маріупольський	60	*	*	6 558	5 906
Новомосковський	7 739	*	6 245 дес. 2 341 саж.	7 889	8 657
Павлоградський	5 154	6 161	7 460	7 460	7 807
Слов'яносербський	3 568	3 750	3 753	3 753	3 753

*без даних

Аналіз цих даних дав нам змогу зробити висновок про зростання церковної та монастирської власності протягом 28 років в усіх повітах губернії, крім Верхньодніпровського, Бахмутського та Маріупольського. По Маріупольському повіту маємо інші дані, що відрізняються від офіційної державної статистики, представленої збірниками землеволодіння по губерніях. Так, згідно з матеріалами земської статистики за 1901–1904 рр., церковні землі повіту нараховували 7 321,83 дес., тож зростання очевидне [35, с. 74]. Ймовірно, ці дані наведені з урахуванням усіх конфесій повіту.

У матеріалах ДАЗО збереглися дані про Олександрівський повіт, в якому протягом лише 1888 р. кількість церковної землі збільшилася на 214 дес. й складала на початок 1889 р. 6 351 дес. [36, арк. 188 зв.]. Табл. 3.3 створено відповідно до статистичних даних про землеволодіння у повіті.

Таблиця 3.3

Кількість земель духовенства, церков та монастирів Олександрівського повіту в 1889–1903 рр. (у дес.) [37, арк. 208; 38, арк. 95 зв.; 39, арк. 100; 40, арк. 73; 41, арк. 35; 42, арк. 81; 43, арк. 32; 44, арк. 28; 45, арк. 129-130; 46, арк. 24-25; 47, арк. 31-32]

Рік	Кількість землі (дес.)	Не підлягає оподаткуванню (дес.)	Переуступка (+) / відчужено(-) (дес.)	Від кого (+) / до кого (-) (дес.)	Всього (дес.)	Загальна к-сть землі в повіті (дес.)
1889	6 351	немає даних	+ 76	дворяни	6 427	883 886
1891	6 792	4 864	-	-	6 792	887 923
1892	6 792	4 864	-57	до селян	6 735	887 958
1893	6 735	4 864	-	-	6 735	876 241
1895	6 935	4 864	+62	дворяни	6 997	887 878
1897	7 065	4 932	-	-	7 065	887 958
1898	7 065	4 932	+32	2 – сіл. т-во, 30 – окремі селяни	7 279	887 958
1900	7 273	5 160	+6	сіл. т-во	7 279	888 673
1901	7 279	5 166	+39	сіл. тов-во	7 318	888 811
1902	7 318	5 205	-17	до залізниці	7 301	888 942
1903	7 301	5 207	+525 -17 -40	дворяни, до залізниці, до міщан	7 769	889 170

За 14 років загальна кількість землі збільшилася на 1 418 дес. За нашими підрахунками, за цей період було побудовано 21 церкву [48], кожній виділено в середньому по 67,5 дес. Цікавим є інше: 2 094 дес., або 28,7% відносилися до обігових статей, бо були додатково виділені казною, сільськими товариствами та приватними особами в церковне користування, за них платили податки. Не підлягали оподаткуванню згідно з церковними законами 5 207 дес. землі.

Стійку тенденцію до збільшення церковного землеволодіння можна простежити за відсотками (хоча й невеликими) від загальної кількості землі в повіті: в 1893 р. – 0,8%, в 1900 р. – 0,82%, в 1903 р. – 0,83% [підраховано за: 49, арк. 73; 50, арк. 31; 51, арк. 28].

Також очевидно, що земля активно відчужувалася від інших верств населення (дворян, селян) та сільських товариств на користь церкви та монастирів. Так, за даними 1898 та 1900 рр., поданими у табл. 3.3, церква одержала 38 дес. землі від сільських товариств та окремих селян. З них 8 дес. були відчужені безкоштовно, а 30 дес. – куплені у селян за 2 400 крб. Отже, в разі потреби держава могла й відібрати церковні землі і передати їх, наприклад, під будівництво залізниці тощо.

Далі, на основі Додатку Е (табл. 1) проаналізуємо церковне землеволодіння Південної України окремо по губерніях, що дасть змогу більш детально порівняти цей процес, визначити його спільні риси та особливості. У Катеринославській губернії православної церкві в 1905 р. належало майже 40 тис. дес. землі, або 0,71% від її загальної площі. Розташовані вони були у всіх повітах, складаючи від 0,59% до 1,06% їх загальної площі. Найменше церковної землі в 1905 р. було у Верхньодніпровському повіті. Найбільше землі в 1877 р. мали Новомосковський та Павлоградський, а з 1905 р. – ще й Маріупольський повіт.

Використовуючи дані вказаного додатку виявився цікавий факт: Маріупольський повіт з найменшою площею церковних земель у 1877 р. (всього 60 дес.) у 1905 р. став другим за їх кількістю – 5 906 дес. (збільшення на 98,4 рази). Цифри вражають, хоча й мають своє пояснення. По-перше, виділившись в 1874 р. із Олександрівського повіту, за загальною кількістю всієї землі цей повіт займав друге місце (829 869 дес.) у губернії. Тож він активно заселявся, на його території

функціонувало багато старих та відкривалися нові церкви з обов'язковим наділенням землею. По-друге, повна відсутність монастирів у повіті.

У Таврійській губернії православна церква в 1905 р. володіла 95 090 дес. землі, що складало 1,8% від загальної площі губернії. Це найбільший показник по Південній Україні, що на 2,4 разу більше, ніж у Катеринославській та на 2,3 разу більше, ніж в Херсонській. Близько 2/3 цієї землі знаходилося в Євпаторійському (41,4 тис. дес.) та Перекопському (22,4 тис. дес.) повітах. В останніх шести повітах найбільше землі було в Сімферопольському (10,6 тис. дес.). У трьох повітах площа землі коливалася від 4 до 8 тис. дес., а в двох (Ялтинському та Феодосійському) становила близько 1 тис. дес. Найменша площа земель у Ялтинському повіті вказує на невелику кількість церков, що, ймовірно, було пов'язане з гірською місцевістю. У деяких повітах площа землі збільшувалася, у деяких – зменшувалася. Виняткова ситуація, на нашу думку, склалася у Феодосійському повіті, де за період 1877–1905 рр. у 7 разів зменшилася кількість церковної землі.

У Херсонській губернії церковні землі становили 41 484 дес. (0,67%). У повітах вони займали від 0,58% до 0,92% від загальної площі. Зростання відбулося у всіх повітах, окрім Єлисаветградського. Найменше землі спочатку було в Тираспольському повіті, в 1905 р. – вже в Ананьївському. Найбільша кількість церковної землі завжди була в Херсонському та Єлисаветградському повітах; найбільший відсоток таких земель мав Одеський повіт.

Загалом на Півдні України земельна власність парафіяльних церков займала 1,06% площі регіону та становила на 1905 р. 176 448 дес. (у 4 рази більше, ніж монастирська), або 9,43% від загальної кількості церковної землі в 50-ти губерніях європейської Росії, а саме 1 871 858 дес. [підраховано за: 52, с. 45; 53, с. 30; 54, с. 27]. Це свідчить про те, що на Півдні уряд активно роздавав землі. Але в подальшому процес поступово зупинився. «Статистичний щорічник Росії за 1913 р.» зафіксував цифри рівня 1905 р. [55, с. 10–11]. Пов'язане це з відсутністю вільних земель у регіоні та бажанням держави обмежити церковну власність.

Вважаємо за необхідне розглянути основні джерела формування та поповнення церковної земельної власності, до яких, на нашу думку, належать

наділення землею від казни, від сільських та міських товариств, пожертвування від окремих осіб (у першу чергу, поміщиків), купівля землі. При цьому варто провести розмежування понять формування та поповнення. Як вже зазначалося вище, процес формування церковної та монастирської власності проходив виключно під патронатом держави, її ж поповнення залежало від знаності церковної парафії, кліру та монастиря. Усі перелічені джерела відносяться до формування земельної власності, поповнення ж відбувалося переважно шляхом пожертв від приватних осіб та власною купівлею землі.

По всій Російській імперії церквам відчужено від казни, згідно зі статистичними даними на 1904 р., 4 463 дес. землі або 4,7% від загальної площі казенних земель [56, с. 83]. Разом з 26%, виділеними для монастирів та архієрейських домів, виходить, що майже третину казенних земель у межах держави отримала РПЦ. Цей процес відбувався і в південноукраїнських губерніях, про що свідчать матеріали справ обласних архівів регіону.

Так, відомо, що церковні наділи Олександрійського повіту Херсонської губернії були вимежувані із казенних дач у колишніх воєнних поселеннях та із приватновласницьких дач у колишніх поміщицьких господарствах. Лише один наділ на 34 дес. був вимежуваний із селянських земель [57, с. 130].

Архівні документи містять багато вироків сільських товариств про наділення церков землею [58, арк. 75 зв.; 59, с. 44]. Наприклад, у Маріупольському повіті, згідно з Додатком Е (табл. 3), за даними на 1886 р. із 7 077,5 дес. церковної землі (усіх конфесій) 364 дес. виділили сільські товариства [60, с. 10–23]. При цьому отримували як новостворені церкви, так і давно існуючі.

Звичною справою була побудова нової церкви на землях поміщиків (так звані «поміщицькі церкви»). Існувала така практика серед поміщиків, коли за життя або за заповітом вони жертвували частину своїх земельних наділів церквам. Так, з клірових відомостей відомо, що в Олександрівському повіті Катеринославської губернії ряд церков були побудовані на землях, пожертвуваних поміщиками С. Лукашевичем (Миколаївська церква, с. Михайло-Лукашеве), С. Іваненком (Успенська церква, с. Андріївка), І. Уманець-Дмитревським (Іллінська церква,

с. Наталівка), І. Протопоповим (Іллінська церква, с. Тернівка), Є. Бутурліною (Петро-Павлівська церква с. Балабине), О. Канкрином (Георгіївська церква, с. Григорівка), П. Свистуновим (Петро-Павлівська церква с. Петро-Свистунове) [61, арк. 1; 62, арк. 12; 63, арк. 16, 41, 103, 111, 119].

Такі приклади відомі по всіх губерніях. Наприклад, у Херсонській губернії поміщик Я. Звенигородський наділив церкві у своєму с. Звенигородка Олександрійського повіту 120 дес. землі, а Андріївська церква с. Орлова Балка ще у 1781 р. одержала від поміщика А. Медера 34 дес. 760 саж.², Різдва-Богородицька церква с. Олександрівки від поміщика О. Аврамова – 110 дес. землі, Адріано-Наталівська церква с. Заградівки Херсонського повіту від економії кн. Л. Кочубея у 1839 р. – 99 дес. землі [64, арк. 25; 65, арк. 15 зв., 69 зв., 139 зв.]. Бахчисарайський Свято-Миколаївський собор Таврійської губернії володів 60 дес. лісу біля с. Керменчик, які одержав у Ялтинському повіті за заповітом від поміщиці К. Властері [66, с. 1051].

Згідно з російським законодавством наділення церков землею відбувалося за «Положенням про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками й одноразовими грошовими допомогам» (1842 р.) по 33 дес. на причт з розрахунку: три частини – священику, дві – диякону, одну – псаломнику [67].

Проте на місцях не завжди могли дотримуватися таких правил. І. М. Шугальова відзначає тенденцію щодо залежності наділеної землі від географічного положення регіону [68, с. 79]. На Лівобережній Україні наділи не перевищували 33 дес. Через аграрне перенаселення краю, зокрема у Полтавській єпархії, ця норма не перевищувала 30 дес. Більшість церков Харківської єпархії володіли від 30 до 50 дес. землі. На Правобережній Україні після її включення до складу Російської імперії тим церквам, які мали менше від установленної норми (33 дес.), збільшували наділи за рахунок землі поміщиків [69, с. 12].

Середні розміри правобережних та центрально-східних єпархій можна визначити як 30–35 дес. орної та сінокісної землі (без урахування присадибної ділянки, що складала близько 1–1,5 дес.) [70, с. 320]. Особливістю Півдня України можна вважати те, що розміри церковних наділів від самого початку були більші,

ніж це визначалося законодавством. Пояснювалося це малою освоєністю та багатоземеллям регіону. За рішенням архієпископа Амвросія на території Катеринославського намісництва (пізніше – губернії) з 1788 р. кожній церкві необхідно було виділяти по 120 дес.

На початку XIX ст. зростання церковного землеволодіння в Катеринославській та Херсонській губерніях відбувалося згідно з указом Олександра I від 27 лютого 1820 р. Цар дозволив виділяти церквам цих губерній по 120 дес. землі, мотивуючи це багатоземеллям селянських общин. Але насправді не всі церкви мали вказані наділи. А вже з середини XIX ст. спочатку Катеринославська, а потім і Херсонська губернії перестали бути багатоземельними та перейшли до рангу малоземельних, де на душу населення приходилося іноді менше 5 дес. землі [71, с. 133].

Доречно навести думку І. І. Лимана про існування на початок 60-х рр. XIX ст. проблеми з відведенням церквам землі в південному регіоні України [72, с. 77]. Брак земельного фонду, дефіцит зручних ділянок з одного боку, та дозвіл збільшувати церковні наділи за рахунок придбання додаткових ділянок – з іншого зумовив значні відхилення від установлених норм церковного землеволодіння у кожній губернії. Середні дані щодо наділення землею в середині XIX ст., на думку І. М. Шугальнової, наступні: у Катеринославській губернії – 34 дес., у Таврійській – 60 дес., у Херсонській – 120 дес.

Крім цього у статті науковця наводяться дані по Таврійській губернії: «Характерною для храмів Таврійської єпархії була власність у 60 дес. У багатьох парафіях землі для церкви видавалося вдвічі – тричі більше від норми до 100 дес. Найменшим наділом (49,5 дес.) користувався причт Покровської церкви с. Дмитрівка Мелітопольського повіту Таврійської єпархії. Найбільшими статками – 117,5 дес. – розпоряджався клір Покровської церкви с. Борисівка Мелітопольського повіту» [73, с. 79].

Аналіз даних щодо наділення землею сімнадцяти церков 1-го благочиння Олександрівського повіту Катеринославської губернії виявив, що середній розмір наділу, за нашими підрахунками, становив 94 дес. (звичайно без міських церков).

Це збігається з розрахунками середнього розміру церковної власності по губернії – 97,7 дес., представленими М. О. Любинецьким за 1890 р. [74, с. 15]. Вся земля була придатною під рілля, якісною та середньої якості.

Ситуацію з розмірами церковних земель єпархії початку ХХ ст. можуть прояснити дані, виведені нами на основі аналізу вільних місць серед кліру, опублікованих в «КЄВ» за 1901 р. та зведені у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Кількість православних церков за розмірами наділів у Катеринославській губернії на 1901 р. (в одиницях) [75, с. 269–275; 76, с. 346–354]

Назва повіту	До 33 дес.	33–100 дес.	Більше 100 дес.	Разом церков
Катеринославський	-	16	7	13
Олександрівський	1	5	16	24
Бахмутський	-	6	12	18
Верхньодніпровський	2	12	5	19
Маріупольський	-	11	9	20
Новомосковський	-	7	10	17
Павлоградський	-	1	13	14
Слов'яносербський	1	2	8	11
Разом по губернії	4	60	80	144

Наведені дані переконливо свідчать про те, що 97% церков мали земельний наділ більше 33 дес. та більше ніж у 50% випадків – понад 100 дес. Незважаючи на те, що 144 проаналізовані нами церкви становили лише четверту частину від загальної кількості, аналіз виявив середні дані щодо наділення усіх церков землею в губернії на початку ХХ ст., які будуть вже значно більшими за 34 дес., як у середині ХІХ ст., та за 97,7 дес., як наприкінці ХІХ ст.

Найбільший наділ мав Миколаївський собор у м. Луганськ (198 дес.). Вважаємо це винятком із правил, оскільки церкви у містах частіше за все зовсім не мали землі (Додаток Ж). Серед сільських церков найбільшим наділом у 197 дес. користувався причт Архангело-Михайлівської церкви с. Кримське того ж Слов'яносербського повіту. Найменші наділи (15 та 18 дес.), згідно з кліровими відомостями, ще у 1886 р. були у селах Василівка та Нікольське Маріупольського повіту [77, с. 14] (табл. 3 Додатку Е).

Стосовно Херсонської губернії маємо дані по Олександрійському повіту.

Так, у 1888 р. там існувало 95 церков (5 462,1 дес.): до 50 дес. – 54 церкви (2 246,8 дес.), до 100 дес. – 32 церкви (2 106,7 дес.), до 249 дес. – 9 церков (1 108,6 дес.) [78, с. 132]. Фактичні показники перевищують норму.

За даними 1875 р. у Херсонському повіті 18 церков мали наділи у 120 дес., по одній – 198, 132, 99, 70, 42 дес. Максимальний наділ у 240 дес. мала Різдво-Богородицька церква містечка Новий Буг [79, арк. 71].

Щодо міських церков, то Свято-Миколаївський Собор м. Ананьїв мав, згідно з кліровими відомостями, 198 дес. землі, а за даними Ананьївської міської управи – 215 дес. [80, арк. 1]. Очевидно, він користувався частиною земель, що йому не належали за документами, або ж клір свідомо занижував розмір своїх наділів.

Для порівняння з іншими регіонами держави наведемо статистику щодо центральної частини Російської імперії, де володіння лише невеликої кількості церков були більшими за 100 дес., переважно – по 33 дес. Так, в Петербурзькій єпархії більшість церков володіла наділами від 1 до 40 дес., і лише 22 церкви мали наділи понад 100 дес. Середній розмір церковного наділу Воронежської губернії складав 51,8 дес., Курської – 48,5 дес. (при показнику по європейській Росії у 1890 р. – 58,1 дес.; по всій країні – 60,1 дес.) [81, с. 53]. Згідно з даними М. О. Любинецького, в 1890 р. найбільший середній розмір наділу серед південноукраїнських губерній був у Катеринославській губернії – 97,7 дес., потім – у Таврійській – 88,1 дес., найменший – у Херсонській – 87,8 дес. У межах країни вони випереджали всі інші українські губернії: Катеринославська займала сьоме місце, Таврійська – десяте, Херсонська – одинадцяте.

Але за кількістю церков, що мали землю, вони значно відставали від інших українських єпархій. Цікаво, що серед губерній усієї імперії за цим показником на перших місцях були: Подільська (1 378 церков), Київська (1 280), Волинська (1 214), Полтавська (957). Лише 457 церков Херсонської губернії (33 місце в межах держави) мали землі, відповідно – 393 церкви Катеринославської губернії (35 місце в межах імперії) і лише 224 церкви Таврійської губернії (45 місце в межах держави) [82, с. 16]. По Півдню України, маючи ці дані та загальну кількість церков, за нашими підрахунками виходить, що 84,2% всіх церков Херсонської губернії були

забезпечені землями, 83,1% – Катеринославської, 80% – Таврійської.

Маючи обмаль вільної землі, на початку ХХ ст. продовжувався процес накопичення земельної власності. Наділи церков збільшувалися тепер в основному за рахунок пожертвувань від приватних осіб. Згідно зі ст. 985 Т. Х цивільного законодавства, обов'язково усі випадки пожертви проходили через рішення Св. Синоду та найвищий дозвіл імператора [83, с. 351].

Для підтвердження цього ми проаналізували матеріали справи з фонду ДАОО, що містить укази імператора по Херсонській губернії за 1900 р. та звели дані про земельні пожертви на користь церков у табл. 4 Додатку Е. Виходить, що пожертвування надходили від різних верств населення. За рік земельна власність парафіяльних церков збільшилася на 152 дес. Після указу імператора від 10 грудня 1903 р. усі справи, що виникали по заповітах від приватних осіб щодо пожертв на користь церкви (у т.ч. й земельні), дозволялося вирішувати єпархіальному керівництву [84, с. 54]. Такий дозвіл свідчить про великі масштаби цього процесу, тому, щоб його не затягувати, саме на духовну консисторію покладался контроль за передачею та подальшим використанням цього майна.

Підсумовуючи розвиток церковного землеволодіння, вкажемо на збільшення частки церковних земель по губерніях та в межах усього регіону, що було характерно для країни загалом у другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст. Земельний фонд по губерніях розподілявся нерівномірно, зокрема, у 1877 р. церкви володіли: у Катеринославській – 0,57%, Таврійській – 1,75%, Херсонській – 0,59% від загальної площі земель (або 0,97% від площі всієї Південної України); у 1905 р. – 0,71%, 1,8%, 0,67% відповідно (1,06% від площі всієї Південної України). Розширення площі церковних земель здійснювалося активніше у Катеринославській губернії. Поповнення земельної власності парафіяльних церков відбувалося переважно за рахунок пожертвувань від приватних осіб. Окрім того, особливістю регіону можна вважати те, що розміри церковних наділів від самого початку були більшими, ніж це визначалося законодавством.

Розвиток приватної особистої власності духовних осіб розпочався після реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. Існування землевласників серед цієї категорії

населення підтверджують архівні справи та матеріали губернських збірників поземельної статистики, які регулярно видавалися ЦСК МВС.

Під час їх аналізу виявлено, що в регіоні: 1) основні власники землі – дворяни, селяни, міщани, купці та почесні громадяни; 2) найбільше землі в пореформений період втратили саме дворяни; 3) найактивнішими учасниками ринку землі у плані її скуповування були селяни та міщани. Специфіка південного регіону України, на думку науковців, полягала в наявності на його території порівняно більшої кількості представників заможного селянства [85, с. 133].

Аналіз розвитку приватного землеволодіння духовних осіб Півдня України за період 1877–1905 рр. представлений в Додатку 3. На жаль, ми не маємо поки що даних про те, скільки власників серед духовенства вели в них власне господарство, і який відсоток від загальної кількості власників вони складали.

Однак, завдяки плідній праці Олександрівського повітового земства, в архівних справах ДАЗО за 1897 р. збереглися прізвища окремих власників земельних ділянок – священиків Г. Білоуса (с. Михайло-Лукашеве), В. Могущого (Жеребецька волость), М. Степанова (Покровська волость). Із загального списку земельних володінь Катеринославської губернії від 1899 р. відомі також священики О. Четиркін, І. Біановський та І. Кретинін, які володіли значними за площею наділами: 104, 202 та 593 дес. відповідно [86, арк. 68]. В Ананьївському повіті Херсонської губернії володіли наділами священики В. Гордієвський, А. Трьохбратський та П. Коцюбинський [87, с. 85]. Цікаво, що серед власників згадуються дружини священно-та церковнослужителів та всі члени сім'ї. Іноді одним наділом володіли кілька власників. Тож насправді кількість ділянок, які належали духовним особам, важко підрахувати.

Ряд дослідників господарської діяльності православної церкви, зокрема В. В. Морозан та А. О. Подвигаило, приходять до висновку, що духовенство всієї Російської імперії в цей період стає активним учасником земельного ринку. Зокрема, А. О. Подвигаило у своїй дисертації наводить такі дані: «...згідно з даними від 1877 р. в 8 губерніях Центрально-Чорноземного району Росії нараховувалося 1 167 землевласників із духовенства, яким належало 30 113 дес.

землі. У Курській губернії проживало 435 землевласників із духовних осіб, яким належало 6 299 дес. землі, а середній розмір власності становив 14 дес. В Воронежській губернії нараховувалося 58 землевласників та 1 633 дес. землі, а середній розмір власності – 28,2 дес.... Землевласники із Курської та Воронежської губернії мали у своїй власності 7 932 дес. землі, або більш ніж 25% від загальної кількості, що знаходилася у власності духовенства 8 губерній Чорнозем'я. У 1905 р. збільшився середній розмір власності духовних осіб Курської губернії – до 21,1 дес., Воронежської – до 29,6 дес.» [88, с. 15].

Дані Додатку 3 підтверджують, що духовні особи південного регіону України протягом 1877–1905 рр. також стали активними учасниками ринку землі. У Катеринославській та Таврійській губерніях вони скуповували землю, тому їх земельна власність збільшилася відповідно в 2,38 та 143,97 рази. Остання цифра дійсно вражає. Лише у Херсонській губернії духовні особи продали невелику кількість землі (71 дес.), а їх власність зменшилася в 1,01 разу. Загалом по регіону їх земельні володіння збільшилися на 71 174 дес. (в 11,65 разу). В 1905 р. на Півдні України існувало 424 господарства, що займали площу в 77 857 дес. землі.

Разом з цим, якщо порівняти кількість скупленої землі духовенства із землею дворян або купецтва, то можна виявити незначні масштаби цього процесу. Це підтверджують підрахунки: володіння духовних осіб у відсотковому відношенні площі приватної власності окремо взятої губернії становили у межах 0,1% – у Катеринославській, 0,2% – у Херсонській, 2,5% – у Таврійській губерніях [89, с. 34; 90, с. 35; 91, с. 31–32].

Аналіз розвитку приватної особистої земельної власності духовенства Півдня України за період 1877–1905 рр., виявив такі тенденції. По-перше, збільшення кількості таких земельних володінь. По-друге, зміну їх середнього розміру: для Катеринославської та Херсонської губерній характерна стійка тенденція зменшення середнього розміру наділу при збільшенні кількості власників, а для Таврійської – одночасне збільшення кількості володінь та їх середнього розміру.

За середніми розмірами наділів духовні особи в Таврійській губернії займали четверте місце, а в Херсонській та Катеринославській – останнє, сьоме місце, бо

володіли найменшими наділами серед усіх приватних володінь зазначених губерній. Особливістю Таврійської губернії вважаємо перевищення середнього розміру володінь духовних осіб над середнім розміром власності по всій губернії.

Структуру приватної особистої власності духовних осіб Півдня України ілюструє табл. 2 Додатку 3, укладена за згаданими нами не раз матеріалами збірників статистики землеволодіння по окремих губерніях. Саме в них використана структура розподілу володінь на дрібні (до 100 дес.), середні (до 1 000 дес.) та великі (до 10 тис. дес.), яка представлена в нашому дослідженні.

Виходить, що землевласники із духовних осіб в регіоні в основному володіли дрібними і середніми наділами землі. Структура їх землеволодіння складала: 65,6% – дрібні, 30,6% – середні та 3,8% – великі.

Динаміку змін в розмірах володінь на повітовому рівні можливо простежити на прикладі статистичних даних по Олександрівському повіту Катеринославської губернії, що наведені в табл. 3 Додатку 3. Аналіз таблиці дає змогу зробити висновок про майнову диференціацію та активний процес перерозподілу земельної власності. Очевидно, що ті господарства, які не змогли пристосуватися до нових капіталістичних умов, розорилися, тому їх кількість на 1905 р. зменшилася.

Для порівняння наведемо цифрові дані за 1905 р., згідно з якими в 50-ти губерніях європейської частини Росії нараховувалося 9 840 священників-поміщиків (до 100 дес. – 9 215 осіб, від 100 до 300 дес. – 451 особа, від 300-1000 – 148 осіб, більше 1 000 – 26 осіб), яким належало 337 206 дес. землі, в середньому по 34,3 дес. на кожного. При цьому структура земельної власності мала такий вигляд: дрібні володіння – 9 215 осіб (93,6%), середні – 599 осіб (6%), великі – 26 осіб (0,3%) [підраховано за: 92, с. 23]. В результаті можна зробити висновок про домінування дрібної власності та менший відсоток (порівняно з Південною Україною) середніх та великих володінь. Крім цього, майже 2/3 великих володінь духовних осіб усієї європейської Росії розташовувалися в одній Таврійській губернії.

Отже, На Півдні України, при значно меншій кількості земельних володінь духовних осіб (виняток становить Таврійська губернія) середній розмір їх власності загалом був більшим за аналогічну власність по європейській частині

Росії, що, на нашу думку, можна вважати особливістю цих багатоземельних українських губерній.

Після церковного землеволодіння за тим же принципом проаналізуємо монастирське землеволодіння у регіоні окремо по губерніях, що дасть нам змогу більш детально порівняти ці процеси, визначити їх спільні риси та особливості.

За даними М. О. Любинецького, на 1890 р. за кількістю монастирської землі Херсонська єпархія займала третє місце по імперії, перше серед українських губерній та мала 27 744 дес., Таврійська займала 16 місце з 11 541 дес., Катеринославська – відповідно – 30 місце з 5 724 дес. землі. Окрім того, за середнім розміром монастирської власності Херсонська єпархія займала перше місце в державі (3 963 дес.), Катеринославська – сьоме (1 431 дес.), Таврійська – одинадцяте (1 154 дес.). Це значно більше за середні показники по європейській частині Росії – 703,2 дес. та по всій державі – 712 десятин [93, с. 13–14]. Тобто, всі монастирі Півдня України були дуже добре забезпечені землями.

Прослідкувати зміни в монастирському землеволодінні за 1877–1905 рр. можливо завдяки табл. 1 Додатку Е. Ці дані вказують на зростання монастирського землеволодіння у Катеринославській губернії, зменшення – у Таврійській; у Херсонській показник у 0,44% площі губернії не змінився. Якщо церковні землі збільшилися на 16 934 дес., то монастирські – зменшилися на 574 дес. Остання цифра пов'язана зі зменшенням монастирського землеволодіння в Таврійській губернії.

За нашими підрахунками, площа земель монастирів на Півдні України становила 0,23%, що є значно більшим при загальноімперському показнику в 0,02% та 0,01% по 50-ти губерніях європейської Росії [94, с. 690]. Одночасно частка монастирських земель регіону серед аналогічних по 50-ти губерніях європейської Росії в 1905 р. становила 5,55% [підраховано за: 95, с. 133].

Монастирі в Катеринославській губернії володіли на 1905 р. 5 469 дес. землі, що складало 0,09% від загальної площі губернії. Володіння їх були розпорочені у п'яти повітах, причому в основному у Павлоградському (2 477 дес. землі) та Новомосковському (2 305 дес. землі). У 1877 р. Новомосковський повіт був

першим із трьох по кількості вказаної землі, а саме 2 139 дес. монастирської землі. Згідно Додатку К Самарський Святотроїцький чоловічий монастир володів землями в Павлоградському повіті, Самарський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир, Іосифський жіночий монастир та його приписний жіночий скит «Всіх скорбящих радості» – в Новомосковському повіті.

У Таврійській губернії за 50 років (з середини XIX ст. до 1901 р.) було побудовано 11 монастирів. Така бурхлива діяльність влади щодо відновлення колись існуючих та створення нових обителей мала свою мету: довести історичну єдність Криму з Росією та невіддільність його від православної держави та православної церкви. За словами історика В. Г. Тура, «Кримський півострів намагалися перетворити на «Новий Афон» [96, с. 19]. Внаслідок цього, монастирі ставали великими землевласниками.

Але в кінці XIX ст. у країні розпочалася криза, спричинена економічною нестабільністю. Деякі обителі Криму опинилися в складній економічній ситуації, що поєднувалося залежністю від державної влади та світських проблем. Так, Козьмо-Даміанівська та Катерлезька чоловічі кіновії були скасовані. В руслі загальноєвропейської тенденції до збільшення жіночих монастирів на їх місці виникли жіночі обителі.

Отже, монастирські володіння Таврійської губернії на 1905 р. склали 8 442 дес. землі або 0,16% від загальної площі губернії. Половина цих земель знаходилася в Дніпровському повіті (4 169 дес.), за яким ішов Перекопський (1 295 дес.). Зауважимо, що така кількість монастирських земель у цих двох повітах дорівнювала всій площі монастирських земель у Катеринославській губернії. Але були також і повіти, які зовсім не мали монастирських володінь: у 1877 р. – це Ялтинський та Євпаторійський, а в 1905 р. – Євпаторійський та Мелітопольський. За вказаний період зменшення монастирської землі відбулося у трьох повітах, збільшення – у двох, в одному залишилося без змін, та ще в одному ці землі зникли зовсім. Загалом площа землеволодіння зменшилася на 3 457 дес. [97, с. 30, 47].

Найбільші угіддя Корсунського, Херсонського Св. Володимира чоловічих монастирів та Архієрейського дому у Сімферополі розташовувалися в

Дніпровському, Перекопському, Бердянському, Мелітопольському повітах.

Найбільше монастирських земель було в Херсонській губернії: шість монастирів на 1905 р. володіли площею у 27 159 дес., з яких 26 349 – лише в одному Херсонському повіті. Разом з цим, Єлисаветградський та Тираспольський таких земель не мали. За 28 років площа монастирського земельного фонду губернії, яка займала 0,44%, майже не змінилася за рахунок того, що у двох повітах землі стало менше, у двох майже така ж їх кількість з'явилася. Величезну земельну власність мали Григоріє-Бізюківський (25963 дес.), Херсонський Благовіщенський жіночий монастир (954 дес.), розташовані в Херсонському повіті та Архієрейський дім в Одесі (856 дес.) [98, с. 167]. Найбільші земельні володіння Григоріє-Бізюківського монастиря все ж у 2,5 рази були меншими від володінь Соловецького монастиря (66 666 дес.), який вважався по всій країні найпершим латифундистом.

Джерела формування земельної власності окремих монастирів Півдня України показані в Додатку К. Усі землі для монастирів Катеринославської та Херсонської губерній виділені благодійниками, переважно поміщиками. Лише Самарський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир, створений за підтримки держави, одержав казенні землі від Азовської губернської канцелярії. В Херсонській губернії власні землі під монастир виділяли найбільші поміщики краю – князь Г. О. Потьомкін, князь М. С. Воронцов, поміщики Л. Б. Скадовський, І. І. Чечель, молдавський дворянин О. Теутул.

У Таврійській губернії існували інші джерела формування та поповнення земельного фонду, а саме: рішення міських дум про виділення в містах земель для Балаклавського Георгіївського чоловічого монастиря та Катерлезької Св. Георгія чоловічої кіновії; лісові казенні дачі одержали Балаклавський та Козьмо-Даміанівський чоловічі монастирі; за рахунок конфіскації земель дворян створений Корсунський Богородицький чоловічий монастир; подаровані імператором землі стали основою Херсонського Св. Володимира чоловічого монастиря. Зазначимо також, що вперше ми зустрілися з фактом самотійної купівлі землі монастирем.

Підсумовуючи, зазначимо, що дані офіційної державної статистики, як церковної, так і монастирської власності, мають певні відмінності від земських або

губернських статистичних даних. Через це важко вказати точні дані про земельний фонд православних церков та монастирів в межах держави. Нагадаємо, що церковне землеволодіння в 1905 р., яке складало 1 871 858 дес., переважало монастирське більш ніж у два рази. Отже, порівняно з поміщицьким (79 млн дес.) та надільним селянським землеволодінням (124 млн дес.), в межах тих же 50-ти губерній церковне та монастирське землеволодіння складало невелику частину. З урахуванням церковної, монастирської та приватної власності духовних осіб (337 тис. дес.) одержуємо цифру в 3 млн дес. землі, які перебували під контролем духовенства [99, с. 132–133].

На сьогодні, маючи у розпорядженні матеріали Св. Синоду, російський історик В. В. Морозан називає цифру більше 4 млн дес., наголошуючи на тому, що офіційна статистика початку ХХ ст. та саме духовне відомство навмисно зменшували масштаби церковного земельного фонду [100, с. 313]. Ті наділи, що виділялися сільськими товариствами, окремими особами, казною на правах безстрокового користування і з роками переходили повністю у власність церкви та монастирів, дуже часто до офіційної статистики не вносилися.

Підсумовуючи викладене та порівнюючи дані по південноукраїнських губерніях, зазначимо наступне: право церков та монастирів на земельну власність закріпили «Закони про межування» (1842 р.), згідно з якими церкви наділялися від 33 до 99 дес., архієрейські дома – по 60 дес., монастирі – від 50 до 150 дес. Завдяки тому, що наділи формувалися ще й залежно від площі земельної власності парафіян конкретної церкви, виявилось, що церкви Півдня України володіли значно більшими за розмірами наділами, ніж в інших регіонах імперії. Основною причиною наділення церков та монастирів землею було вирішення проблеми матеріального забезпечення членів кліру.

Монастирське землеволодіння на Півдні України, як і загалом по імперії, було значно меншим за церковне (в 1877 р. – у 3,9 разу, в 1905 р. – у 4,3 разу). У кожній із трьох губерній існували повіти, де монастирські землі були відсутні. Загалом невелика кількість монастирів, порівняно із загальноімперськими показниками, була краще забезпечена землями. Жіночі монастирі (за винятком

Катеринославської губернії) були гірше забезпечені землею, ніж чоловічі.

Церковне землеволодіння мало постійну тенденцію до збільшення, а монастирське за 1877–1905 рр. суттєвих змін не зазнало. Постійно зростала кількість церков, що володіли землею.

Церковна та монастирська земельна власність мала спільні джерела формування: за рахунок виділення з казни (в т. ч. казенних лісових дач), міських управ та сільських товариств, пожертвувань благодійників, за заповітом від інших осіб та шляхом власної купівлі землі. Найменше монастирських земель було в Катеринославській губернії, найбільше – в Херсонській (більше, ніж разом узятих Катеринославської та Таврійської). Різні тенденції в розвитку монастирського землеволодіння окремо по губерніях: у Катеринославській – активне зростання земельного фонду, у Таврійській – навпаки – значне його зменшення, у Херсонській показники суттєво не змінилися.

3.2. Проблеми землекористування РПЦ

Після реформи 1861 р. в земельних відносинах відбувся ряд суттєвих зрушень, що сприяли розвитку капіталістичного виробництва, а саме: активізація ринку землі, витіснення дворянського землеволодіння буржуазним, посилення процесу товаризації поміщицьких та заможних селянських господарств. Більш чіткою стала спеціалізація регіонів України (на Правобережній Україні – розвиток цукрової промисловості, на Лівобережній – вирощування картоплі та тютюну, на Півдні – торгове зернове господарство), збільшилися посіви, з'явилися орендні відносини тощо.

Природні та кліматичні умови південного регіону України сприяли розвитку землеробства. Звісно, що залежно від кліматичних та природних умов у губерніях були свої відмінності у виборі культур, що засівалися, у кількості зібраного врожаю тощо. Найбільш придатними для цього були землі Катеринославської губернії, де на початку ХХ ст. переважно засівали ярову пшеницю (48,1%) та ячмінь (42,1%) [101, с. 123, 226]. Найбагатшими повітами були два – Олександрівський та Маріупольський. Серед повітів Херсонської губернії у більш вигідних умовах

перебували Олександрійський, Одеський та Єлисаветградський з великими відсотками вигонів, левад та плавнів. Окрім цього, розвивалося садівництво та городництво. Згідно зі статистичними даними, 67% сільського населення Таврійської губернії займалися землеробством, витіснивши при цьому традиційні заняття жителів – скотарство та розведення овець. У гірських частинах Криму (Ялтинський, частина Сімферопольського та Феодосійського повітів) займалися спеціальними галузями сільського господарства – садівництвом, виноградарством, вирощуванням тютюну, городництвом [102, с. 89].

Сільське господарство повністю залежало від урожаїв та збуту хліба за кордон і характеризувалося поганими врожайми, недостатньою кількістю робочих рук, нестачею оборотного капіталу та кредиту. У більш вигідній ситуації опинилися середні та дрібні господарства, великі ж – навпаки – зазнавали кризи. Для селянських господарств була характерною погана організація ведення господарства: необхідна була якісна обробка землі, своєчасний посів, догляд за робочим скотом. Все це впливало на урожай та ведення господарства. Система господарства – чотирипільна, трипільна та двопільна без використання добрив.

Розглянемо земельний фонд церков та монастирів за видами угідь окремо по губерніях на кінець XIX ст. Для цього спочатку проаналізуємо загальні дані по всій країні, введені в обіг І. К. Смоличем та представлені в табл. 3.5.

Таблиця 3.5

**Земельна власність церков, архієрейських домів та монастирів
європейської частини Росії за 1764–1890 рр. (у дес. та у %) [103, с. 156]**

Види угідь	Церкви		Монастирі та архієрейські дома	
	кількість	у %	кількість	у %
орна земля	1 164 273	69,03	112 382	24,86
лугові землі	234 257	13,89	70 601	15,62
ліс	195 478	11,59	230 670	51,03
нерозподілена промислова земля	92 550	5,48	28 308	6,26
непридатна земля, пустир	143 808	8,53	69 839	15,45
Разом	1 686 558	100	451 971	100
	2 360 251			

Згідно з даними ЦСК МВС за 1890 р., основу церковної землі становила придатна до землеробства земля (майже 91%), а саме орна (3/4), луги та ліси. Монастирські землі мали більше лісів та луків, і лише 1/4 відводилося під оранку.

Загальні відомості про кількість орних земель РПЦ у Південній Україні цього періоду представлена у табл. 1 Додатку Л. Найближче до середнього показника по європейській частині країни наближалися Херсонська (69,28%) та Катеринославська (62,86%) губернії. Показники по останній могли бути на кілька відсотків більшими, якби були точні дані по Маріупольському повіту. Орні землі церков Таврійської губернії склали лише третину від їх загальної кількості. Також третина монастирських земель Херсонської губернії використовувалася для занять землеробством. Саме цей показник на 10% був більшим за показник по європейській частині Росії. Крім Бердянського та Мелітопольського повітів, де половина земель були орними, у Таврійській губернії майже не було таких земель. У монастирів Катеринославської губернії такі землі теж були практично відсутні.

Аналіз земель на рівні повітів розпочнемо з Катеринославської губернії. Маємо дані по Олександрівському та Маріупольському повітах, які підтверджують те, що майже вся церковна земля була якісною. Отже, з 5 275 дес. церковної землі Олександрівського повіту на 1899 р. 5 138,8 дес. (97,4%) були придатними та лише 136,7 дес. – непридатними до землеробства (2,59%) [104, с. 114]. Дані по Маріупольському повіту на 1901–1904 рр. такі: із 7 321,83 дес. придатними були 7 224,6 дес. (98,67%), непридатними – лише 97,23 дес. (1,33%) [105, с. 73].

Розподіл церковної землі цих двох повітів та Бахмутського за видами угідь представлений у табл. 2 Додатку Л. Основу церковних земель склали орна земля та переложні сінокоси. Мало місця відводилося на присадибну ділянку при церкві, де розташовувався будинок священика, земля під сад та город була відсутня.

На відміну від Катеринославської губернії, маємо повні дані для аналізу земельного фонду православної церкви Таврійської губернії, які зведені у табл. 3 Додатку Л. У першу чергу, порівнюючи цифри табл. 1 та 3, необхідно наголосити на невідповідності статистичних даних у багатьох повітах губернії, незважаючи на те, що збиралися вони за дорученням одного органу – ЦСК МВС. На його

замовлення збирали матеріал як статистичні заклади МВС (табл. 1) так і губернський статистичний комітет (табл. 3). Напевно, саме в цьому і криється причина відмінності у даних. При його аналізі виявляємо, що цілковите неспівпадіння маємо по Євпаторійському, Перекопському та Феодосійському повітах. Додамо також, що за два роки між дослідженнями у всіх повітах, окрім Дніпровського, по якому маємо однакові дані, простежується значне збільшення як загальної кількості церковної землі, так і орної. Завдяки цим двом факторам відсоток орної землі зріс з 30,55% до 78,30%, що виводить губернію за цим показником на перше місце серед південноукраїнських.

Загалом можна говорити про те, що церковні землі Таврійської губернії були переважно придатними до землеробства, непридатними ж виявилися лише 4 497 дес. або 5,33%. Менше 1% землі було зайнято лісом, що пояснюється кліматичними умовами всього південного регіону України.

Щодо монастирських земель, то ці дані не мають значних розбіжностей, тому не викликають сумнівів. Очевидно, що основу монастирського землеволодіння складала орні землі (при збільшенні загального земельного фонду монастирів на 13% більше стало саме орної землі), пасовища та сінокоси (35,35%), ліс (19,24%) [106, с. 3]. Окрім землеробства та скотарства, майже в кожному монастирі Півдня України, як ми вже з'ясували в підрозділі 2.2, розвивалося садівництво, виноградарство, городництво (табл. 6 Додаток Л).

Для аналізу земель РПЦ на території Херсонської губернії ми використали дані губернської статистики за 1900 р. та 1905 р. (табл. 4 та 5 Додатку Л.) На їх підставі визначимо повіти, які мали найбільші площі: 1) орної землі – Тираспольський та Олександрійський; 2) сінокосів – Ананьївський та Одеський; 3) пасовищ – Єлисаветградський та Херсонський; 4) садиб та лугів – Олександрійський; 5) лісів – лише Херсонський та Олександрійський; 6) плавнів – Херсонський; 7) непридатної землі – Єлисаветградський.

Маючи дані по Єлисаветградському повіту за 1886 р. та порівнюючи їх, можна зробити висновок, що за 14 років зовсім перестали відводити землі під садиби та присадибні ділянки (у 1886 р. – 48 дес.) (або, скоріше, перестали їх

рахувати окремо). Окрім цього, зменшилися площі орної землі з 9 841 до 7 224 дес.; скоротилася площа під сад та город з 10 до 3 дес.

За 5 років земельний фонд губернії збільшився на 1 284,34 дес. При цьому істотних змін у розподілі угідь не відбулося, незважаючи на незначне збільшення лугових земель. Відсоток орної землі – 72,51% – вказує на активне розширення оранки та її використання для землеробства.

Загалом зазначимо, що всі монастирі Півдня України належали до великих господарств (більше 100 дес.), переважна частина земельних ресурсів яких або оброблялася найманими працівниками, або здавалася в оренду (грошову та натуральну) малими та великими наділами. Крім цього, у сільському господарстві вони використовували безкоштовну робочу силу – паломників, паломниць та послушників. Погоджуємося з думкою П. М. Зирянова про те, що монастирське господарство було схоже на поміщицьке, яке в цей період проходило повільний та затяжний процес капіталістичної еволюції [107, с. 33].

Навпаки, умінням ефективно вести господарство парафіяльні причти не вирізнялися. На цьому фоні як виняток можна навести приклад господарської діяльності парафіяльного священика с. Мала Знам'янка Таврійської губернії А. Ромоданова, який у 1903 р. на 5,5 дес. землі висадив фруктовий сад, а весь наділ в 11 дес. обсадив для огороження 15 тис. диких дерев, вирив абіссінський колодязь з поливальною машиною та мав фруктовий розплідник [108, с. 361].

Основною причиною відмови самотійно обробляти наділи було небажання відволікатися від основної сфери своєї діяльності – богослужіння, яке також приносило матеріальне забезпечення, небажання важкої фізичної роботи, прагнення стояти вище над пересічними вірянами, відсутності необхідних коштів, необхідного реманенту тощо. Все це пояснює поширення орендних відносин, до яких прихильно ставилося єпархіальне керівництво, вбачаючи в ньому додаткове джерело прибутку для причтів. Додамо також, що й самі священно- та церковнослужителі від самого початку позитивно ставилися до цього процесу.

Ще у 1868 р. була опублікована брошура священика Мовчанова «Про покращення побуту православного духовенства», в якій він обстоює потребу

здавання церковної землі в оренду та наводить ймовірний прибуток від неї в розмірі від 300 до 500 крб на рік. На його думку, для власного користування членам причту цілком достатньо 2–3 дес. для занять садівництвом та городництвом, 5–6 дес. для сінокосу, однієї кобили та двох корів [109, с. 12].

Після реформи 1861 р. у країні набула поширення оренда землі. Згідно з даними 1887 р., площа церковних земель, що здавалася в оренду по європейській Росії, складала 197,7 тис. дес. або 10% від їх загальної площі, а площа монастирських земель, відповідно, – 63,6 тис. дес. або 8,5% від їх загальної площі [110, с. 31, 36]. На Півдні України поширенню орендних відносин сприяла спеціалізація товарного землеробства з метою виробництва зерна на ринок.

За класифікацією А. М. Анфімова, який займався питанням земельної оренди в Росії на початку ХХ ст., існує оренда: надільних та ненадільних земель; оренда залежно від якості землі та її розташування; за розподілом орендованих угідь; за термінами орендних договорів; за складом орендарів (одноосібна, колективна); за розмірами орендованих участків [111, с. 74]. Погоджуємося з автором у тому, що цей поділ є певною мірою умовним, але він допомагає виокремити по різних районах або регіонах види оренди та характерні риси цих орендних відносин.

Оренда надільних земель була представлена землями селян, які, згідно з даними на 1905 р., здавали в оренду лише 8 млн дес. землі (8% від загальної площі надільної землі в Росії). Селяни, як відомо, самі займалися обробітком землі, здавали в оренду лише найбільш з них. До ненадільних належали землі приватновласницькі, казенні, закладів, банків, церков та монастирів. Найбільш поширеною була оренда на приватновласницькій землі, яка складала 3/4 всього орендного фонду держави у кінці ХІХ ст. Так, у 1883 р. дворяни Одеського повіту здавали в оренду 42,27%, почесні громадяни – 91, 83%, приватні власники із духовних – 0,67% своєї землі [112, с. 79]. Найбільше землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, згідно з даними на 1899 р. здавали в оренду духовні особи – 64,1%, дворяни – 59,7% та почесні громадяни – 59,7% [113, с. 58].

Казні належало близько 1/4 орендного фонду країни. Вона здавала землю в основному за гроші, на відміну від приватновласницької, яка здавалася переважно

на умовах відробітку, спольщини та інших напівкріпосницьких форм оренди. Відмінність оренди надільної землі від ненадільної полягала у довгостроковості («на роки») першої та короткостроковості (на 1–2 роки) останньої.

Більша частина церковної землі (в основному – придатної до землеробства) Катеринославської губернії здавалася в оренду. Так, у Маріупольському повіті (1901–1904 рр.) нараховувалося 7 321,83 дес. церковної землі. Половина з них була у власному користуванні – 3 647,84 дес. або 49,82% (придатної – 3 571,55 (97,9%), непридатної – 76,29 дес. (1,1%)). На 1886 р. у Бахмутському повіті із 5 090 дес. церковної землі здавалося в оренду 2 378 дес. або 46,7% [114, с. 179].

Згідно з даними, які ми на сьогодні маємо, найбільше церковної землі в губернії здавалося в Олександрівському повіті. У 1902 р. духовне відомство повіту володіло 5 275,5 дес. землі, з них – 5 138,8 дес. придатної (97,4%) та 136,7 дес. непридатної землі (2,6%) [115, с. 80]. Церковні землі були майже повністю зайняті посівами. Власне господарство велося лише на незначній частині цих земель, все інше здавалося в оренду до 85,9%.

Прослідковується наступна тенденція: церковні землі здавалися майже виключно у короткострокову та переважно грошову оренду. Так, 99,9% цих земель повіту були у короткостроковій грошовій оренді (86%). Це пов'язане зі спеціальними умовами користування землею членами причту. Через постійну ймовірність зміни парафії священникам та церковнослужителям вигідною була саме короткострокова оренда, яка давала можливість отримувати кошти кожного року та підвищувати орендну плату. А казенні та міські землі, навпаки, перебували у довгостроковій оренді (по Олександрівському повіту – 92,5% та 42,4% відповідно).

Далі, з 3 653,06 дес. (50,6%) церковних земель Маріупольського повіту, що здавалися в оренду у 1901–1904 рр. в короткостроковій перебувало 3 142,65 дес. (86%), у довгостроковій – 510,4 дес. придатної та 6 дес. непридатної землі (або 14%). Виходить, що із кожних 100 зданих десятин землі у короткостроковій оренді перебувало 85,9 дес., у довгостроковій – 14,1. Землі казни, м. Маріуполь здавалися виключно у довгострокову оренду [116, с. 76].

У Новомосковському повіті, згідно з даними на 1911 р., у короткостроковій

грошовій оренді перебувало 4 851,46 дес. церковної землі, з яких придатної – 4 267,81, а непридатної – 83,65; у довгостроковій було лише 1,06% церковної землі. Для порівняння додамо що, приватновласницька земля Новомосковського повіту на 20% здавалася у короткострокову грошову та на 30% у довгострокову оренду. Загалом оренда церковної землі у повіті перебувало на першому місці (показник – 85,4%), на другому – дворянської землі з показником у 59,8%. В результаті зробимо висновок, що для церковної оренди характерні більший масштаб і домінування короткострокової та грошової над довгостроковою та натуральною; для монастирської оренди – менша площа здавання в оренду, довгострокова та натуральна її форми. Монастирі здавали 57,6% площі придатної землі на довгий термін і лише 3,5% – на короткий [117, с. 82, 102, 146]. Тож різниця очевидна.

Окремо виділимо оренду церковних наділів, на території яких знайшли родовища корисних копалин. У Катеринославській губернії – це кам'яновугільні шахти на церковній землі причту с. Олександрівка Бахмутського повіту та с. Юріївка Слов'яносербського повіту [118, с. 264; 119, с. 423]. Маємо дані по с. Олександрівка: 100 дес. поверхні з 18 листопада 1879 р. на 12 років здано в довгострокову оренду О. Іванову за 1 000 крб на рік. Окрім високої ціни, орендний договір мав особливі умови: крім грошової плати кожного року причт церкви отримував 500 пудів вугілля.

Дані про розвиток орендних відносин церковних та монастирських земель Таврійської губернії на 1887 р. зведено до табл. 1 Додатку М. Вони свідчать про відсутність оренди церковних земель у Дніпровському та Ялтинському повітах та про її зародження у Сімферопольському. Найбільше дрібних наділів здавалося у Мелітопольському повіті. Більш масштабні площі, що здавалися в оренду, знаходилися у Євпаторійському (7515 дес.) та Перекопському (6497 дес.) повітах [120, с. 3]. Вважаємо, що на прикладі Таврійської губернії чітко можна простежити залежність розвитку орендних відносин від якості землі. У гірських районах Криму, а саме в межах Сімферопольського та Феодосійського повітів, було значно менше таких наділів, а в Ялтинському їх не було зовсім. Якщо говорити в цілому, то за перші 25 років після ліквідації кріпосного права та початку орендних відносин

четверта частина усієї церковної землі губернії здавалася в оренду. Отже, орендні відносини тут розвивалися повільніше, ніж у Катеринославській губернії.

Оренда монастирських земель губернії у вказаний період ще не набула поширення і практикувалася лише у Сімферопольському (57,14%) та Ялтинському (1,67%) повітах. У даних ЦСК МВС, відповідно до яких складена таблиця, немає відомостей про Козьмо-Даміанівський монастир у Криму, який, як повідомляв Гермоген, здавав в оренду хутір при с. Григоріївка (Мамек). Цей наділ площею у 201 дес. 1952 саж.² в Перекопському повіті ще у 1881 р. був пожертвований монастирю севастопольським міщанином Г. Пориваєм [121, с. 495]. Припускаємо, що монастирю від цього був великий зиск, бо сам монастир сіно орендував на гірських галявинах, що розміщувалися біля кіновії та належали казні. Сіно скочувалося вниз руками та відвозилося на гарбі.

Найбільше знайденої нами інформації про розвиток орендних відносин знаходиться в ДАХО. З матеріалів оцінки земель Одеського повіту стає зрозумілим, що в Херсонській губернії збільшувалася частка довгострокових угод на оренду церковних земель. Термін, що найбільше підходив обом сторонам орендного договору, складав від трьох до шести років (багато даних саме про шестирічний термін). На більший термін господарю не вигідно було віддавати землю, бо орендна плата кожного року збільшувалася, а орендарю не вигідно було брати на коротший термін, бо при цьому він сподівався на найменшу кількість неврожаїв. Термін оренди на 3 роки був показником ненадійності орендарів.

РПЦ через духовну консисторію чітко слідкувала за обов'язковим виконанням усіх умов орендного договору, зокрема таких, як підтримка та ремонт будівель. У письмовій чи усній формі закріплювалася, крім грошової, ще й натуральна плата (наприклад, мішок картоплі або свіжа риба до столу священика). Дрібні церковні наділи, як і приватновласницькі, не здавалися в оренду, бо на них велося власне господарство. В оренду здавалися середні та великі господарства одним наділом, а орендну плату розділяли пропорційно між усіма членами причту, яким належало право користування землею у своїй пропорції. Для попередження суперечок та конфліктів на цьому підґрунті у 1915 р. Херсонська духовна

консисторія видала інструкцію «Про порядок користування та здавання в оренду церковно-причтової землі» та опублікувала її у «ХЄВ» [122, с. 219–220].

У ДАОО збереглася справа, яка ілюструє механізм підписання орендного договору того часу. В результаті торгів уперше 164 дес. підцерковної землі с. Олександрівка були здані в оренду на 6 років синові офіцера. Торги відбувалися у сільському управлінні в присутності священика, церковного старости, місцевого спостерігача. Після їх закінчення контракт був підписаний у нотаріуса.

Вартість кожної десятини землі, яка здавалася в оренду – 5 крб 60 коп. сріблом. За рік орендна плата складала 918 крб 40 коп., за весь термін – 5 510 крб 40 коп. Згідно з умовами договору, платіж йшов у церковні доходи і використовувався на утримання церкви (вказана церква мала ще один наділ землі, прибуток з якого пропорційно розподілявся між членами причту). Орендар міг користуватися землею на свій розсуд: або обробляти самому, або здавати у найм. Часто орендарі ділили землю на дрібні наділи й здавали селянам на рік. Контракт підписувався благочинним, місцевим священиком з одного боку та орендарем – з іншого; внизу ставилася церковна печатка.

З матеріалів справи стало відомо, що після закінчення терміну оренди у 1872 р. причт церкви через благочинного просив у єпархіального керівництва згоди на здавання з торгів церковної землі ще на 6 років, пропонуючи при цьому розглянути можливість орендування землі на 1 рік, якщо орендна плата буде меншою, ніж була, і оплату здійснювати не перед збором урожаю у вересні, а після нього. Ці пропозиції ілюструють нам підприємницький підхід причту до використання церковної землі. Але при цьому завжди потрібна була згода на це благочиння та єпархії, які контролювали земельні справи.

Проте саме цього дозволу причт чекав півроку. При цьому велося жваве листування з благочинним, якому не сподобалася нова ціна у 4 крб 50 коп. за десятину (стара складала 5 крб 60 коп.), бо на приватновласницьку землю того року давали за 1 дес. 6–7 крб [123, арк. 5, 18]. Причт зміг переконати останнього в тому, що оскільки підцерковна земля знаходиться у кінці села і здається великим наділом, запропонована потенційним орендарем ціна на 1 рік є цілком прийнятною.

Для більшої вигоди на майбутнє причт планував: розділити наділ по 10 дес.; торги проводити у серпні; для попередження виснаження землі внести до орендних умов здавання землі на 3–6 років з обов'язковим її оранням за трипільною системою; 25 дес. завжди залишати під сінокос; на торгах брати завдаток 10%; здійснювати контракт за рахунок орендаря; оплату здійснювати протягом перших двох тижнів з моменту підписання, в іншому разі завдаток залишався у церкви і не повертався.

Підсумовуючи, зазначимо, що ці умови оренди цілком відповідали стандартним умовам підписання договорів того часу. Позитивним моментом при цьому було піклування про якість землі та попередження її виснаження, на яке тоді мало хто звертав увагу. Земський діяч М. Каришев одним із перших звернув увагу на хижацьке ставлення орендарів до землі, особливо тих, хто мав короткострокову оренду (це, в першу чергу, були саме селяни) [124]. А. Логінов, агроном з Олександрівського повіту, писав: «Шкідливі наслідки здавання землі в оренду обов'язково проявляться у найближчому майбутньому» [125, с. 82].

Від терміну орендного договору залежала орендна плата, що було вигідно господарям землі. Для духовенства це було додатковим аргументом на користь короткострокових договорів. Табл. 4 Додатку М ілюструє орендні ціни на землю Херсонської губернії, які за півтора десятиліття збільшилися вдвічі. Прослідковується залежність орендної плати від якості землі (найкращі землі знаходилися у Олександрійському та Єлизаветградському повітах).

У Катеринославській губернії землі були більш родючими, тому й вища орендна плата. Ціни на церковну землю у Бахмутському повіті на 1885 р. були такі, як на приватновласницьку, а саме: орна земля – 1,5–15 крб за дес.; під городництво та вирощування коноплі – 8–40 крб; сінокоси – 1,5–15 крб; толока – 0,95–5 крб [126, с. 202]. По Таврійській губернії маємо дані лише про оренду приватновласницької землі духовних осіб Євпаторійського повіту за 1887 р.: середня ціна – 1,02 крб, мінімальна – 0,23 крб, максимальна – 1,80 крб [127, с. 10]. Це найнижчі орендні ціни на Півдні України.

Можемо стверджувати, що орендні ціни на церковні землі переважно були меншими, ніж на інші землі. Але були й винятки. Відомий приклад, коли при

середній платі по Олександрійському повіту в 4 крб церковний причт Георгіївської церкви с. Андрусівка у 1885 р. здав в оренду 10 дес. землі по 7,5 крб [128, арк. 4].

Землі, що належали духовним особам на правах приватної власності, не лише здавалися в оренду, але й орендувалися в інших верств населення. Наочно цей процес ілюструють дані табл. 6 Додатку М, які підтверджують схильність до одноосібної оренди приватних земель та залежність орендної плати від якості землі та від терміну договору (за 1–2 роки орендна плата більша, ніж за 3–6 років). Окрім цього, в Одеському повіті два господарства духовних осіб (743 дес.) здавалися в довгострокову оренду. Це складало 33,36% від загальної кількості землі, що перебувала у приватній власності духовенства (2 227 дес. або 0,4% земель повіту).

Більш детально розглянемо орендні відносини на монастирських землях Херсонської губернії на прикладі Григоріє-Бізюківського монастиря. Дані про площі, які він здавав в оренду на 1890 р., представлені в Додатку М. Ці землі розміщувалися в Олександрівській (2 176,5 дес.) та Давидо-Бродській (22 889,6 дес.) волості. В основному термін договору складав 6 років, зрідка – 1 та 3 роки. Наділи розділялися та здавалися в оренду в основному селянам та міщанам. Найменший наділ у 50 дес. орендували у монастиря троє селян Олександрійської волості; найбільший наділ, що орендувався товариством селян Давидо-Бродської волості, нараховував 2 678,9 дес. Тобто оренда була колективною.

Орендна плата була навіть трохи вищою, ніж середня по Херсонському повіту, що складала 3,1 крб. По Олександрійській волості середня плата – 3,35 крб, по Давидо-Бродській – 3,16 крб. За цими цифрами знову можна прослідкувати залежність орендної плати від якості землі: в першій волості здавалися в оренду плавні, сінокос, лоза, в останній – переложний степ. Загалом, 88,16% своєї придатної землі монастир здавав в оренду, маючи від цього 63 245,3 крб річного доходу [129, с. 70–71]. Саме це в першу чергу було підставою вважати Григоріє-Бізюківський монастир одним з найбагатших не лише в Україні, а у своїй імперії, та давало йому можливість здійснювати широку благодійницьку діяльність.

Херсонський вікаріатський дім з 1853 р. володів наділом у 222 дес. придатної та 16 дес. непридатної берегової землі з рибною ловлею. З самого початку

вирішили здавати його в оренду. Претендували 4 особи, які запропонували суму від 800 до 1 150 крб. на рік. Найбільшу ціну – 1 150 крб. – врешті запропонував херсонський купець Г. Бойко, з яким і уклали контракт на 6 років. Копія цього документа зберігалася у консисторії. Оренда розпочиналася з 1 серпня, яке вважалося початком сезону рибної ловлі. Відомо також, що протягом 1900–1906 рр. наділ землі перебував в орендаря Артеменка, а орендна плата сплачувалася у три етапи – по 591,67 крб [130, с. 106–126.]

Підсумовуючи, зазначимо, що у сфері церковного землекористування залишилося багато невирішених проблем, через які постійно виникали конфлікти. Ми з'ясували, що виникали вони через проблеми з оформленням документів та межами церковної землі (з губернськими органами влади та земствами); через порушення при розподілі та перерозподілі церковної землі між членами причту; при захваті церковної землі сусідами (в основному поміщиками).

Межі між церковними та сусідніми землями існували не завжди. Часто з одного боку вони були відсутні, бо межували з пустирями. Навпаки, у селян, а особливо поміщиків, межі земель мали чіткі кордони. Відповідно до архівних даних, межа церковних земель являла собою вириті ями та поставлені камені. Зазвичай внутрішні межі церковної землі, яка пропорційно розподілялася на всіх членів причту, були зруйновані. Відомо, що Херсонське вікаріатство, через п'ятдесят років свого існування, вже у 1904 р. не мало чітких меж і вимушене було просити губернське правління надіслати землеміра для їх відновлення.

Аналізуючи клірові відомості доходимо висновку, що документів (планів та межових книг) на церковну землю причти переважно не мали. Часто землеміри після наділення церковної землі не видавали їм плану та документів, хоча повинні були це робити й робили відносно селян та інших верств населення [131–134]. Так, серед 29 клірових відомостей церков Ананьївського благочинного округу за 1880 р. зазначалося, що у 9 з них не було документів на землю [135, арк. 1]. Документів не мав головний собор м. Ананьєва – Свято-Миколаївський. Пояснюється це, в першу чергу, тим, що потрібно було докласти багато зусиль, щоб затребувати документи у губернського правління. Для цього зверталися за допомогою до благочинного або

консисторії. Були випадки, коли губилися документи на землю, а відомо про це ставало лише після приходу до церкви нового священика.

На нашу думку, монастирі регіону мали подібні проблеми з документами. Достовірні дані ми маємо лише по Таврійській губернії. На 1889 р. не мали ніяких документів, окрім ввідних листів (свідоцтв на володіння нерухомістю) 3 монастирі: Херсонський Св. Володимира, Інкерманський Св. Климентія, Балаклавський Свято-Георгіївський. Плани мали Кизилташський Св. Стефана Сурозького монастир, Успенський скит (лише на землі під монастирем), Козьмо-Даміанівський монастир (лише на 27 дес. землі). Топловський монастир мав дарчий запис. Архієрейський дім мав документи на два наділи із трьох: акт на передачу риболовних угідь при Дніпровському лимані та духовний заповіт на землі в Перекопському повіті. Зовсім не мала документів Катерлезька Св. Георгія кіновія [136, арк. 76]. Щодо інших монастирів відомостей немає.

У приватних власників із духовних осіб часто виникали проблеми із земствами. Відомий випадок, коли після перевірки землеміром хутора Франко (Херсонська губернія), яким володів священик Т. Молчановський, за документами виявилось 5 зайвих десятин. Земством була одразу виставлена недоїмка на суму 166 крб 95 коп. та пеня на 37 крб. 38 коп. Земство наполягало на погашенні цього боргу, який і був стягнутий після втручання поліцейського [137, арк. 4].

Якщо притчової землі в наявності виявлялося більше, ніж за документами, то нею володів священик, або вона розподілялася між священиками, а не іншими членами причту. В результаті виникали конфлікти між молодшим та старшим кліром. Скривджені обов'язково зверталися через благочиння до консисторії і за її рішенням добивалися перерозподілу землі. Збільшення причту церкви майже завжди було приводом до нових земельних конфліктів. Коли приходив позаштатний член причту, виникало питання, чи давати йому землю, бо перерозподіл повинен був здійснюватися за рахунок усіх членів кліру.

Розлад у причт іноді вносило й неправильне трактування розпоряджень духовної консисторії та указів Св. Синоду. Так, за синодальним указом від 4 березня 1885 р. про новий розподіл карнавкових доходів, по церквах почали

ділити по-новому й церковні землі. Були випадки самовільного захоплення одними членами кліру частки інших членів.

Наголосимо, що більшість земельних конфліктів виникало у тих парафіях, де були претензії до священика, бо саме він розподіляв землю та повинен був стояти на захисті інтересів усіх членів причту. Були випадки, коли священик при розподілі землі комусь надавав перевагу та наділяв йому більшу частину, а комусь зовсім її не давав. Архіви зберігають численні скарги до консисторій з цього приводу.

Як зазначалося вище, церковні землі межували з землями селян та поміщиків. У випадку виділення ними землі для церкви, вона з одного або навіть з усіх боків межувала із землями поміщиків. Найчастіше поміщики могли одноосібно займати всю або частку цієї землі, наприклад, під випас худоби. В ДАОО зберігається справа, з якої відомо, що власник с. Байдаківка А. Байдак, самовільно зайняв 1,5 дес. землі на тій підставі, що церква користується землею, наділеною ним, і він має право в разі потреби забрати її частину [138, арк. 11].

У згаданого нами не раз Херсонського вікаріатства, що володіло ділянкою рибної ловлі на Дніпровському лимані, на початку ХХ ст. виник конфлікт із сусідніми поміщиками, які також на неї претендували. Справу, що розглядали у Херсонському окружному суді, потім у Харківській судовій палаті, вдалося вирішити за взаємною згодою сторін [139, с. 120].

На закінчення, наголосимо на тому, що земля церков (монастирів) в державі та на Півдні України перебувала в їх повному користуванні фактично без права її продажу. Спільною рисою землекористування РПЦ є те, що майже вся земля була придатною для землеробства, представлена орною землею та переложним степом, монастирська – меншими відсотками орної землі та більшими площами пасовищ та сінокосів. Беручи до уваги особливі кліматичні та природні умови регіону, які відрізнялися від інших частин держави, в ньому переважали орні землі, на яких займалися товарним землеробством, та майже були відсутні ліси. По європейській частині країни найближче до середнього показника за відсотками орної землі наближалися церковні наділи Катеринославської та Херсонської губерній. У Таврійській губернії вони становили лише третину від загальної кількості.

Основою монастирського землеволодіння були орні землі, пасовища та сінокоси. Окрім заняття землеробством та тваринництвом, розвивалося садівництво, городництво, бджільництво. Третина монастирських земель Херсонської губернії використовувалася для занять землеробством. Саме цей показник на 10% був більшим за середній по європейській частині Росії. Крім Бердянського та Мелітопольського повітів, де половина земель були орними, у інших частинах Таврійській губернії подібних земель майже не було. Також вважаємо, що на кінець XIX ст. у монастирів Катеринославської губернії таких земель теж було дуже мало.

В оренду, яка домінувала над самостійним обробітком землі, здавали лише середні та великі господарства. На дрібних церковних наділах, як і на приватновласницьких, велося власне господарство. Ми простежили певні відмінності між церковною та монастирською орендою, виявили залежність розвитку орендних відносин від якості землі та визначили, що повільніше вони розвивалися в Таврійській губернії. Можемо також стверджувати, що орендні ціни на церковні та монастирські землі переважно були меншими, ніж на інші землі.

Завдяки наявним у нас статистичним даним найкраще вдалося проаналізувати землекористування РПЦ на території Херсонської і Таврійської губерній, найменше інформації збереглося по Катеринославській губернії.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи викладене, робимо висновок про те, що земля стала для православної церкви основою її ГМР. Держава таким чином вирішувала одночасно 2 проблеми: матеріальної бази функціонування парафії та матеріального забезпечення духовенства. Можемо стверджувати, що при цьому парафіяльні церкви та монастирі застосовували підприємницький підхід до використання, поповнення та розпорядження власною землею. Але лише при згоді благочиння та єпархії, які контролювали земельні справи. Також ріст церковного та монастирського землеволодіння південноукраїнських губерній відбувався в руслі загальноімперської тенденції до зростання й під патронатом російського уряду.

Основні спільні тенденції в розвитку церковного та монастирського

землеволодіння за період 1877–1905 рр. наступні: 1) церковне землеволодіння в Південній Україні, як і по імперії в цілому, переважало монастирське (9,43% проти 5,55% від загальної кількості землі РПЦ в 50-ти губерніях європейської Росії в 1905 р.). Тобто, відсоток церковних земель від загальної площі регіону становив у 1905 р. 1,06%; монастирів – 0,23%, що є значно більшим за загальноімперський показник в 0,02% та 0,01% по 50-ти губерніях європейської Росії. Значить, уряд активно роздавав землі православної церкві на Півдні; 2) спільні джерела формування земельного фонду: від казни, сільських та міських товариств, пожертвування благодійників, за заповітом від інших осіб та власна купівля землі. З часом, пожертвування від представників різних верств населення стали досить поширеним способом поповнення земельної власності. Часто такі додаткові наділи важко було підрахувати, бо їх не завжди вносили до клірових відомостей. В результаті цього земельний фонд значно збільшувався порівняно з даними офіційної статистики; 3) процес трансформації в церковному землеволодінні, розпочатий внаслідок буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст. привів до появи приватної особистої земельної власності духовних осіб, які стали активними учасниками ринку землі.

У результаті дослідження нами виявлено значно більше особливостей регіону, пов'язаних із його багатоземеллям, до яких належать: 1) краща забезпеченість землею, ніж в інших регіонах імперії; 2) розміри наділів від самого початку були більші, ніж це визначалося законодавством; 3) розміри приватної особистої власності духовних осіб теж були більшими; більші володіння знаходилися в Таврійській губернії, дрібніші – в Катеринославській та Херсонській; 4) невелика кількість монастирів (29 монастирів складала 2–3% загальноімперського показника); 5) загальні розміри землеволодіння монастирів, на відміну від парафіяльних церков, не зазнали суттєвих змін, хоча більшість монастирів Півдня України були відкриті саме в цей період; 6) більше земель мали чоловічі монастирі, ніж жіночі (за винятком Катеринославської губернії).

Основні тенденції землекористування РПЦ: 1) церковні та монастирські землі знаходилися у повному користуванні причтів та монастирських общин без

права їх продажу (в особливих випадках через дозвіл Св. Синоду); 2) краща їх якість; 3) особливості при розподілі землі за угіддями: церковна земля переважно була представлена орною та переложним степом (це наслідок переважання площ, зайнятих під землеробство), монастирська – меншими відсотками орної землі та більшими площами пасовищ та сінокосів (заняття тваринництвом). Кількість орної землі збільшувалася лише в Таврійській губернії, по інших не змінювалася. Менше 1% землі було зайнято лісом, що пояснюється кліматичними умовами всього регіону; 4) незначний відсоток самостійного обробітку землі, як наслідок – поширення орендних відносин (показник оренди більший, ніж по європейській частині Росії), та зацікавленість в цьому процесі самих служителів культу. До обробітку землі залучалися селяни в якості плати за треби.

Найчастіше проблеми, що виникали в землекористуванні РПЦ в межах усієї країни, були пов'язані з: конфліктами із сільськими товариствами або сусідами за кількість та якість землі; нестачею коштів для їх обробітку, застарілими формами господарювання; відсутністю чітких меж, питаннями щодо оформлення та наявності документів на землю. Основна причина цього – бажання максимально сконцентрувати у своїх руках земельну власність та використати її для вирішення матеріальних проблем як членів кліру, так і церкви загалом.

РОЗДІЛ 4. ЗМІНИ У ЦЕРКОВНОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ (1905–1917 РР.)

4.1. Церковне господарство та управління

Церковне господарство Півдня України початку ХХ ст., як уже визначено нами раніше, було багатогалузевим та потребувало реформ. Наразі маємо на меті прослідкувати зміни, які відбувалися в ньому протягом 1905–1917 рр.

Можемо стверджувати, що церковні доходи у вказаний період постійно зростали і становили значні кошти. Склалися вони, як і раніше, зі свічного прибутку, особливих пожертв парафіян на ремонт та оздоровлення храму, дрібних та випадкових прибутків, гаманцево-карнавкових та тарілчаних зборів, прибутків від обігових статей та відсотків із церковних капіталів. На травень 1917 р., за свідченням парафіяльних священиків, головними джерелами церковних доходів були свічний прибуток та особливі пожертви парафіян на ремонт та оздоблення храму: «Церковні тарілки та гаманці складають суми досить невеликі» [1, с. 220].

Але не всі ці суми залишалися місцевим церквам. За церковними нормами майже третину свічного та гаманцево-карнавкових доходів вираховували на користь єпархіального керівництва, а потім розподіляли на забезпечення духовних консисторій, навчального комітету Св. Синоду та духовних навчальних закладів. По суті, парафія розглядалася єпархіальним керівництвом як джерело одержання коштів. Кількість постійних та тимчасових (загальноцерковних та місцевих) зборів коливалася від 50-ти на початку ХХ ст. до 80-ти на 1910 р. Загальна сума відрахувань складала половину або навіть більше від валового прибутку церков [197, с. 76]. Усе це приводило до відсутності вільних коштів, що спричиняло дефіцит їх бюджету. Суми видатків були більшими за прибутки.

Російський дослідник О. Л. Беглов, аналізуючи матеріали фонду «Канцелярія Синоду» (РДІА, Ф. 796), наводить цифрові дані по двох південноукраїнських єпархіях. Так, у 1902 р. дефіцит бюджету усіх православних церков Катеринославської єпархії складав 19 516 крб 58 коп. при 33,2% відрахувань від валового прибутку церков, у Таврійській єпархії, відповідно, – 20 491 крб 39 коп.

при 31,5% відрахувань від валового прибутку церков (іншими словами – загальної суми прибутку від господарської та підприємницької діяльності) [2, с. 72].

Значний відсоток відрахувань із церковних доходів викликав незадоволення парафіяльного духовенства, яке могло б знайти застосування цим коштам безпосередньо в парафії. Невдоволені таким становищем парафіяни в період революції 1905–1907 рр. відмовлялися жертвувати кошти як на місцеві потреби церков, так і на духовні навчальні заклади. У 1908 р. навіть бюджетна комісія Державної Думи підтримала ідею необхідності зменшення кількості та зниження розмірів зборів [3, с. 328]. Але на всі ці скарги Св. Синод не реагував. Це свідчить про те, що вищий церковний орган підтримував таке становище, вбачаючи в цьому ресурс матеріального забезпечення власних управлінських структур (консисторій) та духовних навчальних закладів, які утримувалися на ці відрахування.

Під час Першої світової війни значно збільшилися свічні доходи. Пояснюється це тим, що саме у воєнний час збільшилася кількість богослужінь, як за здорові воїнів, так і за упокій тих, хто загинув. Збільшилися доходи від продажу проскомидій.

Зростали суми «спеціальних пожертв», до яких належали: пожертви на користь бідних духовного звання, хворих та поранених воїнів, жертв війни, біженців, сліпих тощо. У клірових відомостях та прибутково-видаткових книгах вони фіксувалися із залишками та перехідними сумами за відповідний період. Зростали пожертви по окладних книгах за рахунок збільшення їх кількості та терміну дії. Так, у Таврійській єпархії за 1915 р. було зібрано 5 100 крб [4, арк. 8].

Визначаючи прибутковість церковного та монастирського господарств, звернемося до сучасних словників, у яких прибутковість розглядається як можливість або здатність підприємства (або іншого об'єкта) приносити прибуток; вимірюється як різниця між сумою доходів і сумою поточних витрат [5, с. 93]. Для прикладу наведемо дані за 1915 р. по Таврійській єпархії. Так, прибутковість 20 церков Михайлівського округу зросла всього на 5% та складала 27 978 крб, збільшившись за попередній рік на 1 399 крб (на одну церкву тут припадало 1 399 крб). Загальна прибутковість 17 церков 1-го Ногайського благочиння

збільшилася в 1,2 разу і складала 18 109 крб, що на 3 783 крб більше від попереднього року (виходить, що на одну церкву припадало 1 065 крб.); прибутковість 25 церков 2-го Ногайського благочиння збільшилася в 1,3 разу та становила 23 700 крб, що на 6 000 крб більше від попереднього року (на одну церкву тут припадало 948 крб; на третину збільшилися доходи церков Сімферопольського округу [6, арк. 31–35]. Через хороший врожай повільно, але постійно збільшувалися земельні церковні доходи, про які йтиметься в підрозділі 4.2. Підсумовуючи, робимо висновок про загальне збільшення прибутковості церков від кількох відсотків до кількох разів.

Постає запитання: за рахунок чого збільшувалася прибутковість? У першу чергу, за рахунок збільшення кількості парафіян у зв'язку з інтенсивним заселенням Південної України, яке тривало в перші десятиліття ХХ ст. По-друге, зростали суми вже існуючих джерел доходів. По-третє, РПЦ активно займалася підприємницькою діяльністю, створюючи все нові виробництва. Швидко зростали активи та обсяги доходів від обігових статей.

Кожна церква, крім свічної, обов'язково відкривала кам'яні лавки, через які реалізовувала різний крам. Середній розмір доходу таких лавок – 40 крб щороку [7, с. 45]. Монастирі продовжували отримувати значні прибутки від мукомелень, млинів (вітряків), цегляних заводів. Масово діяло проскурне виробництво. Майже кожен монастир займався виготовленням ікон та предметів культу, власної друкованої продукції на продаж. Усі жіночі монастирі мали майстерні з виготовлення церковного одягу, його вишивки та оздоблення. У Херсонській єпархії на початку ХХ ст. набула розголосу та популярності вишивка майстерні Чечелевського Іоанно-Предтеченського жіночого монастиря.

З метою збуту церковної та монастирської продукції все це почали активно пропагувати в перші десятиліття ХХ ст. на сторінках місцевих єпархіальних часописів, в яких з'явилися рекламні оголошення. Завдяки цьому маємо, зокрема, інформацію про розташування в Херсонській єпархії Одеського єпархіального складу церковного майна та парчі. Власна майстерня з ремонту речей приймала замовлення на виготовлення іконостасів, кіотів, дзвонів (старі приймалися в

рахунок сплати за новий), на розпис храмів, на писання ікон. Також у майстерні був широкий вибір священницького та дияконського одягу, церковних речей. Пропонувалося все «на виплату та на найбільш пільгових умовах» [8, с. 217]. Саме через такі підприємства була налагоджена система закупівлі церковних речей для богослужіння та інших предметів, необхідних для функціонування парафії.

Попередньо ми вже робили висновок про те, що всі монастирі, як і церкви, були прибутковими. Це стосується і невеликих «приписних» та подвір'їв великих монастирів. Маючи дані за місяць, вирахуємо прибутковість Ялтинського подвір'я Таврійського архієрейського дому за 1912 р.

Таблиця 4.1

Прибутки Ялтинського подвір'я за 1912 р. (у крб) [9, арк. 3]

Види прибутків	За місяць	За рік
гаманцевий	21	252
карнавковий	14	168
свічний	145	1740
продаж свічних огарків	27	324
продаж проскур	36	432
Разом	243	2 916

Зрозуміло, що основні прибутки (243 крб на місяць) монастир одержував від свічного доходу (разом із продажем свічних огарків) і продажу проскур, та значно менші – від гаманцево-карнавкового збору. За рік виходила сума майже у 3 тис. крб. При цьому видатки становили 239 крб на місяць, ймовірна сума за рік – 2 868 крб. На території проживало близько десяти осіб. Загалом, зробимо висновок про те, що прибутки Ялтинського подвір'я Таврійського архієрейського дому переважали над видатками, прибутковість складала в середньому 100 крб на 1913 р. Це свідчить про його самоокупність.

Використовуючи мікроісторичний підхід, визначимося з основними джерелами прибутків та статтями видатків парафіяльних церков на прикладі 13-ти церков 1-го благочиння Олександрівського повіту Катеринославської єпархії за 1917 р. Для цього проаналізуємо дані, представлені у табл. 1 та табл. 2 Додатку Н.

Серед надходжень грошових сум до церков домінував чистий свічний

прибуток (65,5%), далі йшли пожертви на користь місцевих церков (20%) і лише на третьому місці були гаманцево-карнавкові збори (6,4%). Прибуток від обігових статей отримували лише Покровський Собор та Миколаївська церква м. Олександрівськ. Остання мала чотири кам'яні лавки під одним дахом [10, арк. 2]. Дрібних та випадкових прибутків (1,6%) було значно менше, ніж в середньому по єпархіях за 1914 р. [за підрахунками Г. М. Надтоки 10%] [11, с. 45]. Найбільше доходів за цією статтею одержали Миколаївська церква с. Новогупалівка та Петро-Павлівська церква с. Свистунове.

Серед витрат грошових сум перше місце займали витрати на ремонт (57,4%), друге – на дрібні та випадкові потреби (18,6%) і лише третє – на необхідні предмети для богослужіння та таїнств, зокрема на вино, олію, ладан (14,6%). Сім церков із тринадцяти близько половини сум витратили на ремонт, ймовірно – капітальний; на ремонт ризниці та церковного посуду витрачали лише церкви Олександрівська. Тільки одна Різдво-Богородицька церква с. Копанів, не витративши ані копійки на ремонт, 2/3 суми відвела на дрібні та випадкові потреби (до яких належали також замовлення метричних та клірових книг), а 1/3 – на потреби богослужіння. Загальні витрати 13-ти церков у сумі 38 622 крб співвідносилися з доходами на суму 47 066 крб [12, с. 11–20]. Залишок готівкою був меншим, ніж залишок білетами, які постійно примножувалися.

Найбільші відрахування, що складала десятину всіх грошових надходжень (із відсоткового збору замість свічного доходу і витрат на утримання місцевих духовних закладів та єпархіальних жіночих закладів), і були, на нашу думку, показником багатства церкви. Їх здійснювали 3 церкви: Георгіївська церква с. Григорівка (30,5%), Петро-Павлівська церква с. Балабине (18,1%), Вознесенська церква с. Вознесенка (17,3%). Підсумовуючи та репрезентуючи ці дані за 1917 р. на всі церкви Півдня України та порівнюючи їх із даними за 1914 р. (Додаток Б), можна визначити спільні та відмінні риси. По структурі доходів співпадають перше та друге місце (чистий свічний прибуток та пожертви на користь місцевих церков). Як відмінність визначимо збільшення надходжень від гаманцево-карнавкових зборів (ця тенденція спостерігалася ще з 1914 р. по всій Україні) та зменшення

різних дрібних та випадкових прибутків.

Отже, суми відрахувань коливалися від 6,8 до 30,5%. Зазначимо, що середній відсоток відрахувань у 10% був значно меншим, ніж по країні загалом, який, на думку В. В. Морозана, складав 1/3 всіх доходів парафіяльних церков [13, с. 329]. Нагадаємо, що О. Л. Беглов називав середню цифру в 50% і більше [14, с. 76]. Враховуючи можливість похибки або винятків, усе-таки очевидно, що церквам Півдня України залишалося більше коштів на власні потреби, а отже вони були багатшими, ніж по Україні в цілому.

Усі капітали церков, як і раніше, зберігалися в готівці та білетах. При цьому грошей у білетах було в декілька разів більше, аніж у готівці (саме в ній проводилися всі відрахування). Наприклад, 12 церков 1-го Оріхівського благочиння на 1 січня 1916 р. мали 834 крб 32 коп. готівкою та 4 457 крб 19 коп. у білетах (пропорція 1:5) [15, арк. 2–11]. Очевидно, що всі церкви без винятку продовжували виконувати розпорядження Св. Синоду про постійний обмін готівки на білети. При цьому вони могли самостійно, без участі благочинного, обирати місце зберігання коштів: в ощадній касі чи відділенні банку. Так, за 1908 р. Свято-Миколаївський Собор м. Євпаторія на пожертвуванні 500 крб купив два 5% білети, решту причт віддав на зберігання в ощадну касу [16, арк. 54]. Факт розміщення грошей обов'язково повідомлявся благочинному та фіксувався у прибутково-видатковій книзі та кліровій відомості церкви.

Не маючи у своєму розпорядженні повних статистичних даних та проаналізувавши клірові відомостей церков Таврійської єпархії за 1908–1915 рр., спробуємо визначити найбагатші церкви. Згідно єпархіального звіту до Св. Синоду за 1911 р. необхідно виділити такі церкви: Воскресенська церква маєтку «Форос» мала капітал у білетах на суму 52 400 крб, Покровська церква с. Кача – на 10 000 крб., Іоанно-Златоустівський Собор м. Ялта – 6 550 крб [17, арк. 10–13].

«Довідкова книга Катеринославської єпархії за 1908 р.» називає найбагатші церкви Катеринославської єпархії: церква Різдва Пресвятої Богородиці в с. Новоекономічне Бахмутського повіту (16 303 крб), церква в с. Олександрівка Олександрівського повіту (14 531 крб), церква Різдва Пресвятої Богородиці

с. Кам'янське Катеринославського повіту (12 296 крб) [18, с. 63, 217, 285].

Аналізуючи клірові відомості та «Довідкові книги...», зазначимо, що на Півдні України церков, які не мали коштів у банках чи хоча б в ощадних касах, були одиниці. Це були найбільш бідні парафії. На 1917 р. у всіх повітових містах південноукраїнських губерній Державний банк мав свої відділення.

Маємо дані про все більше користування послугами акціонерних комерційних банків, товариств взаємного кредиту, міських банків. Наприклад, у Херсонській єпархії, окрім вкладів у відділеннях державних банків (Одеському Селянському поземельному банку, Земському банку, Бесарабо-Таврійському земельному банку), зафіксовано факти вкладів у Київському комерційному банку.

Накопичення церковних коштів на рахунках комерційних установ відбувалося за рахунок того, що значна кількість вкладів на помин душі («вічні вклади») за бажанням пожертвувачів оформлялася через будь-які їх відділення. Ставлення церкви до таких вкладів було дуже позитивним. При цьому здійснювався контроль з боку благочинного та консисторії за обов'язковим внесенням цього факту до клірової відомості та прибутково-видаткової книги церкви. У всіх розпорядженнях Св. Синод наполягав на переоформленні таких вкладів з комерційних до Державного банку, на обміні білетів приватних закладів на державні відсоткові папери [19, арк. 103]. Маємо припущення, що переоформлення відбувалося за рахунок самих церков.

Відомо також про те, що на вільні кошти церкви та монастирі купували у банків безперервно-прибуткові білети та облігації внутрішнього займу. Так, Корсунський монастир Таврійської єпархії придбав облігації воєнного займу 1916 р. [10, арк. 63]. Окрім того, уряд держави користувався церковними коштами, що знаходилися на рахунках губернських та повітових казначейств. Так, 10 серпня 1906 р. Міністерство фінансів прийняло рішення про закупівлю на вільні кошти «спеціальних пожертв» РПЦ строкових купонів Селянського поземельного банку під 5% річних. Метою такого залучення було збільшення коштів вказаного банку, який видавав їх селянам для купівлі землі [20, арк. 23 зв.].

На початку ХХ ст. почали з'являтися власні єпархіальні банки. В 1913 р. були

спроби створити їх у Києві, в 1917 р. – Кишиневі [21, с. 15]. Їх метою було надання позик для розвитку загальноєпархіальних та парафіяльних закладів та допомога самозабезпеченню представників духовенства. Формування основного капіталу, на прикладі Київського єпархіального банку, планувалося із капіталів єпархіального попечительства, єпархіального пожежного комітету та кас взаємодопомоги. Позики планувалися довгострокові (від 10 до 50 років) та короткострокові (від 1 до 10 років) [22, арк. 6]. Відомо, що такий банк у Києві не відкрився через нестачу коштів на створення основного капіталу. Керівництво єпархією не дозволило використати для цього капітал єпархіального попечительства, вважаючи його недоторканим. Отже, спроба акумулювати вільні кошти церков та монастирів з метою використання на власні потреби була невдалою. На жаль, ми не маємо інформації про існування єпархіальних банків на Півдні Україні.

Тепер зупинимося на розвитку найбільш прибуткових підприємств РПЦ – свічних заводів. При відсутності даних про приватні свічні заводи проаналізуємо відомості про кількість та обсяги виробництва таких підприємств, що належали церкві. По Катеринославській губернії, окрім кількості заводів, маємо дані про кількість працівників та суму виробництва, які представлені у табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Свічні заводи Катеринославської губернії у 1909 р. [23, с. 14]

Місце розташування	Кількість заводів	Сума виробництва (у крб)	Кількість робітників
м. Катеринослав	2	624 253	41
Новомосковський повіт	1	3 000	4
Павлоградський повіт	1	3 000	2
Слов'яносербський повіт	1	700	2
м. Маріуполь	1	5 000	2
Маріупольський повіт	4	3 010	15
Разом по губернії	10	638 963	66

Порівняємо з даними за 1895 р. про 14 свічних заводів, на яких працювало 32 робітники та було випущено свічок на суму 161 340 крб [24, с. 104]. Результат порівняння: зменшилася кількість свічних заводів, але збільшилася сума виробництва. По всій території південноукраїнських єпархій продовжувала

розвиватися широка мережа церковних лавок та складів. Так, відомо, що чотири єпархіальні лавки Херсонської єпархії (Бобринецька, Новобузька, Миколаївська, Новомиргородська) за 1908 р. принесли церкві прибутку на 672 285 крб [25, с. 44]. У кожному благочинні існували церковні склади. В цілому по єпархії їх кількість вимірювалася десятками. Наприклад, ще в 1899 р. у Таврійській єпархії їх було 28 [26, с. 1051–1052]. Для збільшення надходжень коштів від продажу свічок з 1905 р. видані розпорядження Св. Синоду про їх закупівлю лише на єпархіальних свічних складах, а не у місцевих свічних заводів.

У результаті порівняння показників діяльності Херсонського єпархіального заводу за 1900 р. (табл. 2.5) та 1908 р. маємо зробити висновки про: а) збільшення готівки, на яку потім купували цінні папери та вкладали у виробництво; б) збільшення боргів від церков; в) зростання активу та зменшення пасиву підприємства, що свідчило про збільшення прибутковості свічного заводу. Якщо згадати, що свічні заводи від самого початку були прибутковими через дешеве виробництво, то дані про капітал в готівці, матеріали та рухоме майно на суму 524 723 крб 81 коп. лише одного єпархіального заводу говорять про те, що на цих заводах отримували надприбутки [27, с. 11].

На сторінках «КЄВ» опубліковано звіт про діяльність Катеринославського єпархіального свічного заводу за квітень 1917 р. За місяць надійшло коштів на суму 106 312 крб, видатки склали 23 812 крб, що також свідчить про прибутковість заводу. На 1 травня залишилося 280 387 крб 96 коп. готівкою та 71 700 крб білетами [28, с. 316]. Співвідношення готівки та білетів 3:1. Наводяться також дані про основні капітали свічного заводу: запасний (20 355 крб), амортизаційний (749 крб готівкою та 43 300 білетами), оборотний (251 977 крб готівкою та 9 000 білетами), сирітський капітал (38 крб готівкою та 15 000 білетами), капітал архієпископа Онисифора (64 крб готівкою та 400 білетами). Окремо виділимо велику кількість застав (від артілі, службовців, благочинних, окремих людей), що свідчить про відпускання та продаж свічок у кредит.

Для постійно зростаючих потреб у свічках при збільшенні обсягів виробництва в цей період не вистачало воску через кризу національного

бджільництва. Проблема не могла вирішитися лише посиленням контролю РПЦ за продажом огарків для свічних заводів. Потрібні були системні заходи на рівні духовного відомства для підтримки та розвитку бджільництва. Змогли їх виробити та затвердити Св. Синодом лише у квітні 1917 р. на IV Всеросійському з'їзді представників єпархіальних свічних заводів: створювати в єпархіях курси для бджолярів серед представників духовенства; організовувати при церквах пасіки на місцеві кошти (на кшталт Грузинського екзархату) та благочинні пасіки на кооперативних основах (на зразок пасік Благовіщенської єпархії); організовувати бджолярські товариства та єпархіальні бджолярські комітети, до складу яких обов'язково включити одного члена правління свічного заводу; ввести при церковнопарафіяльних школах курси бджільництва.

Під час Першої світової війни різко зріс попит на свічки. Єпархіальні свічні заводи почали закуповувати віск за кордоном. З матеріалів цього з'їзду стало відомим, наприклад, що закупівля за кордоном відбувалася через англійську фірму «Сасун». Потреба у закордонному воску складала 400 000 пудів. З 1915 р., його розподіл між свічними заводами відбувався пропорційно до проданих за рік свічок. В умовах воєнного часу свічні заводи, як і інші підприємства, з перебоєм одержували паливо. Тож вони запропонували звернутися через обер-прокурора Св. Синоду до Кабінету Міністрів з проханням в першу чергу поставляти їм паливо. Своє прохання вони мотивували тим, що «...свічні заводи обслуговують найбільш необхідні потреби православного населення» та пропонували уряду включити їх до низки підприємств, що працювали на оборону [29, арк. 2, 4].

Коли в 1917 р. постало питання про податок на прибуток, що вводився для підприємств, з'їзд представників свічних заводів доручив вивчити, чи повинні були вони сплачувати його. Розглядалася можливість відмови від його сплати у зв'язку з тим, що, на їхню думку, діяльність свічних заводів мала не комерційний, а благодійний характер. В цьому вбачаємо наміри РПЦ не сплачувати податки. Також, представники свічних заводів домовилися про створення при Одеському свічному заводі лабораторії для дослідження якості воску, послугами якої могли б користуватися всі єпархії держави.

На вказаному з'їзді обговорювалися питання про організацію церковного виноробства та постачання церквам вина для богослужінь. З метою вирішення першого з них створювалися три комісії для огляду територій для купівлі в Криму, на Кавказі та в Бессарабії. Членами першої (Кримської) комісії стали протоієреї О. Сердобольський від Таврійської єпархії та П. Лук'янов від Херсонської. Результати оглядів виноробних помість надавалися до Св. Синоду. Кошти на цю діяльність виділяли за статтями екстраординарних видатків на 1917 р. Достеменно не відомо, чи були здійснені якісь заходи в цьому напрямі. На нашу думку, втілення цієї ідеї призвело б до того, що у володінні православної церкви могли б з'явитися цілі виноробні на Кримському півострові. З одного боку, це б здешевило закупівлю вина церквами та монастирями, а з іншого – вони могли стати комерційними підприємствами з його продажу. Тут, скоріше за все, зіткнулися б інтереси церкви і держави з монополією останньої на продаж алкоголю.

З метою здешевлення вина та його швидкої закупівлі було вирішено робити це шляхом торгів або окремих угод через великих постачальників, які повинні були надсилати церковне вино хорошої якості безпосередньо свічним заводам після повної сплати замовлення. Отже, РПЦ сприяла розширенню діяльності свічних єпархіальних заводів і перебувала на порозі появи власного виноробства.

Водночас церква включилася у процес страхування власного майна. Початок цього процесу було покладено після ліквідації кріпосного права, коли у країні набувало поширення взаємне страхування майна, в першу чергу – від вогню. Після проведення земської реформи (1864 р.) розпочався процес створення взаємного земського страхування. Згодом Св. Синод порушив питання про обов'язкове страхування церковних та причтових будівель шляхом запровадження самостійного взаємного страхування в самому духовному відомстві. Для РПЦ це було важливо, бо значна кількість будівель була старою та дерев'яною, часто виникали пожежі, що призводили до втрати церковного майна. Зокрема, ми маємо статистичні дані на 1916 р. про 792 церкви усіх сповідань Катеринославської губернії, з яких 432 були кам'яними та 321 – дерев'яними. Окремо виділялися ще 39 каплиць [30, арк. 14].

Перший досвід у справі страхування церковного майна здобули в Київській єпархії ще в 1887 р. Тоді на єпархіальному з'їзді було прийняте рішення про створення пожежного капіталу на внески парафіян та церков. На загальнодержавному рівні 6 червня 1904 р. Св. Синод затвердив «Положення про взаємне страхування від вогню будівель духовного відомства». У складі Св. Синоду були створені Страховий відділ та Загальне страхове присутствіє. Місцевими органами з питань страхування стали духовні консисторії на чолі з єпархіальними архієреями та благочиння. Але введення в дію зазначеного положення постійно відкладалося через необхідність витратити багато часу для складання описів та оцінок будівель. Очевидно, що процес страхування по всій країні відбувався повільними темпами. Були єпархії, в яких справа була налагоджена краще, в інших – гірше.

Страхові тарифи визначалися залежно від матеріалів будівлі, її виду та місцевості. При цьому, наприклад, страхування свічних заводів, млинів, лавок, доходних будинків було дорожчим за страхування церков, дзвіниць та каплиць. В цьому прослідковується залежність тарифів від прибутковості будівель: в містах вони були нижчими, ніж у сільській місцевості. Нараховував їх Страховий відділ при Св. Синоді після того, як одержував описи (картки зі страховою оцінкою будівель) від церков та монастирів. «Страхові кошти» (або «страхова премія») вносилися до прибутково-видаткових книг й пересилалися через духовну консисторію до Господарського управління при Св. Синоді.

Згідно з дореволюційними виданнями, взаємне страхування церковних будівель від вогню дало хороші результати. Перший рік після введення в дію «Положення...» 1911 р. закінчився з прибутком у розмірі 239 763 крб коли було застраховано 372 014 будівель духовного відомства. Протягом року відбулося 93 пожежі [31]. Аналізуючи місцеві довідкові видання Півдня України стає зрозумілим, що найбільш активно церковні будівлі регіону страхували у страховому товаристві «Росія» (м. Санкт-Петербург), основний та запасний капітал якого складав на 1911 р. 20 500 000 крб [32, с. 4].

З 1 січня 1911 р. Страховий відділ офіційно взяв на себе страхування всього

церковного майна, на яке до цього часу були подані документи від парафій. В основному це стосувалося нерухомого майна. Хоча з 1910 р. розпочався процес організації механізму страхування рухомого майна (наприклад, ікон або найбільш цінних предметів церковного богослужіння).

За правилами страхування після пожежі необхідно було надсилати до Страхового відділу пожежні акти (склалися благочинними) із зазначенням, наприклад, інформації про те, за скільки верст знаходилася залізниця або поштова станція. Крім цього, треба було вказати, чи не було майно, що згоріло, застрахованим раніше 1911 р. в іншій установі. У такому випадку за страховою сумою потрібно було звертатися до неї, а не до Страхового відділу. Останньому ж згодом надавалася вся інформація про відновлені після пожежі будівлі.

Організацію страхової справи було покладено на благочинних. Вони звітували перед консисторією, а вона – перед Страховим відділом Св. Синоду. У своїй роботі вони користувалися такими документами: «Інструкція та страхова оцінка церковних будівель» та «Інструкція благочинним по веденню страхової справи». Тексти цих документів збереглися в матеріалах ДАЗО [33, арк. 1–19]. Благочинні у своїх річних звітах повинні були вказувати: кількість нових страхових випадків в окрузі, кількість усіх застрахованих будівель до кінця року, загальну суму, на яку вони були застраховані, та кількість пожеж за рік. Господарське управління виплачувало благочинним винагороду за роботу щодо організації страхування будівель, сума якої залежала від кількості застрахованих будівель та загальної застрахованої суми. Цікаво, що на розмір цієї винагороди впливала ще й віддаленість проживання благочинного від застрахованих церков та будівель. При цьому сума винагороди обов'язково покривала дорожні видатки благочинного.

Аналіз пожеж за 1911–1912 рр. засвідчив, що до основних причин їх виникнення належали несправність печей, димарів та необережна поведінка з вогнем. Згодом саме на Страховий відділ було покладено обов'язок контролювати та запобігати пожежам.

Таким чином Господарське управління стежило за ходом страхування не лише загалом, але й в окремих епархіях, виявляючи, в яких з них справи йшли

краще, в яких – гірше. Страховий відділ звертав на це увагу, ліквідував причини порушень, тим самим налагоджуючи порядок та процес страхування церковних будівель від вогню. Про те, як довго поверталися кошти за застраховане майно, свідчать архівні матеріали. Наприклад, відомо, що в листопаді 1914 р. згоріла будівля, яка належала Іллінській церкві с. Наталівка Олександрівського повіту Катеринославської єпархії. У квітні 1915 р. її страхування припинено, але сума відшкодування збитків, що складала 200 крб, була виділена Страховим відділом лише через три роки [34, арк. 11]. Скоріше за все, механізм повернення коштів був недосконалим та займав багато часу.

Збереглася інформація про розмір страхових внесків Успенської (1896 р.) та Миколаївської (1797 р.) церков с. Жеребець того ж повіту за 1916 р. Ці суми були надіслані від указаних парафій благочинному священику Г. Даценку та склали 46 крб та 30 крб 86 коп. відповідно [35, арк. 1]. Зважаючи на те, що тарифи залежали від кількості та якості будівель (за міцні – менші, за старі – більші), можна констатувати той факт, що церковних будівель при Успенській церкві с. Жеребець було більше, на відміну від Миколаївської, яка вважалася приписною.

Підсумовуючи, наголосимо на тому, що на сьогодні ми не маємо даних про масштаби страхування церковного майна як загалом по країні, так і на рівні південноукраїнських єпархій. Підготовка розпочалася ще з 1893 р., але офіційно страхування почало діяти лише з 1911 р. Водночас, очевидно, що Св. Синод розумів необхідність цього процесу та приділяв значну увагу обов'язковому страхуванню, насамперед, церковних та причтових будівель шляхом запровадження самостійного взаємного страхування в самому духовному відомстві. Був розроблений чіткий механізм, який контролювався на вищому рівні Страховим відділом Господарського Управління при Св. Синоді, та місцевому – архієреєм, консисторією, благочинним. Страхові тарифи визначалися залежно від матеріалів будівлі, її виду та місцевості. Страхування церковного рухомого майна перебувало на початковій стадії.

Уже під час революційних подій 1905–1907 рр. постало питання про необхідність охорони церков та церковної власності. По всій країні Св. Синод

централізовано розробив охоронні заходи у зв'язку зі збільшенням крадіжок ікон та цінних речей. Серед них: запровадження сторожі та караулів із парафіян, закриття на ніч церков, зняття та закриття на ніч цінних речей у коморах [36, арк. 19]. Місцеві єпархіальні видання за 1917 р. у кожному номері сповіщали то про пограбування церковних речей та грошей, то про розорення пасіки, то про конфіскацію церковної землі [37].

Виходячи з усього вищезазначеного, стає зрозумілим, що церковне господарство потребувало змін. Пов'язане це було з різними проблемами, які існували в ньому: бюрократизацією церковного управління, відсутністю вільних коштів (готівки), великим відсотком відрахувань із церковних доходів, необхідністю збільшення контролю та ревізій. Постійними були дорікання з боку церковної влади на те, що звіти від церков та монастирів надходили невчасно та в них подавалася завідомо неправдива інформація.

Необхідність реформ в управлінні монастирями теж розуміли всі. На місцевому рівні в 1906 р. Таврійська духовна консисторія прийняла такі рішення:

1) вдосконалити систему управління монастирями. З метою усунення настоятеля від одноосібного управління монастирем та уникнення численних зловживань з його боку рекомендувалося створити монастирське управління у складі настоятеля, казначея, ризничого, духівника та економа. До функцій цього органу входили: обговорення основних господарських питань, розпорядження майном, розгляд кошторису доходів і видатків монастиря ще на початку року, питання про видачу коштів, перевірка видатків у кінці кожного місяця. Додатково наголошувалося, що всі статті видатків для прозорості перевірок необхідно розписувати окремо;

2) рекомендувати скоротити монастирям найм робочої сили, залучаючи до фізичної роботи ченців. Для прикладу наводилися дані по Топловському жіночому монастирю, який виплатив кошти за виконану роботу по обробітку саду та городу на суму 2 581 крб на рік [38, арк. 24].

Жодна з чотирьох Державних Дум, що ставилися до Св. Синоду, за словами митрополита Євлогія, з позицій недовіри та непорозуміння, не прийняла реформу

церковного управління, або «парафіяльну реформу» [39, с. 51]. Саме вона повинна була надати парафії статус юридичної особи, що розширювало повноваження парафіян та допускало їх до реальної участі в керівництві останньої. Згідно з розробленим Св. Синодом Статутом православної парафії, що розглядався в 1914–1916 рр. на засіданнях IV Державної Думи, на церковного старосту покладалося опікування придбанням, збереженням та використанням церковного майна. Для вирішення всіх справ створювалася парафіяльна рада на чолі зі священником. Побоюючись можливих надто радикальних рішень, Св. Синод кілька разів намагався відкликати свій законопроект. Розгляд питання було провалено.

Досить повільно відбувався розпочатий ще з 1864 р. процес створення парафіяльних попечительств, мета яких полягала в опікуванні благоустроєм церкви, благодійництві на рівні парафії та матеріальному забезпеченні церкви та кліру. В результаті створені вони були лише у половині парафій.

Залишилося невирішеним питання про надання ченцям права на заповіт, що розглядалося на III Державній Думі. Без уваги залишилася пропозиція представників з'їзду благочинних Херсонської єпархії, які з метою зменшення відрахувань ще в 1905 р. пропонували замінити їх на підвищення відпускної ціни єпархіальному свічному заводу з 32 до 40 крб за пуд. Архієпископ Херсонський Дмитрій (Ковальницький) відмовився підтримувати цю пропозицію, слушно зауваживши, що в результаті цього ціни піднімуться лише на єпархіальних свічних заводах, де закупаються свічки церковні старости. Ціни на приватних свічних заводах залишаться без змін та складуть конкуренцію єпархіальним заводам [40, с. 78]. З 1915 р. до питання скорочення відрахувань із церковних доходів на єпархіальні та потреби духовенства більше не поверталися. Всі спроби реформ закінчувалися невдало через спротив Св. Синоду та верхівки церковної влади.

Підсумовуючи, вкажемо на позитивні зміни для РПЦ, що відбувалися в церковному та монастирському господарстві того часу: церковні доходи та загальна прибутковість постійно зростали; завдяки банківській системі відбувалося велике накопичення капіталів; співвідношення готівки та білетів було на користь останніх; були спроби, хоча і невдалі, створення власних єпархіальних банків з

метою залучення коштів на власні церковні потреби; прибутки приносили всі, навіть невеликі приписні монастирі та подвір'я великих монастирів; православна церква активно займалася питанням захисту свого майна. Завдяки потребам свічних заводів у сировині (воску) розвивалося національне бджільництво.

До недоліків церковного управління необхідно віднести великий відсоток відрахувань із доходів парафіяльних церков, що призводив до нестачі готівки, неможливості здійснити ці відрахування. Крім цього, РПЦ через цілий спектр внутрішніх проблем та низку зовнішніх обставин не спромоглася своєчасно провести необхідні зміни та реформи.

4.2. Питання про землеволодіння РПЦ

Процес активного економічного розвитку Південної України продовжувався в перші десятиліття ХХ ст. За словами дослідників регіону – істориків Ф. Г. Турченка та Г. Ф. Турченко, – «напередодні Першої світової війни Південь перетворився на найрозвиненіший регіон України, вугільно-металургійну базу всієї Російської імперії, район високопродуктивного сільського господарства, тісно пов'язаний не лише із загальноросійськими, а й європейськими ринками» [41, с. 11, 29–31]. Регіон, як і країна в цілому, стали на шлях капіталістичної модернізації всіх сфер життя. Цьому сприяло активне проведення на Півдні України Столипінської реформи, в результаті якої регіон зміцнився економічно та став лідером не лише в сільському господарстві, але й в сільськогосподарському машинобудуванні. Подальшому економічному зростанню сприяли розвиток кооперації, банківської справи, інтенсивна торгівельно-посередницька діяльність, поява підприємств важкої промисловості, суднобудування, харчової промисловості, широка мережа залізниць та ін. У промисловості регіону на перший план вийшли Донецький вугільний басейн та Дніпровський промисловий район.

Навіть у роки Першої світової війни, особливо на початковому етапі, продовжувалося зростання економічного потенціалу Півдня. Окрім зміцнення промисловості за рахунок евакуйованих з інших регіонів імперії підприємств, він став ще й сільськогосподарською житницею всієї імперії. У зв'язку з цим

прослідкуємо зміни, які відбувалися в землеволодінні РПЦ регіону в період 1905–1917 рр., адже саме земельне питання входило до переліку основних проблемних тем, що хвилювали у той час православну церкву. Частина вирішення його перебувала в політичній площині, частина – в економічній.

Наділивши РПЦ величезним земельним масивом, держава, на думку церкви, вирішила свою проблему щодо матеріального забезпечення духовенства. Більше нічим вона не допомагала. На порядку денному перед церквою постало питання щодо управління та збереження її земельного фонду. Шляхом контролю на місцевому, єпархіальному та вищому рівні (Св. Синодом) проблему управління було успішно вирішено.

Питання про збереження та поліпшення земельного фонду вирішувалося не так успішно, і тільки на місцевому рівні. Через те, що члени кліру досить часто змінювали парафії, у них не було необхідності вкладати додаткові сили чи кошти в землю. Церковні землі з часом забруднювалися, знецінювалися через недбальство священиків. Єпархіальне керівництво не стимулювало їх до господарських нововведень, зокрема до запровадження сівозміни, закупівлі сільськогосподарської техніки, використання добрив тощо.

Через поганий стан межування церковні землі часто розкрадалися сусідами, в основному поміщиками та селянами. Водночас збільшувалися площі непридатних та покинутих земель, що не оброблялися. Ті, що залишалися, за словами сучасника «...були насичені насінням бур'яну на десятки років наперед... З церковної десятини збирали 6 возів бур'яну, з яких молотили 10 мішків сміття з незначною кількістю хлібного зерна» [42, с. 259–260]. Поодинокими є приклади вдалого господарювання на таких землях. Так, «ХЄВ» за 1913 р. повідомляли про священика с. Садове біля м. Херсон, який став головою сільськогосподарського товариства. Церковний наділ у 75 дес. він розділив на 6 рівних частин та роздав орендаторам на 6 років по 9 крб за десятину. Запровадивши сівозміну на 6 років, збільшивши посіви кукурудзи, справи пішли значно краще [43, с. 12–17].

Необхідно зазначити, що з часом все ж таки змінювалося ставлення духовенства до землі, приходило розуміння того, що в неї потрібно вкладати і

кошти, і час, і душу. Лише в такому разі можна було дочекатися віддачі у вигляді збільшення врожайності посівних площ. При цьому керівництво юридичною, економічною та меліоративною частиною церковно-земельної справи, на думку багатьох з них, потрібно було покласти на спеціально створені установи, які б фінансувалися на кошти, зібрані шляхом розкладки на церковні землі. При цьому зростала роль єпархій, яким передавався контроль за цим процесом. Водночас, духовенство могло б менше часу приділяти питанню землі, а більше – парафіянам.

Як великий землевласник РПЦ на 1914 р. мала у своїй власності, за даними Помісного Собору 1917–1918 рр., 2 211 965 дес. землі, з яких церковної – 1 409 529 дес., монастирської (разом з архієрейськими домами) – 802 436 [44, с. 14]. Прибуток від неї складав 13 млн крб на рік [45, с. 261].

Згідно з даними Херсонської духовної консисторії на 1905 р., з 730 церков єпархії 142 були безземельними (1 кафедральний собор, 61 міська та 28 сільських церков, 52 домових та безпарафіяльних). Решта 588 церков володіли 42 255 дес. (40 358 дес. – придатної та 1897 дес. – непридатної для землеробства). Розмір ділянок складав від 7 до 240 дес. при середній вартості 240 крб за 1 десятину. Загалом церковна земля єпархії оцінювалася майже в 10 млн крб. Загальна прибутковість при цьому складала 600 тис. крб, враховуючи середній дохід у 15 крб з 1 десятини [46, с. 259]. В середньому кожна церква, що мала землю, одержувала прибуток близько 1 тис. крб на рік. Це дуже значні кошти для кліру.

Маємо також дані губернської статистики, зібрані по Катеринославській єпархії за 1909 р., згідно з якими церковний земельний фонд разом з приватним землеволодінням складав 43 067 дес. землі [47, с. 3]. Інше джерело, «Адрес-календар» губернії за 1912 р., вказувало лише на церковну власність у 38 467 дес., що складала 0,7% від загальної площі губернії [48, с. 41].

Відповідно до даних, зібраних у фондах Св. Синоду (Ф. 796, 797, 799, 801 РДІА) та введених в обіг російським дослідником РПЦ В. В. Морозаном, у 1909 р. площа церковних земель по губерніях мала такий вигляд: у Катеринославській 543 церкви володіли 45 420,03 дес.; у Таврійській 331 церква володіла 22 728,21 дес.; у Херсонській 646 церков володіли 42 295,22 дес. землі [49, с. 327]. Отже, загальна

площа церковних земель Південної України складала 110 443,46 дес. Окремо зазначимо, що ці дані не співпадають із даними ЦСК МВС (табл. 1 Додаток Е) частково по Катеринославській губернії, повністю – по Таврійській, де, на нашу думку, допущено помилку. Це припущення підтверджують дані «Статистичного щорічника» за 1913 р., що представлені у табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Церковне землеволодіння Південної України у 1913 р. (у дес. та у %)

[50, с. 10–11]

Єпархії	Разом землі (тис. дес.)	Церковні землі (тис. дес.)	у % до загального земельного фонду
Катеринославська	5 571	40	0,7
Таврійська	5 259	95	1,8
Херсонська	6 145	41	0,7
Разом по Південній Україні	16 975	176	1,07
Разом по Україні	44 106	524	1,2
Разом по Росії	395 192	1 872	0,5

Церковний земельний фонд у цей період не зазнавав кардинальних змін. Дуже рідко відбувалися зміни й у межах повітів. Через те, що останній офіційний звіт обер-прокурора Св. Синоду був опублікований 1914 р. (наступних просто не було), доречно вважати їх остаточними даними на 1917 р.

Щоб вирахувати середній розмір парафіяльних церков на Півдні України, використаємо дані зі звітів обер-прокурора Св. Синоду, зібрані в монографії Г. М. Надтоки та представлені нами у табл. 2 (Додаток Е). Виходить, що середні розміри наділів Таврійської губернії були значно вищими (серед українських єпархій за кількістю церковної землі саме вона була на першому місці), ніж у Херсонській (шосте місце) та Катеринославській (сьоме місце) губерніях. Визначимо особливість Таврійської губернії: найменша кількість церков володіла найбільшими площами цих земель. Середні розміри наділів Катеринославської та Херсонської губерній зменшилися порівняно з 1890 р. на 25–30 дес., а Таврійської, навпаки, збільшилися в 3 рази. Це результат того, що в цей період в регіоні бракувало вільної землі, тож наділи для нових церков були меншими.

Краще виглядає ситуація зі статистикою монастирського землеволодіння. Згідно з матеріалами націоналізації монастирських земель, представлених у монографії В. Ф. Зибковця, у 1917 р. монастирське землеволодіння загалом по Російській імперії складало 1 159 875 дес., у тому числі по 50-ти губерніях європейської Росії – 928 566 дес. Порівняно з 1905 р. воно збільшилося на 188 789 дес. Враховуючи націоналізовані та ненаціоналізовані земельні площі, вчений підрахував, що в жовтні 1917 р. монастирська земельна власність складала трохи меншу цифру – 1 083 271 дес. [51, с. 169]. Отже, період з 1905 до 1917 рр. характеризувався активним наділенням монастирів землею. У роки Першої світової війни по всій імперії активно зростала земельна власність монастирів, а також відкривалося багато нових, переважно жіночих, монастирів.

У Південній Україні в 1913 р. з'явився останній монастир у с. Дмитрівка Таврійської єпархії – Троїцький чоловічий, який землі не мав. При цьому земельна власність вже існуючих (разом з архієрейськими домами) збільшилася на 10 457 дес. (або на 25%) й складала 51 527 дес. Отже, за 12 років земельна власність монастирів зростає: у Катеринославській губернії на 3 130 дес., у Таврійській – на 6 050, у Херсонській – на 1 273. Особливою прихильністю з боку царської сім'ї користувалися монастирі Криму, яким було подаровано багато земель.

У Катеринославській губернії в 1917 р. монастирське землеволодіння складало 8 599 дес. (0,15% від загальної площі), у Таврійській – 14 496 (0,27%), у Херсонській – 28 432 дес. (0,46%). При цьому варто звернути увагу на те, що у Катеринославській губернії в 3,5 а в Таврійській – у 2 рази менше земель, ніж було в Херсонській. Отже, загальна кількість монастирських земель у регіоні – 51 527 дес., що складає 4,44% від загальної кількості монастирської землі в Російській імперії, 5,55% від загальної кількості цих земель в 50-ти губерніях її європейської частини та 0,29% від загальної кількості земель на Півдні України [підраховано за: 52, с. 133]. Маємо дані, вперше введені до наукового обігу В. Ф. Зибковцем, про те, що в 1917 р. найбільше землі мали: в Катеринославській губернії – Архієрейський дім (3 337 дес.), Знаменська жіноча пустинь (1 500 дес.) та Самарський Святотроїцький монастир (1409 дес.); у Таврійській губернії –

Корсунський Богородицький чоловічий монастир (5 447 дес.), Архієрейський дім у Сімферополі (3 594 дес.), Херсонський Св. Володимира чоловічий монастир (2 473 дес.); у Херсонській губернії – Григоріє-Бізюківський чоловічий монастир (25 963 дес.), Херсонський Благовіщенський жіночий монастир (954 дес.) та Архієрейський дім в Одесі (856 дес.) (Додаток К) [53, с. 167–169]. Серед архієрейських домів найбільшими земельними ресурсами розпоряджався саме Сімферопольський.

Отже, проаналізувавши особливості та зміни, що відбулися в землеволодінні та землекористуванні РПЦ на Півдні України, потрібно відзначити незначне збільшення церковного, в тому числі і приватновласницького, землеволодіння духовних осіб, та вагоме (на 25%) – монастирського. Церковне землеволодіння зростало дуже повільно, а на рівні повітів збільшення майже не відчувалося. Наприклад, за 1912 р. у Херсонському повіті приріст складав лише 33,15 дес. землі [54, с. 15]. По єпархії збільшення відбулося за цей рік на 105,3 дес., за наступний – на 55,9 дес. [55, с. 51].

Це пов'язане із загальними процесами на ринку землі як у країні загалом, так і в регіоні, бо вільної землі було обмаль, збільшення в основному відбувалося за рахунок перерозподілу земель від казни, а не від сільських товариств та поміщиків, як було раніше. Збільшення вже існуючого земельного фонду відбувалося за приватними заповітами на «помин душі». У зв'язку з урбанізацією на Півдні України багато нових церков відкривалося у містах, але землі за церковними законами вони не потребували. Парафії як суб'єкти права власності проявляли активність на ринку землі, продаючи та купуючи її.

Таблиця 4.4

Ринок церковної землі Херсонської єпархії (1905–1909 рр.) (у дес.)

[56, с. 82]

Роки	1905–1909 рр.		1910 р.	
	кількість угод	дес.	кількість угод	дес.
Продано	1	0,7	-	-
Куплено	13	155,3	5	846,6
Більше (+) Менше (-)	+12	+154,6	+5	+846,6

Табл. 4.4, що вказує на збільшення церковної землі протягом семи років на 1 001,2 дес., доводить зацікавленість церкви у примноженні її земельного фонду з метою одержання прибутків від нього. Водночас церкви могли й продавати землі «з міркувань економічної необхідності чи доцільності» [57, с. 152]. Продаж здійснювався з метою створення капіталів у банківських установах та одержання відсотків з них для потреб самих церков.

Проаналізуємо зміни у розвитку приватної особистої власності духовних осіб у регіоні. В результаті порівняння даних за 1905 р. та 1913 р. (табл. 3, 4 Додаток 3) стає зрозумілим, що приватна особиста власність духовних осіб у загальних цифрах не змінилася, як не змінився і її середній розмір, але зміни відбувалися на рівні повітів. Загалом приватне землеволодіння духовних осіб складало 46% від загальноукраїнських показників та 23% – від загальноросійських. Найбільше вражають дані по Таврійській єпархії, на території якої знаходилося 20% цих земель. Динаміку змін у приватній особистій власності духовних осіб маємо можливість проілюструвати на прикладі Херсонської єпархії.

Таблиця 4.5

**Ринок приватновласницької землі духовних осіб Херсонської єпархії
(1901–1913 рр.) (у дес.) [58, с. 2]**

Роки	1901 р.	1902 р.	1903 р.	1904 р.	1905 р.
Продано (-)	-4	+82	-1398	-989	-64
Куплено (+)					
Роки	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.
Продано (-)	-80	-461	-246	-201	+232
Куплено (+)					
Роки	1912 р.	1913 р.			
Продано (-)	+190	+46			
Куплено (+)					
Разом за 12 років	-2 894				

Отже, за 12 років приватна особиста власність духовних осіб у єпархії зменшилася на 2 894 дес. Але з 1910 р. ситуація дещо змінилася: за 4 роки було куплено 468 дес. землі, хоча це не вплинуло на загальну тенденцію щодо зменшення приватної особистої власності духовних осіб, які в цей період знову стали активними учасниками ринку землі. Господарств було багато, але далеко не

всі могли витримувати конкуренцію з приватними власниками з інших верств населення, насамперед купцями і міщанами. Особливо заможними в регіоні були єврейські, болгарські та німецькі приватновласницькі господарства.

На рівні повітів теж відбувалися зміни. Маємо дані по Херсонському повіту. Так, станом на 1912 р. приватна особиста власність духовних осіб складала 1 984,83 дес., а на 1916 р. зросла до 2 050,47 дес. [59, с. 7; 60, с. 5]. У зв'язку з початком Першої світової війни на ринку зменшився продаж землі та перехід до інших рук. Ситуація трохи змінилася після прийняття урядом Закону від 2 лютого 1915 р., згідно з яким були позбавлені права власності на землю колоністи інших національностей (у тому числі німці та болгар), що не мали російського громадянства. Їх землі продавалися Селянському земельному банку. В результаті більшість цих земель перейшли до рук дворян, купців, міщан. Припускаємо, що їх могли купувати й духовні особи.

Водночас відбувалося збільшення посівних площ як на церковних, так і на монастирських землях. Це пов'язане з тим, що Південь України був основним районом зернового господарства. Попит на хліб сприяв тому, що РПЦ в регіоні з метою отримання додаткового доходу вирішила збільшувати свої посівні площі для продажу зернових. Прослідкуємо цю динаміку на прикладі Херсонського повіту. За 1903–1912 рр. на церковній землі це збільшення відбулося з 92,89% до 93,46%, а на монастирській – з 55,2% до 62,37% [61, с. 8]. У 1915 р. 93,46% церковної та 74,12% монастирської землі були зайняті під посіви [62, с. 12].

На землях регіону найбільше посівних площ було відведено під ячмінь, ярову пшеницю та жито. Найкращі врожаї одержали від посівів ячменю та ярової пшениці. Відмінність полягала в тому, що на церковних землях більшу врожайність мали посіви жита і вівса, на монастирських – озимої пшениці, ячменю і ярової пшениці. Як на особливість вкажемо збільшення врожайності на монастирських землях саме у передвоєнний та воєнний періоди (1913–1915 рр.), хоча загалом урожайність на церковних та монастирських землях була нижчою, ніж на приватновласницьких і казенних. Найнижчою ж вона була переважно на селянських землях. Аналізуючи дані про посів та збір хліба на церковних та

монастирських землях Херсонської губернії за 1910 і 1913 р., зробимо висновок про збільшення посівів зернових, але зменшення їхньої врожайності. Із 59 270 дес. посівів на долю зернових у 1913 р. припадало 58 079 дес., або 98%. Із зібраних 3 621 527 пудів урожаю зернових було – 3 420 927 пудів, або 94% [63, с. 13; 64, с. 10]. Додамо також, що, крім зернових, незначні площі відводилися під вирощування буряку та картоплі.

Переважання посівів зернових свідчить про те, що церкви та монастирі використовували свій врожай на продаж. Але врожайність була невисокою через проблеми з неякісним обробітком землі та малою кількістю сільськогосподарських машин. Залишався великим відсоток оренди цих земель. Її поширенню, окрім розвитку торгового зернового господарства, сприяла наявність великої кількості вільних рук серед селян. В оренді були зацікавлені як багаті селяни (куркулі), так і збіднілі. Перші брали в оренду земельні наділи, другі наймалися до них за платню.

Динаміку зростання орендних цін ілюструють дані по Херсонському повіту за 1900–1913 рр., що зібрані в табл. 3, 4 Додатку М. За 1905–1907 рр. відбулося незначне зменшення, а вже з 1908 р. знову почалося різке підвищення цін, що з певними коливаннями тривало до початку Першої світової війни. Оскільки землі повіту не були найкращими за якістю, а, скоріше, навпаки, то можна припустити, що в інших повітах єпархії орендні ціни були ще вищими. З початком світової війни орендна плата підвищилася й складала в 1915 р. у повіті 15,4 крб [65, с. 7].

Орендна плата виражалася не лише в грошовій формі, але й у вигляді спольщини (скопщини), що було пережитком кріпосницького ладу. Спольщина – це оренда землі з наступним віддаванням половини (або частини) вирощеного врожаю. Після 1905–1907 рр. скопщина продовжувала зберігати своє значення та позиції. Широкий розвиток торгового зернового господарства, та оренди з одного боку і наявність значного прошарку збіднілих селян – з іншого затримували процес витіснення цієї натурально-відробітної ренти.

Наведемо точку зору А. М. Анфімова про грошової оренду на Півдні України: «...її відмінність від грошової оренди в районах Чорноземного центру і Поволжя полягає в тому, що вона була справді грошовою у той час, як там вона

нерідко була формою, що приховувала відробітки» [66, с. 44]. Орендна плата, на думку науковця, з 1901–1913 рр. зростала по всій імперії й була занадто високою. Окрім того, вона складала в середньому майже третину майбутнього врожаю.

Також додамо, що в роки Столипінської аграрної реформи спостерігалось зростання короткострокової оренди. В більшості описів Катеринославської губернії за 1910–1912 рр. зазначалося, що довгострокової оренди «не існує», «не чутно», «майже не існує». При цьому відомо, що орні землі здавалися за гроші, сінокоси та пасовища – за відробітки.

Загалом зазначимо, що невинно відбувався процес фактичного відділення земель від власників, що було важливим проявом розвитку капіталізму в сільському господарстві. Разом з цим, поширення оренди свідчило, насамперед, про гостре селянське безземелля.

Табл. 3 Додатку Н характеризує розвиток оренди в частині сіл Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Лише три церкви з чотирнадцяти, що мали землю, здавали її в оренду. Прибуток в середньому складав 10–15 крб з десятини. Згідно з нашими підрахунками, прибуток від земель, які оброблялися самостійно рештою 11 церквами, розподілявся так: 6 церков за 10 крб, 4 церкви за 12–15 крб, 1 церква за 5 крб з десятини. Ці дані, що майже співпадають, на нашу думку, підтверджують однаковий прибуток від оренди та від самостійного обробітку землі. Для порівняння: у Таврійській губернії прибуток від церковної землі теж складав в середньому 10 крб, але маємо дані й про 15–20 крб, а іноді й 15–25 крб, як у Бердянському повіті [67, арк. 35–111].

У ДАЗО міститься інформація про ще один випадок оренди на церковній землі, де знайшли родовища корисних копалин (до цього по 1 лише у Бахмутському та Слов'яносербському повітах). У с. Вознесенка Олександрівського повіту на землях церковного причту виявили поклади граніту, який був необхідний для будівництва Південної залізниці. Експлуатацією кар'єру займалися по черзі селянин с. Мокре М. Ракус та міщанин з Олександрівська Ю. Гольдштейн. У березні 1916 р. до Катеринославської духовної консисторії звернувся харківський купець О. Цейтлін, який запропонував взяти кар'єр в оренду на 7 років (720 крб на

рік, або по 2 крб з куба) з гарантією видобутку 200 кубів каменю на рік. Через благочинного церковному причту було рекомендовано здати в оренду саме цьому господарю. Пізніше стало відомо, що церковний причт самовільно здав цей кар'єр Ю. Гольдштейну. Це викликало велике невдоволення з боку духовної консисторії, яка своїм рішенням від 10 липня 1916 р. постановила: 1) отримані від орендаря кошти витребувати з причту як збиток на користь церкви у розмірі 234 крб та обов'язково покласти ці гроші до ощадної каси або до банку з дозволом користуватися причту лише відсотками від цього капіталу; 2) «винести всьому причту догану в адміністративному порядку за допущені неправомірні дії». Рішення було негайно виконане, кошти внесені до прибутково-видаткової книги церкви та здані в ощадну касу при Олександрівському повітовому казначействі.

У жовтні 1916 р. були проведені нові торги щодо здавання в оренду гранітного кар'єру, в яких брали участь усі вже відомі нам особи. Найбільшу ціну в 3 крб 35 коп. дав М. Ракус. Нотаріально оформлений договір підписали за згодою благочинного на 5 років за умови видобутку не менше 200 кубів каменю на рік [68, арк. 2–6]. Цей випадок є прикладом підприємництва причту та контрольної ролі консисторії (середня ланка управління єпархією) при укладанні договору оренди.

Підсумовуючи, вкажемо на зміни, що відбувалися в церковному та монастирському землеволодінні. По-перше, за період 1905–1917 рр. церковне землеволодіння на Півдні України зростало дуже повільно, а монастирське збільшилося на 25%. Через брак вільної землі в регіоні збільшення відбувалося переважно за рахунок перерозподілу земель від казни, а не від сільських товариств та поміщиків, як було раніше. Збільшення вже існуючого земельного фонду відбувалося за рахунок приватних заповітів на «помин душі».

Приватна особиста власність духовних осіб в загальних цифрах не змінилася порівняно з другою половиною XIX – початком XX ст., як не змінився і її середній розмір, але постійно прослідковувалися зміни на рівні повітів. Складала вона 46% від загальноукраїнських показників та 23% – від загальноросійських. Найбільше вражають дані по Таврійській єпархії, в якій знаходилося 20% цих земель.

По-друге, збільшилися посівні площі на церковних та монастирських землях,

відбулися незначні зміни в агрокультурі, широкого поширення набула оренда землі, зростали орендні ціни. Загалом урожайність була нижчою, ніж на приватновласницьких і казенних, проте більшою, ніж на селянських. Її збільшення на монастирських землях ми виявили у передвоєнний та воєнний періоди (1913–1915 рр.). На церковних землях більшу врожайність приносили посіви жита і вівса, на монастирських – озимої та ярової пшениці, ячменю.

По-третє, збільшилася кількість земельних конфліктів. На період 1905–1917 рр. припадає процес перерозподілу (повернення) церковних земель за результатами вироків до сільських товариств. Масовими стали виступи проти РПЦ та збройні захоплення її земель.

При цьому позиція православної церкви була незмінною: земельний фонд вважався її власністю – цілісним, незмінним, недоторканим та найбільш вигідним джерелом забезпечення духовенства. У вирі революційних подій 1917 р. церковні та монастирські землі, разом з поміщицькими, стали основними об'єктами вирішення земельного питання, яке і Центральна Рада, і більшовицький режим вирішили однаково – шляхом націоналізації останніх.

4.3. Матеріальне становище білого і чорного духовенства

Матеріальне становище білого та чорного духовенства в перші десятиліття ХХ ст., як і раніше, залежало, насамперед, від державної політики у цьому питанні. Окрім того, безперечно, впливали ті політичні події, що відбувалися в державі: революція 1905–1907 рр., Перша світова війна 1914–1918 рр., повалення царизму в лютому 1917 р. З перемогою більшовицького режиму у жовтні 1917 р. закінчився період державної підтримки церкви і розпочалося її поступове нищення.

Матеріальне становище священно- та церковнослужителів залежало від державного забезпечення окладами та земельними наділами, ефективного використання останніх, кількості та заможності населення парафії, а також від плати за відправлення треб. Прослідкуємо динаміку розвитку цих складових добробуту білого духовенства за період 1905–1917 рр.

Насамперед, необхідно зазначити, що тривав процес переведення церковних

причтів на казенне жалування. З кожним роком їх кількість збільшувалася. Всі нові парафії відкривалися з обов'язковим призначенням державного окладу членам кліру. За період 1904–1917 рр. збільшення причтів, переведених на жалування, відбувалося стабільно лише по Катеринославській єпархії: за 1904–1915 рр. на 77, а за 1915–1917 рр. – ще на 73. На 1915 р. по Таврійській єпархії таких причтів стало більше на 112, по Херсонській – на 64. Протягом 1916–1917 рр. ніяких змін не відбулося. Можливо, відкривалися нові парафії, при цьому закривалися старі та розширювалися вже існуючі. Це підтверджує кількість православного населення в 1915–1917 рр. на Півдні України. В економічному плані найбільшими темпами розвивалася саме Катеринославщина.

Отже, на 1917 р., враховуючи кількість існуючих парафій за даними 1910 р. (654 – у Катеринославській, 348 – у Таврійській, 620 – у Херсонській єпархиях), Херсонська і Таврійська перебували на рівних позиціях (31 та 55 парафій залишилися без жалування), відставала від них лише Катеринославська з 96 парафіями, що не отримували жалування від казни.

Як наслідок збільшувалося державне фінансування причтів. При аналізі кошторисів видатків Св. Синоду за 1909, 1910, 1916 рр. стає зрозумілим, що по країні на 1909 р. на казенне жалування було виділено 13 595 995 крб, за 1910 р. 29 123 парафії отримали 13 296 815 крб, за 1916 р. 32 180 парафій отримали 18 223 305 крб [69, с. 15; 70, с. 64; 71, с. 19]. За 7 років видатки збільшилися на 5 млн крб. За підрахунками на 1910 р. виходить 456 крб 57 коп. в середньому на клір, а за 1916 р. – 566 крб 29 коп. Для порівняння наведемо аналогічні розрахунки по півдню України, що представлені в Додатку А (табл. 5), де грошові надходження на одну церкву від держави в середньому складали за 1908 р.: по Катеринославській губернії близько 300 крб, по Таврійській – 335,6 крб, по Херсонській – 276,5 крб; за 1915–1917 рр. відповідно по Катеринославській губернії – 331,2 крб та 404,2 крб, по Таврійській – 487,2 крб, по Херсонській – 402,5 крб [72, с. 108–109; 73, с. 75; 74, с. 64]. Очевидно, що ці цифри менші, ніж у середньому по країні. Тож зробимо висновок про те, що священно- та церковнослужителі регіону одержували менші оклади, ніж в інших районах

держави. Трохи більші суми, що виділялися на державне забезпечення по Таврійській єпархії, пояснювалися необхідністю посилення позицій православ'я в цьому краї. Зробимо припущення, що державні оклади в єпархії були більшими ще й тому, що склад кліру був меншим, ніж в інших єпархіях.

З іншого боку, всі наведені вище дані підтверджують наш висновок про те, що держава щороку виділяла додаткові кошти на забезпечення жалуванням членів кліру. Згадаємо ще про Закон Сенату від 30 липня 1913 р. щодо надання коштів із Державного казначейства у сумі 22 987 крб на рік на утримання причтів у південних поселеннях імперії, до яких належав Південь [75, арк. 158].

Аналізуючи кошториси доходів та видатків відомства православного сповідання, нам стало відомо також про Закон від 22 червня 1914 р., відповідно до якого з метою призначення утримання новим та збільшення його вже існуючим причтам по губерніях Південної України були виділені такі додаткові кошти на 1916 р.: Катеринославській та Херсонській – по 50 тис. крб, Таврійській – 40 тис. Загалом за цим документом з Державного казначейства виділялася сума 2 550 000 крб на рік, з яких 1 650 000 крб – на забезпечення міського та сільського духовенства, а 900 тис. крб – для вже існуючих причтів [76, с. 65, 84]. Тобто політика полягала в державному забезпеченні максимальної кількості членів кліру. При цьому відбувався процес збільшення мінімальних розмірів жалування.

За період 1893–1917 рр. максимальний розмір окладів не змінювався, а зростала лише кількість причтів, яким підвищували жалування до існуючих тоді норм. Згідно з даними на червень 1917 р., середній оклад священика (настоятеля) складав 294 крб на рік, диякона – 148 крб, псаломника – 98 крб [77, арк. 1].

У перші десятиліття ХХ ст. тривала практика забезпечення членів кліру не лише шляхом призначення державних окладів. Паралельно, а іноді і цілком окремо, призначалося жалування від земств, поміщиків, підприємств тощо. Проаналізувавши клірові відомості, можна стверджувати, що ці суми були значно більшими за державні оклади. Наведемо приклади по м. Херсон за 1905 р. Держава призначила такі оклади кліру Успенського собору: протоієрей отримував 214 крб, два священики – по 163 крб, два диякони – по 74 крб, псаломник – 49 крб. Разом з

цим, священнику та псаломнику при безпарафіяльній домовій церкві Св. Богородиці земство призначило жалування у розмірі 1000 та 500 крб на рік; священнику та псаломнику при Кладбищенській церкві Всіх Святих казна (а саме Тюремне відомство) призначила жалування у розмірі 900 та 360 крб відповідно; священнику при домовій церкві міської психіатричної лікарні – 400 крб [78, арк. 1–7]. Очевидно, що ці церковні установи не перебували на державному забезпеченні, тож утримання їх земствами та відомствами матеріально стимулювало священнослужителів не залишати своїх парафіян.

Тезу про такі оклади, що були більшими за державні підтверджують дані Додатку П. Вказані в ньому церкви Таврійської єпархії все жалування отримували від сільських товариств. Отже, все чіткіше проявлялася тенденція до альтернативного (недержавного) забезпечення за участю мирян, земств, відомств тощо (Г. М. Надтока називав його «громадським утриманням»). Держава це підтримувала, економлячи кошти з державного бюджету.

Основним джерелом доходів священно- та церковнослужителів, як і раніше, була земля. Там, де якість її була вищою, доходи до 1913 р. складали до 15–20 крб з десятини і, згідно з Додатком П, приносили значні кошти. З початком Першої світової війни доходи стали значно меншими й складали в середньому 3–10 крб з десятини (у 2–5 разів). На кам'янистих землях Таврійської єпархії зріс лише дохід від сінокосів, бо сіно продавалося на потреби фронту. Але з прибутково-видаткових книг церков відомо, що вже з 1914 р. прибутковість церковної землі знову почала збільшуватися. Наприклад, священник Олександр-Невської церкви с. Сарабуз Сімферопольського повіту Таврійської губернії у звіті благочинному зазначав, що церква мала «124 дес. землі – постійне та вельми значне джерело доходу» [79, арк. 24, 35 зв.]. Ці слова вказують на те, що духовенство розуміло цінність землі та вважало її основним своїм багатством. Згідно з даними Додатку П, доходи від землі складали в середньому 1/3 частину сукупного доходу білого духовенства Катеринославської єпархії і трохи менші – від 1/4 до 1/3 – в Таврійській, де найбільшими прибутками визначалися землі Бердянського повіту.

Суми зборів від відправлення треб надходили до братської карнавки і також

істотно впливали на матеріальне становище членів усього кліру. Незважаючи на негативне ставлення суспільства до плати за обов'язкові треби як у ХІХ так і на початку ХХ ст., не всі священно- та церковнослужителі готові були від неї відмовитися. І це навіть при тому, що плата за них не була досить високою, проте за рік це складало значні суми. РПЦ намагалася пропагувати безкоштовні основні треби та контролювала їх максимальний розмір. Так, з місцевої єпархіальної преси нам стало відомо про практику Таврійської єпархії, коли за завищену плату за треби священників штрафували на суму 25 крб на користь єпархіального попечительства про бідних духовного звання [80, с. 1542]. Але це не завжди лякало основну масу кліриків, як і заборона здійснювати треби поза межами своєї парафії.

На сторінках «КЄВ» за 1910 р. ми знайшли інформацію про один випадок, коли в бідній парафії священник, диякон та псаломник після недільної вечірні розпочали молебень на прохання старого чоловіка, але побачивши, що він дає їм за це лише 3 коп., одразу ж його закінчили: «старець думав, що тут можна дати за молебень скільки захочеш, як у монастирі. Проте дуже помилявся. Ми йому відслужили молебень рівно на 3 коп.» [81, с. 598].

Саме такі факти з життя православних церковників давали привід звинувачувати їх у сутяжництві. Хоча, на нашу думку, багато священників і самі розуміли, що саме це є основною причиною негативного ставлення до них. Але бажання мати достатнє матеріальне забезпечення для себе та членів своєї сім'ї перемагало. Крім того, зазначимо, що за рахунок треб парафіяльне духовенство компенсувало недостатність казенного жалування.

Прибутковою була і плата за додаткові або необов'язкові треби. До них належали, наприклад, різноманітні молебні (найбільш відомий – Сорокоуст), водоосвячення, освячення будинку, речей тощо.

Аналізуючи матеріали звітів єпископів до Св. Синоду про стан південноукраїнських єпархій, можемо стверджувати, що на початку ХХ ст. доходи від відправлення треб зросли, хоча у звітах та клірових відомостях вони майже не відображені. Більшість церков записували їх до братських доходів, з яких неможливо їх виокремити. Звіти обер-прокурорів Св. Синоду не містять

статистики ні перших, ні других. Можливо, вона і взагалі відсутня. Хоча в архівних справах окремі дані про доходи від треб все-таки зберігаються.

З клірових відомостей за 1908 р. по Євпаторійському повіту Таврійської єпархії відомо наступне: у Свято-Миколаївському соборі м. Євпаторія доходи від треб складала до 3 500 крб на рік, у Варваринській церкві с. Карафка – 400 крб, Іллінській церкві с. Саки – до 900 крб [82, арк. 1, 19, 41]. Бачимо, що найбільше треб жителі повітового міста здійснювали саме в центральному соборі. Очевидно, що в ньому обслуговували свої релігійні потреби жителі не лише з найближчих населених пунктів. Незважаючи на те, що кількість парафіян с. Саки (1819 чол. та 1765 жін.) лише в два рази менша за їх кількість у Свято-Миколаївському соборі (2480 чол. та 2196 жін.), сума виручених за треби коштів складала пропорцію 1:4. Значить, багато з них здійснювали треби в одному з повітових соборів. Цьому сприяла існуюча у православній церкві практика привезення до великих соборів чудодійних ікон та святих мощів. Всі охочі могли вклонитися, поставити свічки та замовити в цей період молебні.

Зазначимо, що, крім доходів від треб, причт Іллінської церкви с. Саки отримував жалування від казни у розмірі 200 крб та використовував 200 крб на роз'їзди, тож вважав власне забезпечення задовільним.

У межах імперії на 1913 р. доходи від обов'язкових та необов'язкових треб та обігових статей давали до 9/10 від загальних доходів священнослужителів. При цьому доходи від необов'язкових треб складала більше 1 млн крб, а від обов'язкових треб та доходів від землі – близько 4 млн крб [83, с. 329]. Ці дані свідчать про значну долю саме необов'язкових треб у сукупному доході кліриків.

З початком Першої світової війни дохід від відправлення треб знизився через зменшення кількості шлюбів (ціна за цю потребу – 1 крб) та народжуваності. У суспільстві звідусіль лунали заклики до відмови від плати за поховання померлих на війні. Зросла кількість безкоштовних молебнів за воїнів у всіх регіонах країни. При збільшенні прибутковості церков причтові доходи стали значно меншими, бо їх основна складова – доходи від землі та відправлення треб. Деякі причти вважали свої доходи доведеними до крайності.

Окремо вкажемо на інші види доходів, що приносили хоча й менший, але стабільний прибуток. Буденною була практика викладання священно- та церковнослужителями Закону Божого у церковнопарафіяльних, земських та народних школах. Для білого духовенства в містах поле для викладацької діяльності було ще ширшим: гімназії, училища, семінарії, університети.

Церковнопарафіяльними школами завжди керували священники, при цьому часто безкоштовно. Існувала різниця в оплаті викладання Закону Божого чи іншого предмету залежно від типу навчального закладу, його підпорядкування, або ж від єпархії. Середній розмір жалування з кінця XIX ст. складав від 90 до 150 крб на рік. Але були й інші випадки: так, деякі земські школи Олександрівського повіту Катеринославської губернії, а саме Олександрівська, Басанська, Волочанська та Софіївська, ще в кінці XIX ст. виплачували за викладання Закону Божого 300 крб на рік [84, с. 165–166]. Дані Додатку II свідчать про найбільшу плату в розмірі 200 крб на рік за викладання Закону Божого протоієрею Аутської церкви м. Ялта. Траплялися випадки, коли священно- та церковнослужителі викладали в декількох навчальних закладах одночасно, отримуючи за це додаткові кошти.

На початку XX ст. зросла участь духовенства у кредитних та позиково-ощадних товариствах та кооперативних закладах. Благочинні таку участь підтримували, оскільки, окрім додаткового заробітку, духовенство, на їх думку, ставало ближчим до парафіян та могло додатково впливати на них. Дяки та псаломники отримували початкову медичну освіту. Як зазначалося у звіті благочинного 2-го Ногайського благочиння Таврійської єпархії за 1915 р., це не заважало членам кліру виконувати свої прями обов'язки. Такою була офіційна позиція РПЦ, яка за словами українського науковця О. Ю. Бойкова, полягала у використанні різних способів для підтримання власного авторитету на селі [85, с. 28]. Але так вважали не всі: багато парафіян засуджували цю діяльність.

Підтвердження цьому знаходимо в документах Ф. 118 ДААРК, де зберігається скарга селян с. В'ячеславівка Бердянського повіту на місцевого диякона, якого звинувачували у занятті адвокатурою (допомагав складати процесуальні документи), продажі вина. Також він був бухгалтером у братській

лавці товариства споживачів указанного села, за що отримував 60 крб на рік [86, арк. 6 зв.]. Раніше ми вже згадували про курси бджільництва, які проводили священнослужителі Херсонської та Катеринославської єпархій. Зі сторінок «КСВ» дізнаємося про священика, який разом із псаломником мав пасіку з 13 вуликів [87, с. 177].

Віддамо належне священно- та церковнослужителям у період Першої світової війни, коли вони працювали за обставинами воєнного часу – на безоплатній основі були членами волостних попечительств, комітетів біженців, разом зі своїми дружинами збирали речі на користь Червоного Хреста, проводили збір коштів серед парафіян.

Тривала практика зберігання церковних, причтових, монастирських та власне приватних коштів духовних осіб у банках та ощадних касах. Маємо дані по Херсонській єпархії про загальну суму вкладів населення в державних ощадних касах, що представлені у табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Розмір та суми вкладів різних верств населення Херсонської єпархії до ощадних кас на 1 січня 1914 р. (у крб та у %) [88, с. 129]

Верстви населення	На 1 січня (у %)		На 1 книжку припадає (у крб.)	
	1914 р.	1913 р.	1914 р.	1913 р.
Землевласники	0,6	0,3	345	254
Купці	11,2	11,2	178	177
Духовні особи	3,3	2,8	371	306
Офіцерські чини	2,5	2,1	308	389

Аналізуючи наведені дані, зробимо висновок про збільшення протягом 1914 р. вкладів усіх верств населення, окрім купців. Духовні особи випереджали всіх інших, при цьому сума їх вкладів значно збільшилася за рік і була вищою за середні показники по імперії. Окрім того, якщо порівняти їх із середніми розмірами вкладів духовенства Південної України на 1 книжку в кінці XIX ст., що представлені в підрозділі 2.2., та складали 373 крб, стає очевидним, що загального збільшення цих розмірів, принаймні по Херсонській єпархії не відбулося.

Важливим позитивним моментом у справі матеріального забезпечення потрібно вважати пенсійне законодавство, що поширювалося на все біле духовенство. Устав про пенсії, затверджений Указом імператора від 03 червня 1902 р., започаткував 2% відрахування на рік з окладів духовенства, хто їх мав, та особливий збір з тих членів причтів, що їх не мали (зі священника – 6 крб, диякона – 3 крб, псаломника – 2 крб на рік) [89, с. 269–271]. Після смерті пенсія продовжувала виплачуватися вдові та дітям померлого; існувала можливість її одержання раніше встановленого терміну, наприклад пенсія по інвалідності. Але у разі позбавлення сану пенсія втрачалася.

Вислуга по роках, що давала можливість нарахування пенсії, складала: від 20 до 30 років – 1/3 окладу, від 30 до 35 років – 2/3 окладу, понад 35 років – повний оклад. Наведемо розмір пенсії, яка виплачувалася у вигляді повного окладу для різних представників духовенства: кафедральним протоієреям та настоятелям кафедральних соборів – 500 крб, штатним протоієреям – 400 крб, позаштатним протоієреям, священникам та протодияконам кафедральних соборів – 300 крб, штатним дияконам та іподияконам кафедральних соборів – 200 крб, дияконам на псаломницьких вакансіях та штатним псаломникам – 100 крб. Очевидним є факт того, що диференціація майнового стану всередині кліру позначалася і на розмірах пенсії. Незважаючи на це, пенсійні виплати духовенству сприяли його соціальній захищеності та стали гарантією мінімального матеріального забезпечення.

Маючи у своєму розпорядженні усі складові, від яких залежало матеріальне становище білого духовенства, вважаємо за потрібне звернутися до питання про їх сукупний річний прибуток. Маючи обмаль повних, репрезентативних статистичних даних, таких як звіти до Св. Синоду, що представлені у Ф. 796, 798 РДІА, ця справа видається нам дуже складною. У регіональних архівах зберігається інформація про складові річного прибутку священно- та церковнослужителів, але на рівні окремої парафії. Спроби на базі мікрорівня вималювати загальну картину по єпархії, на нашу думку, не дають повної та достовірної інформації.

Звернемося до історіографії цього питання. Так, Н. В. Єлагін у праці «Біле духовенство та його інтереси» (1881 р.) одним із перших висунув тезу про цілком

достатнє матеріальне забезпечення духовенства. Міські священики мали дохід не менше 800 крб, деякі навіть 1 000–2 000 крб. Сільські священики отримували теж від 800 крб, а дехто навіть до 1 500 крб. Лише частина священиків отримувала 300–400 крб без урахування доходів від землі та жалування від казни [90, с. 15].

Спочатку С. П. Мельгунов вираховував, а Є. Ф. Грекулов підтвердив середньорічний дохід кліру для багаті та бідної парафії. Так, за даними 1908 р., загальний дохід першої складав 4 126 крб, з яких на долю священика припадало 2 063 крб (половина), диякону – 1 375 крб (або 33%), псаломнику – 687 крб (або 16,5%); друга (бідна) парафія (34 дес. землі та 100 дворів) мала на рік 1 728 крб, з яких священик отримував 1 296 крб, а псаломник – 432 крб [91, с. 7]. Менші цифри наводив П. М. Зирянов, вважаючи, що сільський священик отримував в середньому 800–1 000 крб: з меншим доходом парафія вважалася бідною [92, с. 33–36].

Серед сучасних українських дослідників до цього питання звернувся Г. М. Надтока. Науковець, вважаючи, що дані, представлені С. П. Мельгуновим, неточні, наводить власні розрахунки річного прибутку у багатих та бідних парафіях. При визначенні доходу першої він використовував такі дані: земельний наділ у 120 дес. землі, що приносив прибуток 1 600 крб; 400 крб – сумарний оклад від державної казни; 1 500–1 700 крб – усі інші доходи. Загалом виходило, що найбагатші парафії України, до яких належали Катеринославська та Херсонська, задовольнялися річним доходом у 3 500–3 700 крб [93, с. 51]. Відповідно дохід найбідніших парафій, що мали лише 30–35 дес. землі, науковець називає від 700 до 900 крб. У своїх дослідженнях автор спирався на матеріали Св. Синоду (РДІА, Ф. 796) та «Довідкову книгу Катеринославської єпархії за 1913 р.». Зазначена джерельна база викликає у нас довіру до наведених підрахунків.

В результаті виходить, що священики отримували від 1 200 до 2 000 крб на рік, диякони – від 700 до 1 000, а псаломники – від 300 до 700. Ці дані майже вдвічі нижчі за ті, що наводив спочатку С. П. Мельгунов, а потім підтвердив Є. Ф. Грекулов. В результаті всі дослідники одностайні в тому, що всі категорії духовенства, включаючи найнижчі, мали пристойне для того часу матеріальне забезпечення. Враховуючи тодішні ціни, 400 крб на одного члена сім'ї вважалось

дуже хорошим доходом, а при 1 000 крб на одного вже можна було дозволити собі розкішні умови проживання. Для порівняння наведемо сукупний дохід інших представників: 2 500–5 000 крб одержували вищі губернські чини; 2 000–5 000 – адвокати; 3 000 – штатний професор; 1 440 – доцент; 720 – лектор духовної академії [94, с. 34; 95, с. 52]. Також зазначимо, що річна середня заробітна плата робітника на 1913 р. складала від 200 до 300 крб. Працівникам металургійних заводів, в тому числі й на Півдні України, платили від 300 до 420 крб; різноробочим – від 96 до 180 крб; службовцям нижчого рангу – близько 240 крб, земському лікарю – 960 крб, вчителям старших класів гімназій – 960–1 200 крб. Тож знову наголосимо, що доходи духовенства в містах можна прирівняти до міської інтелігенції, чиновників вищих та середніх рангів на рівні губернії. При цьому доходи робітників були в декілька разів нижчими. Сільські священники жили на рівні заможних селян. Доходи псаломників у містах відповідали рівню заробітної плати середніх робітників або прислуги, а в селах – рівню селян-середняків.

Що можна було дозволити собі, маючи такі доходи? Очевидно, що багато чого. Для підтвердження нашої думки наведемо ціни за 1 кг на основні продовольчі товари на початку ХХ ст.: свинина коштувала 30 коп., телятина – 70 коп., сир «Російський» – 70 коп., мука – 30 коп., картопля – 15 коп., олія – 40 коп., риба свіжа – 20–50 коп., хліб – 3 коп. за 400 г. Врахуємо також, що сільське духовенство часто одержувало від парафіян значну частину продуктів безкоштовно.

Аналізуючи дані Додатку II за 1913 р., відзначимо, що серед представлених найбагатшим можна вважати клір Свято-Покровського Собору м. Оріхів та Аутської церкви м. Ялта Таврійської єпархії. Сукупний річний дохід кліру в першому випадку складав 5 739 крб, у другому – 8 030 (з урахуванням заштатних членів та проскурні). Очевидно, що річні доходи священників та псаломників цих парафій були набагато більшими, ніж середні, що наводилися у монографії Г. М. Надтоки. Так, два священники м. Оріхів отримували річний дохід у сумі 2 374 та 2 207 крб, що перебував на рівні річного доходу четвертого священника Ісаківського собору м. Санкт-Петербург [96, с. 34]. Порівняти ці міста за рівнем життя неможливо.

Вважаємо за потрібне пояснити наведені дані. Клір м. Оріхів, як це видно з даних Додатку П, одержував, крім жалування від казни, ще й інше жалування, ймовірно, від міського товариства. А м. Ялта в цей період вже було курортним, поруч знаходилася літня резиденція імператора. Постійно відвідувала найстарішу церкву міста вся придворна знать, що приїжджала до «літньої курортної столиці». Тож карнавкових доходів та пожертв Аутська церква мала багато.

Окремо зазначимо, що в додатку наводяться доходи кліру Хрестовоздвиженської церкви, що знаходилася у «Лівадії» – літній резиденції імператора Миколи II. При цьому майже всі суми виплачувалися ним особисто.

Із представлених причтів Катеринославської єпархії всі належали до середніх, по Таврійській – до багатих та середніх. На нашу думку, більшість кліру Таврійської єпархії була заможнішою, ніж у Катеринославській. І це стосується не лише північних повітів – Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського. Таврійська єпархія мала багато міст, таких як Ялта, Алушта, Феодосія, в яких міські собори були дуже багатими.

Для підтвердження маємо дані з реєстраційних карток служителів культу по одному з найзаможніших повітів Катеринославської єпархії – Олександрівському, з яких стає зрозумілим, що на 1917 р. священники у м. Олександрівськ отримували дохід від 1 000 до 1 500 крб, сільські священники повіту – від 400 до 1 700 крб; диякони у м. Олександрівськ – 700 крб, по повіту – від 300 до 600 крб, псаломники м. Олександрівськ – 300 крб, псаломники по повіту – від 250 до 300 крб. Натомість по Таврійській губернії священники отримували від 1 000 до 2 400 крб; диякони – до 900 крб; псаломники – 300–600 крб на рік [97, арк. 1–142].

З метою більш детального вивчення цього питання розглянемо структуру річного доходу сільського священника Іоанно-Богословської церкви с. Новоіванівка Олександрівського повіту П. Отрішка. Згідно з кліровими відомостями за 1911 р., парафія нараховувала 1 371 особу (134 господарства), через два роки – 1 214 осіб (155 господарств). За період Першої світової війни кількість жителів скоротилася до 1 114 осіб на 1915 р. (140 господарств). При цьому гаманцево-карнавковий збір збільшився з 300 крб у 1913 р. до 600 крб у 1915 р. Причт із священника та

псаломника проживав у церковних будинках, які потребували ремонту. Грошових сум та білетів у клірових відомостях не зазначалося. Церковний наділ у 33 дес. знаходився за дві версти. Загальний дохід від землі на основі даних табл. 3 Додатку Н складав від 400 крб (1911 р.) до 600 крб (1913 р.). Основні складові матеріального забезпечення священика зібрані до табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Сукупний річний дохід священика за 1911–1915 рр. (у крб.) [98, арк. 54; 99, арк. 5; 100, арк. 25 зв.]

Структура доходів	1911 р.	1913 р.	1915 р.
Державне жалування	300	300	300
Жалування від парафіян	200	150	150
Здавання в оренду церковної дачі	400	450	240
Братська карнавка	240	225	450
Викладання Закону Божого	-	-	60
Сукупний дохід	1 140	1 125	1 200

На основі представлених даних можна зробити висновок про зростання сукупного доходу священика, незважаючи на початок війни; розмір державного окладу не змінився й складав лише четверту частину загального доходу; зменшення коштів від землі та жалування від парафіян компенсувалося зростанням братської карнавки та додатковим доходом у вигляді викладання Закону Божого в земській школі. З матеріалів архівної справи відомо, що дружина священика була проскурнею при церкві й отримувала 60 крб на рік на борошно. На нашу думку, цю парафію можна вважати бідною (33 дес. землі, 100 господарств – за класифікацією С. П. Мельгунова; 33 коп. на одного парафіянина за розмірами внесків до церковної каси в 1913 р. – за класифікацією О. М. Ігнатуші) [101, с. 155], але рівень доходу священика варто вважати середнім. Загалом наголосимо на умовності всіх розрахунків, окрім того доходи насправді необхідно рахувати у бік збільшення через можливість їх часткового приховування у фінансовій звітності.

Більшими за середні необхідно вважати доходи благочинних. Насамперед,

вони були настоятелями великих церков і отримували кошти за свою працю. Наприклад, благочинний 1-го благочиння церков Олександрівського повіту священик Миколаївської церкви повітового міста Г. Даценко у 1915 р. отримував 600 крб жалування від Управління залізниці та 920 крб – із братської карнавки. Раніше він був священиком Петро-Павлівської церкви с. Балабине, його річний дохід в 1911 р. складав 2 840 крб (Додаток П) [102, арк. 125].

Інший священик Миколаївської церкви Олександрівська П. Красовський теж був благочинним, але 2-го благочиння церков зазначеного повіту. При цьому він, окрім жалування, був завідувачем та законовчителем Миколаївської церковнопарафіяльної школи, членом санітарно-виконавчої комісії по повіту та представником від духовенства в землеустрійній комісії. Всі ці посади розширювали можливість для його додаткового заробітку.

Додамо, що після введення обов'язкового страхування від вогню церковних будівель, Господарське управління виплачувало благочинним винагороду за роботу щодо організації страхування будівель, сума якої залежала від кількості застрахованих будівель та загальної застрахованої суми. Отже, в сумі дохід благочинних видається досить значним (від 2 000 крб). Загалом оплату праці за посаду благочинні отримували у вигляді відрахувань у відсотковому відношенні із церковних коштів в межах свого благочиння. Це викликало гостре невдоволення серед церковних причтів та ставало предметом для конфліктів.

Найбільш закритими від суспільства були доходи чорного духовенства. Статистика з цього питання приховувалася самим Св. Синодом. Лише в 1909 р. після настійних запитів Думи Св. Синод оприлюднив дані, які свідчили про те, що густозаселені єпархії України надавали своїм єпископам досить значне утримання – від 10 тис. і більше. Напевно, саме такі мінімальні доходи могли отримувати й глави південноукраїнських єпархій, а саме: з 1911 р. – єпископ Катеринославський та Маріупольський Агапіт (Вишневський), з 1912 р. – архієпископ Таврійський та Сімферопольський Димитрій (кн. Д. І. Абашидзе), з 1913 р. – архієпископ Одеський та Херсонський Назарій (Кирилов).

Щорічні грошові надходження до монастирів коливалися від 10 до 90 тис.,

що забезпечувало прибуток на кожного ченця в середньому від 500 до 600 крб. Враховуючи витрати на загальногосподарські потреби, на думку Г. М. Надтоки, на особисті потреби ченці отримували в середньому 300–400 крб на рік [103, с. 59]. Не маючи сім'ї та необхідності її утримувати, на нашу думку, такі суми є досить значними. Тож не погодимося з думкою Г. М. Надтоки, який вважав, що «матеріальне становище основної частини чернецтва суттєво поступалося середньостатистичним показникам і залишалось відносно скромним» [104, с. 60].

Суттєві зміни на гірше в матеріальному становищі білого та чорного духовенства відбулися внаслідок революційних подій 1917 р. в Російській імперії. Ситуацію на українських землях погіршувало політичне протистояння на теренах щойно знищеної імперії, яке породжувало багато соціальних проблем. Розмір державних виплат духовенству не змінився, але різко змінилася економічна ситуація. Постійно зростаюча інфляція знецінювала ці кошти. Через скорочення загальних посівів сільськогосподарських культур у країні з 1916 р. розпочалася хлібна криза, що супроводжувалася спекуляціями та підвищенням цін. Того ж року була введена карткова система розподілу продуктів. Розпочалася безупинна емісія грошей. Уже в кінці 1915 р. золоті монети номіналом 10 крб продавалися за 16–17 паперових карбованців. На початку 1917 р. кількість грошей в обігу збільшилася в 6 разів, 1 крб прирівнювався до 27 коп. довоєнного випуску.

За період 1914–1917 рр. життя українського духовенства, як і всіх пересічних громадян країни, залишалось скрутним, адже в умовах перманентних воєнних дій стабілізувати економічне життя було неможливо. Тому спостерігалось стрімке зростання цін на тлі зникнення з продажу харчів та промислової продукції. Продукти перебували в руках селян, які обмінювали їх на необхідні речі. Ціни були спекулятивними, купівельна спроможність населення знизилася. Структура доходів духовенства залишалася сталою, але їх розміри стали значно меншими.

Щоб зрозуміти, наскільки сума державних окладів могла задовольнити потреби родин духовенства (як правило, не менше п'ятьох осіб), як і всіх громадян, у тих чи інших продуктах, наводимо приблизний склад споживчого кошика і ціни на товари повсякденного вжитку. У серпні 1917 р. пшеничне борошно коштувало

9,80 крб за пуд, цукор-рафінад – 25,4 крб, дрова – 1,6 крб за пуд, фунт житнього хліба – 0,13 крб, пшеничного – 0,23 крб, м'ясо – 0,80 крб, масло свіже – 9 крб, а солоне – 6 крб, чай – 18 крб за фунт, мило – 1,7 крб, сірники (10 коробок) – 0,7–0,8 крб [105]. Порівнюючи з цінами на початку ХХ ст., наведеними раніше, збільшення вартості споживчих товарів відбулося в чотири-п'ять разів.

Підсумовуючи викладене, вкажемо на основні зміни в матеріальному становищі білого духовенства, що були пов'язані з підвищенням рівня державного забезпечення та впливом політичних подій. По-перше, держава продовжувала політику щодо забезпечення максимальної кількості членів кліру так званими державними окладами, зрівняння та збільшення мінімальних розмірів по всій країні. На Півдні України станом на 1917 р. було значно більше причтів, переведених на казенне жалування, ніж по країні загалом. Це пояснюється тим, що всі нові парафії, яких так багато було саме в цьому регіоні, відкривалися за умови обов'язкового призначення окладів. При цьому їх розміри були меншими за середні по країні. Трохи більші суми, що виділялися на державне забезпечення по Таврійській єпархії, пояснювалися необхідністю посилення позицій православ'я в цьому краї. Загалом розміри окладів були невеликими й складали в середньому 1/4 від загальних доходів священнослужителів. Їх збільшення нівелювалося інфляційними процесами у країні.

По-друге, держава паралельно підтримувала інші, недержавні джерела фінансування білого духовенства. Жалування від земств та відомств, сільських товариств завжди було більшим, ніж державні оклади.

По-третє, структура основних доходів духовенства залишалася сталою, а самі доходи стабільними. Особливістю цього періоду можна вважати активну участь духовенства у кредитних та позичково-ощадних товариствах і кооперативних закладах. Прибутки зростали, їх зменшення стало відчутним лише під час Першої світової війни та революційних подій 1917 р.

Матеріальне становище чорного духовенства було кращим, бо воно менше (порівняно з білим) залежало від державної політики у цьому питанні.

Висновки до розділу 4

У церковному та монастирському господарстві за 1905–1917 рр. відбувалися позитивні зміни: зростання доходів та загальної прибутковості; використання банківської системи для накопичення та примноження коштів (через виплату відсотків за вкладами); збільшення концентрації та прибутковості свічних єпархіальних заводів, що дало поштовх до розвитку національного бджільництва; РПЦ активізувала питання захисту свого майна та започаткувала процес його страхування. Перша світова війна принесла збільшення прибутків від свічних доходів, гаманцево-карнашкових зборів та від продажу проскомидій.

Водночас залишалися всі недоліки церковного управління, до якого необхідно віднести: бюрократизацію всього церковного відомства; слабкий контроль, малу кількість ревізій; пізнє запровадження самостійного страхування церковного майна; великий відсоток відрахувань із церковних доходів; відсутність вільних коштів (готівки). Держава обмежила РПЦ у створенні власних банків та зробила кредит для неї фактично недоступним.

Прибутки церков нівелювалися значними видатками, що робило їх бідними. Св. Синод підтримував таке становище, вбачаючи в ньому ресурс матеріального забезпечення власних управлінських структур та духовних навчальних закладів, які утримувалися на ці відрахування. Нічим не виправдана відсутність церковних реформ призвела до конфлікту влади та Церкви, Церкви та вірян.

Церковне землеволодіння в регіоні за вказаний період зростало дуже повільно, а монастирське збільшилося на 25%. Поповнення відбувалося переважно за рахунок казенних земель та приватних заповітів на «помин душі». У приватному землеволодінні духовних осіб зміни прослідковувалися лише на рівні повітів.

Збільшилися посівні площі та землі, які здавалися в оренду, зростали орендні ціни. Збільшення урожайності на монастирських землях відбувалося як у передвоєнний так і у воєнний періоди (1913–1915 рр.). Хоча урожайність на церковних та монастирських землях була нижчою, ніж на приватновласницьких і казенних, проте більшою, ніж на селянських. Водночас земля стала основною причиною конфліктів між кліром та сільськими товариствами: розпочався процес

насильницького повернення та перерозподілу церковних земель.

Зміни в матеріальному становищі білого духовенства були пов'язані з впливом політичних подій та підвищенням рівня державного забезпечення шляхом збільшення розмірів окладів. Запровадження пенсійних виплат духовенству сприяло його соціальній захищеності та стало гарантією мінімального матеріального забезпечення.

У регіоні станом на 1917 р. було значно більше причтів, переведених на казенне жалування, ніж по країні загалом. Водночас держава підтримувала інші, недержавні джерела фінансування духовенства (сільські товариства, земства та відомства). Структура основних доходів духовенства залишалася сталою. Прибутки зростали, їх зменшення стало відчутним у зв'язку з інфляційними процесами лише з початком Першої світової війни.

У результаті проведеного дослідження нами доведено, що всі категорії духовенства, включаючи найнижчі, мали пристойне матеріальне забезпечення. Сукупний річний дохід складав: для священників від 1200 до 2000 крб на рік, дияконів – від 700 до 1000, псаломників – від 300 до 700.

Матеріальне становище чорного духовенства менше, ніж білого, залежало від державної політики у цьому питанні, а скоріше від господарської та підприємницької діяльності монастирів.

Майнова диференціація поглиблювала конфлікт, з одного боку, білого духовенства та єпископату, з іншого – священно- та церковнослужителів, тим самим вносячи додатковий розкол у РПЦ.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження автор вносить на захист такі висновки і положення:

1. Аналіз історіографії теми виявив, що окремими питаннями її вивчення займалася велика кількість науковців. Але на тлі ґрунтовних досліджень з історії православної церкви немає жодної цілісної праці, присвяченої вивченню її ГМР. Залучена до роботи джерельна база є достатньо репрезентативною і достовірною, дає змогу всебічно дослідити обрану тему.

2. Основу господарчо-майнового комплексу становили церковні та монастирські (разом із архієрейськими домами) господарства як головні ланки господарсько-економічної діяльності РПЦ. Створений завдяки державній підтримці та величезним пожертвам вірян ГМР складався з великої кількості рухомого та нерухомого майна, власного господарства, виробництва та використовувався церквою для зміцнення свого впливу, статусу в країні та для забезпечення функціонування церковних структур, в тому числі й управлінських.

Управління майном було уніфікованим у межах усієї країни та сприяло збільшенню доходів православної церкви. Досягалося це шляхом контролю за його цілісністю, використанням за призначенням та системою багаторівневої перевірки господарських документів. Водночас ефективність наглядових функцій була досить низькою. Церква стала бюрократичною системою та частиною механізму держави, яка переходила на ринкові відносини. Господарська діяльність РПЦ – найбільшого землевласника, та власника інших видів нерухомості, повністю контролювалася державним органом Св. Синоду – Господарським управлінням. Держава в разі потреби користувалася ГМР церкви, тим самим обмежуючи її у вільному доступі до власних коштів.

3. При наявності багатьох спільних джерел доходів визначено, що обсяги та види прибутків монастирів були більшими, ніж у парафіяльних церков. Церкви Катеринославської та Херсонської єпархій за обсягами надходження коштів, насамперед, від свічного доходу, пожертв, різних дрібних та випадкових доходів

виявилися найбагатшими в Україні. На долю регіону припадало 40% чистого свічного прибутку (9,2% в межах імперії), третина від прибутку з обігових статей, четверта частина відсотків із церковних капіталів у межах України.

Маючи великі потоки грошових надходжень у вигляді готівки та білетів, які концентрувалися на рахунках Державного казначейства, починаючи з 80-х рр. XIX ст. РПЦ стала активно користуватися послугами банків та ощадних кас, що примножували їх накопичення. Відсотки з цих капіталів йшли на матеріальне забезпечення білого та чорного духовенства.

Структура доходів монастирів залежала від їх господарської діяльності (в середньому – третина прибутків), обсягів пожертвувань (більших, ніж на церкви), доходу від нерухомості, обігових статей, «церковних доходів», виплат із Державного казначейства для штатних монастирів. Особливістю Півдня України можна вважати більшу долю прибутків від сільськогосподарського виробництва. Господарська діяльність церкви мала характер підприємницької через активне вкладення коштів у купівлю доходних будинків, лавок, іншої нерухомості для збільшення загальних прибутків. Водночас церковна влада демонструвала небажання показувати надприбутки монастирів. Найбільш прихованими від суспільства були доходи чорного духовенства.

Основна маса монастирів регіону мала прибуток до 25 000 крб. Більш заможними були монастирі Таврійської єпархії, які фактично стали центром паломництва з усіх регіонів держави. Найбагатшими вважалися: штатний Григоріє-Бізюківський чоловічий монастир Херсонської єпархії з доходом понад 100 000 крб, штатний Корсунський Богородицький чоловічий, позаштатний Св. Параскеви жіночий монастирі Таврійської єпархії, позаштатна Знаменська жіноча пустинь Катеринославської єпархії.

4. Структура основних доходів церковних причтів та монастирів: державне утримання шляхом призначення твердих окладів для білого духовенства та виплат із Державного казначейства для штатних монастирів і користування земельними наділами, збори (требовідправлення) та добровільні пожертви. На рівень забезпеченості чорного духовенства впливала також господарська діяльність

монастиря та його загальний прибуток.

Простеживши взаємозв'язок та вплив структури доходів церков (монастирів) на доходи білого та чорного духовенства, визначено, що духовенство південноукраїнських єпархій теж вирізнялося більшими, ніж в інших регіонах, доходами. При цьому матеріальне забезпечення чорного духовенства, меншого у відсотковому відношенні за біле, було кращим. Найбільш забезпеченим чорне духовенство було в Таврійській єпархії.

5. Для вирішення питання економічного функціонування парафій та матеріального забезпечення духовенства держава наділяла православну церкву землями. Державна політика відносно земельної власності РПЦ полягала в її захисті шляхом численних указів, постанов, звільнення від податків. Оподатковувалася лише земля, набута поза нормою і віднесена до обігових статей доходів церков або монастирів. Питання матеріального забезпечення духовенства залежало від політики держави та власного ГМР.

6. Земля стала не тільки основою ГМР, матеріальною базою функціонування парафій (монастирів), а й товаром. З дозволу Св. Синоду або консисторії здійснювався її продаж з метою створення капіталів у банківських установах та одержання відсотків з них для потреб самих церков.

Збільшення землеволодіння РПЦ у південноукраїнських губерніях відбувалося в руслі загальноімперської тенденції до зростання та під патронатом російського уряду. З часів Миколи I православній церкві в регіоні активно виділяли землі. В результаті цього церковне землеволодіння, як і по імперії загалом, переважало монастирське: відсоток церковних земель від загальної площі регіону становив у 1905 р. 1,06%, монастирів – 0,23%. Спільними для парафіяльних церков та монастирів джерелами формування земельного фонду були: наділення від казни, сільських та міських товариств, пожертвування благодійників, за заповітом на «помин душі» та власна купівля землі. Пожертвування від представників різних верств населення стали поширеним способом поповнення земельної власності.

Південь України мав свої особливості, пов'язані з його багатоземеллям: 1) розміри наділів від самого початку були більшими, ніж це визначалося

законодавством; 2) церкви та монастирі були краще забезпечені землею, ніж в інших регіонах імперії. За середнім розміром монастирської власності Херсонська єпархія займала третє місце в державі та перше серед українських губерній, Катеринославська – сьоме, Таврійська – одинадцятьє. За середнім розміром церковної власності, відповідно, Катеринославська – сьоме місце, Таврійська – десяте, Херсонська – одинадцятьє.

7. Особливості землекористування православної церкви в південноукраїнських єпархіяx: 1) краща якість земель; 2) церковна земля переважно була представлена орною та переложним степом внаслідок переважання площ, зайнятих під землеробство, монастирська – меншими відсотками орної землі та більшими площами пасовищ та сінокосів для занять тваринництвом; 3) незначний відсоток самостійного обробітку землі, який сприяв поширенню орендних відносин (показник оренди більший, ніж по європейській частині Росії) та свідчив про зацікавленість у цьому процесі самих служителів культу.

Для церковної оренди характерний більший масштаб, домінування короткострокової та грошової над довгостроковою та натуральною; для монастирської оренди – менша площа здавання в оренду, довгострокова та натуральна її форми. Характерно, що дрібні церковні наділи, як і приватновласницькі, не здавалися в оренду, бо на них велося власне господарство. В оренду здавалися саме середні та великі господарства.

Найчастіше проблеми, що виникали в землекористуванні РПЦ в межах усієї країни, були пов'язані з: конфліктами із сільськими товариствами або сусідами за кількість та якість землі; нестачею коштів для їх обробітку, застарілими формами господарювання; відсутністю чітких меж, питаннями щодо оформлення та наявності документів на землю. Основна причина цього – бажання максимально сконцентрувати у своїх руках земельну власність, захистити її та використати для вирішення матеріальних проблем як членів кліру, так і церкви загалом.

8. У церковному та монастирському господарстві протягом 1905–1917 рр. відбувалося подальше зростання доходів та загальної прибутковості. Перша світова війна принесла збільшення прибутків від свічних доходів, гаманцево-карнавкових

зборів та від продажу проскомидій. РПЦ активізувала питання захисту свого майна та започаткувала процес його страхування.

Прибутковість збільшувалася, насамперед, за рахунок збільшення кількості населення у зв'язку з інтенсивною розбудовою інфраструктури краю, яка продовжувалася і в перші десятиліття ХХ ст. По-друге, зростали обсяги грошових сум вже існуючих джерел доходів. По-третє, РПЦ активно займалася господарською діяльністю, створюючи все нові підприємства. Швидко зростали активи та обсяги доходів від обігових статей. Окрім землі, активно здавали в оренду власні доходні будинки, млини, рибні ловлі, землі понад норму, будинки та будівлі різного призначення, які не використовувалися кліром у власних потребах.

Церковне землеволодіння на Півдні України за вказаний період зростало дуже повільно, а монастирське збільшилося на 25%. Землеволодіння парафіяльних церков на 1914 р. складало близько 176 000 дес., або 1,07% від загальної кількості землі регіону, 34% – від церковної землі в Україні та 10,6% – від церковної землі в межах імперії. Через те, що останній офіційний звіт обер-прокурора Св. Синоду був опублікований 1914 р., а наступних просто не було, доречно вважати їх остаточними даними на 1917 р. Загальна кількість монастирських земель у регіоні в 1917 р. – 51 527 дес., що становило 4,44% від загальної кількості монастирської землі в державі, 5,55% від загальної кількості цих земель в 50-ти губерніях її європейської частини та 0,29% від їх загальної кількості на Півдні України.

На 1914 р. середні розміри церковних наділів Катеринославської та Херсонської губерній зменшилися порівняно з 1890 р. на 25–30 дес., а Таврійської, навпаки, збільшилися у 3 рази. Зменшення пов'язане з браком вільної землі у зазначених губерніях. Водночас саме земля стала основною причиною конфліктів між кліром та сільськими товариствами. Розпочався процес насильницького повернення та перерозподілу церковних земель.

Зміни в матеріальному становищі білого духовенства протягом 1905–1917 рр. були пов'язані з впливом політичних подій та підвищенням рівня державного забезпечення шляхом збільшення кількості та розмірів окладів. У регіоні станом на 1917 р. було значно більше причтів, переведених на казенне

жалування, ніж по країні загалом. Водночас держава підтримувала інші джерела фінансування духовенства: від сільських товариств, земств та відомств. Загалом їх доходи зростали, зменшення стало відчутним лише під час Першої світової війни у зв'язку з інфляційними процесами та революційними подіями 1917 р. В результаті проведеного дослідження нами доведено, що всі категорії духовенства, включаючи найнижчі, мали пристойне для того часу матеріальне забезпечення. Сукупний річний дохід складав: для священників від 1 200 до 2 000 крб на рік, дияконів – від 700 до 1 000, псаломників – від 300 до 700.

Майнова диференціація поглиблювала конфлікт, з одного боку, білого духовенства та єпископату, з іншого – священно- та церковнослужителів і тим самим вносила додатковий розкол у РПЦ. Маючи такий великий ГМР, православна церква не змогла остаточно вирішити питання матеріального забезпечення духовенства, сподіваючись при цьому на допомогу держави. В бажанні матеріально себе забезпечити духовенство використовувало ГМР церкви, йдучи при цьому на внутрішні конфлікти з собою, зміни у власному світогляді та на напруження у відносинах із парафіянами. Загалом це призводило до недовіри значної кількості населення до Церкви.

Господарська діяльність РПЦ вже давно потребувала реформування, яке так і не відбулося. Спротив чинила, з одного боку, верхівка церковної влади в особі Св. Синоду та єпископату, а з іншого – світська влада. Реформа, яка мала б надати економічної самостійності парафії, не була реалізована. Все більш складним ставало господарське становище парафій. Однією з причин їх економічної слабкості частіше за все називали численні відрахування до вищих церковних інституцій. Нічим не виправдана відсутність церковних реформ призвела до конфлікту влади та церкви на початку ХХ ст. В результаті повалення монархії РПЦ підтримала Тимчасовий уряд.

Напрями подальшої розробки проблеми можуть полягати в поглибленні вивчення механізму функціонування свічних заводів, аналізу доходів від обігових статей, дослідженні орендних відносин на землях православної церкви в Україні.

Література та джерела до розділу 1

1. Беллюстин И. С., священник. Описание сельского духовенства. Лейпциг, 1858. URL: [http: // нэб.рф/catalog/00199-000009-003573477](http://нэб.рф/catalog/00199-000009-003573477). (дата звернення: 14.01.2015).
2. Молчанов, священник. Об улучшении быта православного духовенства. М. : Тип. М. Нейбюргер, 1868. 14 с.
3. Елагин Н. В. Белое духовенство и его «интересы». СПб. : Тип. Р. Голике, 1881. 181 с.
4. Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. СПб. : Тип. Морск. Мин-ва в Глав. адмиралтействе, 1876. 396 с.
5. Знаменский П. В. История Русской Церкви. Серия «Материалы по истории церкви». Кн. 10. М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1996. 474 с.
6. Милютин В. А. О недвижимых имуществах духовенства в России. М. : Унив. тип., 1862. 571 с.
7. Голубинский Е. Е. История Русской церкви (репринт издания 1901 г.). М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1997. 987 с.
8. Любинецкий Н. А. Землевладение церквей и монастырей Российской империи. СПб. : Синод. тип., 1900. 150 с.
9. Святловский В. В. К вопросу о судьбах землевладения в России: статистика мобилизации земельной собственности. СПб. : Начало, 1907. 103 с.
10. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде. Александровск : Тип. В. Я. Штерн, 1905. 107 с.
11. Григорович Н. И. Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр и способов содержания их, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1866 гг.) : исторические записки. СПб. : Синод. тип., 1866. 230 с.
12. Зверинский В. В. Преобразования старых и учреждение новых монастырей с 1764–1795 гг. по 1 июля 1890 г. (594 монастыря). СПб. : Тип.

В. Безбородова, Т. 1. 1890. 300 с.

13. Гермоген, епископ. Таврическая епархия. Псков : Тип. Губерн. земства, 1887. 520 с.

14. Родионов М. К., священник. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии : общий и частный обзор. Симферополь : Тип. С. Спиро, 1872. 270 с.

15. Воззрения московского митрополита Филарета по вопросам: о церковном законодательстве, о материальном обеспечении духовенства, о снятии священнического сана и о браке А. Меньшикова. Казань : Типо-лит. императ. правительства, 1894. 12 с.

16. Макарьевский Ф., епископ. Самарский, Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1875. 121 с.

17. Князев А. Управление Высокопреосвященным Платоном (ныне митрополитом Киевским) Херсонскою епархией 1877–1882 гг. Одесса, 1884. 37 с.

18. Альбов М., священник. Краткий курс лекций по церковному праву. СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1882. 249 с.

19. Певцов В. Г., протоирей. Лекции по церковному праву. Петербург : Типо-лит. СПб. одиночной тюрьмы, 1914. 249 с.

20. Павлов А. С. Курс церковного права. СПб. : Лань, 2002. 384 с.

21. Суворов Н. С. Учебник церковного права. Ярославль : Тип.-лит. Э. Г. Фальке, 1898. 597 с.

22. Альбов М., священник. Краткий курс лекций по церковному праву. 249 с.

23. Певцов В. Г., протоирей. Лекции по церковному праву. 249 с.

24. Энциклопедический словарь / под ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Репринтное воспроизведение. СПб. : Терра, 1992. Т. 22а. 1992. 960 с.

25. Энциклопедический словарь / под ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Репринтное воспроизведение. СПб. : Терра, 1992. Т. 38. 1992. 960 с.

26. Энциклопедический словарь / под ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Репринтное воспроизведение. СПб. : Terra, 1993. Т. 75. 1993. 476 с.
27. Желательные церковные реформы на предстоящем Всероссийском Поместном Соборе. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1907. 221 с.
28. Белявский Ф., священник. Об обеспечении духовенства. Петроград : Изд. Издательского совета при Св. Синоде, 1917 г. 20 с.
29. Персиц М. М. Великая Октябрьская революция и отделение церкви от государства. *Вопросы истории*. 1954. № 11. С. 14–20.
30. Никольский Н. М. История русской церкви [3-е изд.]. М. : Политиздат, 1985. 448 с.
31. Будовниц И. У. Монастыри на Руси и борьба с ними крестьян в XIV – XVII вв. М. : Наука, 1966. 392 с.
32. Грекулов, Е. Ф., Курочкин П. К. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX века). М. : Наука, 1969. 182 с.
33. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX в. М. : Изд-во Академии наук СССР, 1961. 207 с.
34. Церковь в истории России IX в.–1917 гг.: критические очерки / отв. ред. Н. А. Смирнов. М. : Наука, 1967. 336 с.
35. Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России). М. : Мысль, 1975. 255 с.
36. Зырянов П. Н., Клибанов А. И. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. М. : Наука, 1984. 224 с.
37. Грекулов, Е. Ф., Курочкин П. К. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX века). 182 с.
38. Зырянов П. Н., Клибанов А. И. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. 224 с.
39. Зыбковец В. Ф. Национализация монастырского имущества в Советской России (1917–1921 гг.). М. : Наука, 1976. 206 с.
40. Русское православие: вехи истории / [Щапов Я. Н., Сахаров А. М.,

Зимин А. А. и др.] ; под ред. А. И. Клибанова. М. : Политиздат, 1989. 719 с.

41. Там же. 719 с.

42. Зыбковец В. Ф. Указ. соч. 206 с.

43. Прошин Г. Г. Черное воинство (Русский православный монастырь. Легенда и быль). М. : Изд-во политической литературы, 1985. 320 с.

44. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. М. : Наука, 1981. 215 с.

45. Тальберг Н. Д. История русской церкви. Нью-Йорк : Тип. преподобного Иова Почаевского, 1959. Т. 2. 924 с.

46. Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви. У 4-х т. Т. 1. (Репринтне видання, Нью Йорк, 1955 р.). К. : Либідь, 1998. 294 с.

47. Леві Дж. Про мікроісторію // Нові підходи до історіописання ; за ред. П. Берка : пер. з англ. 2-ге вид., випр. К. : Ніка–Центр, 2010. С. 119–143.

48. Історія релігії в Україні : у 10-ти томах / редкол. : А. Колодний (голова) та ін. ; ред. А. Колодний, В. Климов. Т. 3. Православ'я в Україні. К. : Укр. центр дух. культури, 1999. 560 с.

49. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. пос. для студентів вищих навчальних закладів : у 3-х кн. Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX ст. К. : Либідь, 1994. 336 с.

50. Лубський В. І. Історія релігій. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/>. (дата звернення: 25.09.2015).

51. Олешківська обитель: [З матеріалів нарису священика І. Воскресенського] / до друку підгот. Прищепа Б. *Християнин Таврії*. 1998. № 4/6. Черв.-серп. С. 4.

52. Горностаев Е. В. Благовещенский монастырь. *Православная Таврия*. 1999. Февраль. С. 2.

53. Сповідь на Голгофі. Альманах: Документальні нариси, спогади, статті, списки про репресії щодо церкви та духовних осіб на Херсонщині за роки тоталітарного режиму / А. В. Карпова (заст. голови редколегії) ; ред.-упоряд. А. Е. Вірлич. Херсон : Ред. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2001.

208 с.; Храмы и монастыри Одессы и Одесской области / сост. : игумен Виктор (Быков), протоиерей Виктор Петлюченко. Одесса : Одесский паломник, 2005. Вып. 2. 352 с.

54. Верменич Я. Исторична регіоналістика в Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 3–21.

55. Винарчук Т. В. Регіон, прикордоння, фронтір як концепти дослідження українського державотворення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. Вип. 31. С. 41–48.

56. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX століття. / Бойко А. В., Ігнатуша О. М., Лиман І. І., Мільчев В. І. [та ін.]. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. 252 с.

57. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси. К. : Генеза, 2003. 304 с.

58. Катунин Ю. А. История Таврической и Симферопольской епархии: вторая половина XIX – начало XX века : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Запорожье, 1994. 17 с.

59. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 16 с.

60. Пам'ятні книжки Херсонської губернії : бібліографічний огляд і покажчик змісту. Херсон : ХОУНБГ, 2004. 42 с.

61. Розвиток православ'я на Півдні України кінця XVIII – поч. XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії та Південної Бессарабії) : бібліограф. покажч. / ОНУ ім. І. І. Мечникова ; автор-упорядник: В. В. Самодурова, Н. М. Діанова, В. С. Кочмар ; наук. ред. М. О. Подрядова. Одеса : Астропринт, 2010. 440 с.

62. Церква на Херсонщині: історія та сучасність : науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. 148 с.

63. Сповідь на Голгофі. Альманах. 208 с.

64. Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії

Руської православної церкви (1945–1953 рр.) : зб. док. / упоряд. та авт. передм. А. Ю. Шевченко. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2011. Кн. 1. 384 с.

65. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр. : соціально-релігійний аспект. К. : Знання, 1998. 271 с.

66. Катунин Ю. А. Монастири Крима в ХІХ–ХХ веках (по матеріалам кримських архивов). Симферополь : Культура народів Причорномор'я, 2000. 152 с.

67. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. 400 с.

68. Тур В. Г. Православные монастыри Крима в ХІХ – начале ХХ веков. 2-е изд., перераб. и доп. К. : ИД «Стилос», 2006. 248 с.

69. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.... 271 с.

70. Лиман І. І. Державна церква і державна влада... 400 с.

71. Катунин Ю. А. Монастири Крима в ХІХ–ХХ веках.... 152 с.

72. Тур В. Г. Православные монастыри Крима в ХІХ – начале ХХ веков. 248 с.

73. Шкрібітько О. О. Господарська діяльність монастирів Степової України в ХVІ – ХVІІІ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2007. 30 с.

74. Климов В. В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії : монографія. К. : Інститут філософії НАН України, 2008. 883 с.

75. Чиркова О. А. Православні монастирі та становище чернецтва у Київській митрополії ХІХ століття. *Південний архів: Історичні науки : збірник наукових праць*. 2008. Вип. 28–29. С. 324–330.

76. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні кінця ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. К. : ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. 115 с.

77. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця ХVІІІ – першій половині ХІХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2006. 22 с.

78. Сухарев М. В. Церковное землевладение в Южной Украине в конце ХVІІІ – середине ХІХ вв. *Ученые записки Таврического национального*

университета им. Вернадского. 1999. Т. 12 (51). № 1. С. 113–116.

79. Шугальова І. М.: 1) Проблеми землеволодіння і землекористування духовенства Лівобережної і Південної України. Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження : збірник наукових праць. Одеса, 2002. Т. 3. С. 262–263; 2) Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 28. С. 78–82.

80. Меша В. Г.: 1) Матеріальне становище духовенства в Україні 1875–1900 років. *Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки.* : Херсон : ХДУ, 2008. Вип. 28–29. С. 318–324; 2) Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 роках : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2009. 41 с.; 3) Роль єпископів в управлінні православної церкви в Україні останньої чверті ХІХ століття. *Історія української науки на межі тисячоліть* : зб. наук. праць ; Відп. редактор О. Я. Пилипчук. К., 2009. Вип. 40. С. 110–117.

81. Жилюк С. І., Бойко Б. Є. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.): монографія. Острог : Вид-во НУОА, 2010. 228 с.

82. Тригуб О. Монастирі Південної України у господарсько-економічному житті краю (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Краєзнавство.* 2015. №1/2. С. 178–183.

83. Бойков О. Ю. 1) Роль релігійного фактору у процесі модернізації соціальної структури населення Півдня України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці.* Запоріжжя : Просвіта, 2014. Вип. 32. С. 26–30; 2) Роль Російської православної церкви у житті буржуазії та селянства Південної України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 38. С. 49–53.

84. Ігнатуша О. М.: 1) Єпархії та благочиння Українського екзархату Російської православної церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 29. С. 145–152; 2) Зміни в економічному становищі релігійних громад

Запорізького краю (1913–1927 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 34. С. 150–156.

85. Потапова О. Б. Матеріальне забезпечення православного духовенства в Україні у 1917–1920 рр. URL: [http:// www.allbest.ru/](http://www.allbest.ru/). (дата звернення: 12.12.2015).

86. Бобко (Савчук) Т. Г. Матеріальне становище православного духовенства на півдні України в 1920-х роках. *Південний архів: Історичні науки: збірник наукових праць*. Херсон : ХДУ, 2003. Вип. 11. С. 122–129.

87. Приймак О. М. Соціальна поліструктурність сільського населення Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ століть. *Музейний вісник*. 2009. № 9. С. 132–147.

88. Каліновський В. Монастирі Криму в студіях духівництва Таврійської єпархії (ХІХ – перша чверть ХХ ст.). *Краєзнавство*. 2010. № 1–2. С. 143–148.

89. Крилова А. М. Земські статистичні публікації як джерело дослідження землеволодіння етнічних та соціальних груп Північного Приазов'я. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 28. С. 446–451.

90. Макієнко О. А. Видання земських установ у фондах Державного архіву Херсонської області. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могилу, 2010. Вип. 4. С. 24–29.

91. Селевич Ю. Л. Діяльність Харківської духовної консисторії в ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2010. 19 с.

92. Римский С. В.: 1) Церковная реформа 60 – 70-х годов ХІХ века. *Отечественная история*. 1995. № 2. С. 166–175; 2) Российская церковь в эпоху Великих реформ. М. : Общество любителей церковной истории, 1999. 567 с.

93. Кондаков Ю. Е. Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине ХІХ века. СПб. : Изд-во РНБ, 2003. 360 с.

94. Алексеева С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856–1904 гг. СПб. : Наука, 2003. 276 с.

95. Зырянов П. Н. Русские монастыри и монашество в ХІХ и начале ХХ века.

М. : Русское слово, 1999. 312 с.

96. Кольцов В. А. Правовая политика Российского государства в отношении собственности РПЦ в X – нач. XX вв. (историко-правовое исследование) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2009. 25 с.

97. Леонтьева Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство в России во второй половине XIX – начале XX в. М. : Новый хронограф, 2002. 272 с.

98. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века. *Нестор*. 2000. № 1. С. 312–362.

99. Подвигаило А. А. Церковное землевладение и землепользование в Центрально-Черноземном регионе в 60 – 90-е годы XIX века: на примере Курской и Воронежской губерний : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Воронеж, 2007. 175 с.

100. Яшина О. Н. Земельная собственность Русской Православной Церкви в России в XVIII – первой половине XIX веков: историческое исследование: дисс. ... кандидата ист. наук : 07.00.02. Москва, 2003. 180 с.

101. Беглов А. Л. Православный приход Российской империи как объект фискальной политики светских и церковных властей в конце XIX – начале XX вв. *Вестник православного Св.-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 2 : История РПЦ. 2014. Вып. 2. С. 50–81. URL: <http://www.cyberleninka.ru/>. (дата звернения: 14.05.2014).

102. Романовская В. Б., Данилова Е. В. Правовое регулирование имущественных прав Русской православной церкви в имперский период. URL: <http://www.fb-rpi.itkm.ru/books/kan>. (дата звернения: 12.12.2015).

103. Шмелев Г. И. Русская православная церковь, ее деятельность и экономика до и после 1917 года. *Вопросы истории*. 2003. № 11. С. 36–51.

104. Николаева Т. Л. К вопросу о практическом осуществлении церковного страхования в начале XX века. URL: <http://www.bogoslov.ru>. (дата звернения: 25.09.2015).

105. Митрохин Н. А. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы. М. : Новое литературное обозрение, 2004. 648 с.

106. Эдельштейн М. Ю. Церковная экономика Центральной России: приход,

монастырь, епархия : Аннотированная библиография. Экономическая деятельность Русской Православной Церкви и ее теневая составляющая ; Центр по изучению нелегальной экономической деятельности. URL: <http://corruption.rsuh.ru/books/5-7281-0453-3.shtml>. (дата звернення: 22.02.2016).

107. Цыпин В. А., протоиерей. Церковное право : курс лекций. М. : МФТИ, 1994. 440 с.

108. Митрофанов Г., протоиерей. История Русской Православной Церкви. 1900–1917 гг. СПб. : Сатис, 2002. 444 с.

109. Иероним, архимандрит. Историческое развитие форм хозяйствования Русской православной церкви. *Православный Летописец Санкт-Петербурга*. 2001. № 7. URL: <http://www.church.by/resource/Dir0301/Dir0302>. (дата звернення: 11.06.2011).

110. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. М. : Библейско-богословский институт святого апостола Андрея, 1996. 403 с.

111. Смолич И. К. История русской церкви 1700–1917: пер. с нем. Ч. 1. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. 800 с.

112. ДАОО. Ф. 91 (Фонд «Одеська повітова земська управа»).

113. ДАЗО. Ф. 56 (Олександрівська повітова земська управа, м. Олександрівськ).

114. ДАХО. Ф. 4 (Херсонська (Новоросійська) губерньська креслярня, м. Херсон).

115. ЦДАК України. Ф. 575 (Канцелярія Київського окружного фабричного інспектора).

116. ДАХО. Ф. 207 (Херсонське духовне правління).

117. ДАДО. Ф. 106 (Катеринославська духовна консисторія).

118. ДААРК. Ф. 118 (Таврійська духовна консисторія).

119. ДАОО. Ф. 37 (Херсонська духовна консисторія).

120. ДАХО. Ф. 198 (Херсонська духовна консисторія).

121. ДАЗО. Ф. 19 (Покровська соборна церква м. Олександрівська).

122. ДААРК. Ф. 765 (Благочинний церков Євпаторійського округу, м. Євпаторія, Таврійської губернії).

123. ДААРК. Ф. 138 (Благочинний монастирів Таврійської єпархії).

124. ДААРК. Ф. 640 (Подвір'я Таврійського архієрейського дому в м. Ялта).

125. ДААРК. Ф. 139 (Таврійський єпархіальний ревізійний комітет).

126. ЦДІАК України. Ф. 192 (Київський митрополит Платон (Городецький)).

127. ЦДІАК України. Ф. 127 (Київська духовна консисторія).

128. Полное собрание законов Российской империи. Собр. I. : в 45 т. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. Т. XXVIII (1804–1805). 1328+25 с.; Полный свод законов Российской империи : в 2-х кн. / под ред. А. А. Добровольского ; сост. А. Л. Саатчиан. Кн. 2. Т. 9–16. СПб. : Изд. Юрид. кн. маг. И И. Зубкова, 1911. 4680 с.

129. Свод Законов Российской империи. Т. VIII. Свод устава Лесного. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1832 г. 1679 с.; Свод Законов Российской империи : в 5-ти кн. / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. СПб. : «Деятель», 1912. Кн. 3. 1132 с.

130. Устав духовных консисторий [Утв. 9 апреля 1883 г.]. СПб. : Синодальная типография, 1900. 200 с.

131. Ивановский Я. И. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству (применительно к Уставу духовных консисторий и Своду законов) с историческими примечаниями и приложениями. изд. 3-е. СПб. : Синод. тип., 1900. 312 с.

132. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода графа К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1887 г. СПб. : Синод. тип., 1889. 227 с.; Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода графа К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1898 г. СПб. : Синод. тип., 1901. 224 с.; Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1900 г. СПб. : Синод. тип., 1903. 352 с.; Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1903–1904 гг. СПб. : Синод. тип., 1909. 352 с. ; Всеподданейший

отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1908 г. СПб. : Синод. тип., 1911. 246 с. ; Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1910 г. СПб. : Синод. тип., 1913. 338 с. ; Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству духовного православного исповедания за 1913 г. СПб. : Синод. тип., 1915. 316 с. ; Всеподданейший отчет обер-прокурора по ведомству православного исповедания за 1914 г. СПб. : Синод. тип., 1916. 352 с. ; Извлечение из отчета обер-прокурора Св. Синода за 1849 г. СПб. : Синод. тип., 1850. 93 с. ; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1856 г. СПб. : Синод. тип., 1857. 110 с. ; Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Св. Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1869 г. СПб. : Синод. тип., 1870. 281 с. ; Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Св. Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1880 г. СПб. : Синод. тип., 1881. 85 с. ; Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1882 г. СПб. : Синод. тип., 1884. 127 с.

133. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода за 1880 г. СПб. : Синод. тип., 1881. 85 с. ; Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1910 г. СПб. : Синод. тип., 1909. 103 с. ; Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1915 г. СПб. : Синод. тип., 1914. 145 с. ; Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1916 г. Петроград : Синод. тип., 1915. 147 с. ; Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1917 г. Петроград : Синод. тип., 1916. 145 с.

134. Калакура Я. С. Историчне джерелознавство : навч. пос. К. : Либідь, 2002. 488 с.

135. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. 45 с. ; Статистика землевладения 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. 44 с. ; Статистика землевладения 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. 48 с.

136. Энциклопедический словарь. Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.

Т. 38. 960 с.

137. Материалы по статистике движения землевладения в России. Вып. 4: Свод данных о купле, продаже земель в 45 губерниях Европейской России за тридцатилетие (1863–1892). СПб. : Департамент окладных сборов, 1901. 135 с. ; Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. СПб. : Изд-во ЦСК МВД, 1907. 211 с. ; Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. 8. Губернии Новороссийской группы. СПб. : Изд-во ЦСК МВД, 1885. 137 с. ; Статистика Российской империи. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. : издание ЦСК МВД. Вып. ХLI. Таврическая губерния. СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1895. 13 с. ; Статистический ежегодник России за 1913 г. СПб. : ЦСК МВД, 1913. 112 с.

138. Макієнко О. А. Видання земських установ у фондах Державного архіву Херсонської області. *Історичний архів. Наукові студії*: збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2010. Вип. 4. С. 24–29.

139. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. : издание Екатеринославской губернской земской управы. Екатеринослав : Тип. Л. М. Розенберга, 1898. 79 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1910. 88 с.; Сборник по текущей статистике за 1887–1888 гг. : издание Таврической губернской земской управы. Симферополь : Тип. Газеты «Крым» и «Таврическая губернская», 1888. 244 с.; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. : издание Херсонской губернской земской управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1912. 187 с.; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. : издание Херсонской губернской земской управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1915. 189 с.

140. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы за 1888 г. Верхнеднепровск : Тип. Н. Я. Губермана, 1889. 264 с.; Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1877 г. Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1878. 384 с.; Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1887 г. Ч. II.

Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1888. 185 с.; Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1893 г. Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1894. 72 с.

141. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1912 г. : издание Херсонского уездного земства. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1913. 86 с.; Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1913 г. : издание Херсонского уездного земства. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1914. 86 с.; Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1915 г. : издание Херсонской уездной земской управы. Херсон : Тип. С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1917. 41 с.

142. Список землевладельцев Херсонского уезда за 1901 г. : издание Херсонского уездного земства. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1901. 105 с.; Список землевладений Херсонского уезда по волостям на 1902 г. : издание Херсонской уездной земской управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1902. 131 с.; Херсонская губерния. Свод цифровых данных. Издание Херсонского губернского земского управления. Вып. 2. Частное землевладение: мобилизация, ценность и доходность. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1912. 275 с.

143. Крилова А. М. Земські статистичні публікації як джерело дослідження землеволодіння етнічних та соціальних груп Північного Приазов'я. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 28. С. 446–451.

144. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. II. Александровский уезд. Екатеринослав, 1902. 540 с.

145. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. VI. Ч. 1. Новомосковский уезд. Екатеринослав : Тип. Губерн. земства, 1911. 349 с.

146. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. VI. Херсонский уезд : статистико-экономическое описание уезда. Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, 1890. 400 с.

147. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 г. : издание Екатеринославского губернского статистического комитета.

Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1912. 360 с.; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. : издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1864. 146 с.; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 г. : издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Ч. II. Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1867. 361 с.; Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 г. : издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под ред. Я. Г. Гололобова. Екатеринослав : Тип.-лит. Губерн. правл., 1894. 274 с.; Памятная книжка Таврической губернии / сост. : Стат. бюро губерн. земства. Симферополь : Тип. Газеты «Крым», 1889. 675 с.; Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 г. / сост. : Херсонское губернское правление ; под ред. А. А. Золотарёва. Ч. I. Херсон : Тип. Губерн. правл., 1911. 341 с.; Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 г. / сост. : Херсонское губернское правление. Херсон : Тип. Губерн. правл., 1912. 220 с.

148. Энциклопедический словарь / под ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Репринтное воспроизведение. СПб. : Терра, 1992. Т. 22а. 1992. 960 с.

149. Миляновский Ф., священник. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1902. 278 с.

150. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 г. : издание Екатеринославской духовной консистории. Екатеринослав : Тип. братства Св. Владимира, 1908. 1103 с.; Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 г. : издание Екатеринославской духовной консистории. Екатеринослав : Тип. С. И. Барановского, 1914. 488 с.

151. Весь Екатеринослав на 1914 г. Справочная книга. Екатеринослав : Тип. Л. И. Сагановского, 1914. 320 с.

152. Адрес-календарь духовного ведомства: первый полный сборник справочных именных указаний всех должностных лиц духовных администраций. СПб. : Тип. Ф. Г. Елкоцкого и К., 1878. 232 с.

153. Русский календарь на 1917 г. А. Суворина: за период 1907–1914 гг.

Петроград : Тип. Т-ва А. Суворина «Новое время», 1916. 408 с.

154. Дениско Л. М. Релігійні православні видання кінця XIX – поч. XX ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : каталог. К. : НБУВ, 2001. 200 с.

155. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1902. № 18. 16 сентября. С. 540–582.

156. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 18. 21 июня. С. 316–323.

157. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1900. № 14–15. 15 июля – 1 августа. С. 1027–1052.

158. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 5. 1 марта. С. 65–95.

159. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1917. № 8. 15 апреля. С. 215–232.

160. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1904. № 22. 16 ноября. С. 106–126.

161. Дионисий, архиепископ. Сведения о второклассном Григориевском Бизюкове монастыре. Одесса : Тип. П. Францова, 1862. 31 с.; Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии. Симферополь, 1897. 34 с.; Макарьевский Ф., епископ. Самарский, Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. 121 с.; Ногачевский Н. Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1894. 83 с.

162. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия, изложенного по его рассказам Т. Манухиной. Париж : YMCA-PRESS, 1947. 679 с.

163. Калакура Я. С. Методологічний інструментарій українознавця. *Українознавство*. 2003. № 1. С. 76–79. URL: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=552>. (дата звернення: 22.10.2013).

164. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Перун, 2005. 1728 с.

165. Бухгалтерський словник / за ред. Ф. Ф. Бутинця. Житомир : Рута, 2001. 224 с.

166. Универсальный бизнес-словарь / Л. Ш. Лозовский, Б. А. Райзберг, А. А. Райновский. М. : Инфра, 1997. 632 с.

Література та джерела до розділу 2

1. Певцов В. Г., протоирей. Лекции по церковному праву. 249 с.
2. Ивановский Я. И. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству.... 312 с.
3. Тальберг Н. Д. История русской церкви. 924 с.
4. Цыпин В. А., протоиерей. Церковное право : курс лекций. 440 с.
5. Суворов Н. С. Учебник церковного права. 597 с.
6. Ивановский Я. И. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству.... 312 с.
7. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр. : соціально-релігійний аспект. 271 с.
8. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. М. : Наука, 1981. 215 с.
9. Зыбковец В. Ф. Национализация монастырского имущества в Советской России (1917–1921 гг.). 206 с.
10. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр. : соціально-релігійний аспект. 271 с.
11. Монастыри : энциклопедический словарь / под общ. ред. Т. Бронницкого. М. : Изд-во Московской патриархии, 2000. 464 с.
12. Розвиток православ'я на Півдні України кінця XVIII – поч. XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії та Південної Бессарабії) : бібліогр. покажч. 440 с.
13. Весь Екатеринослав на 1914 г. Справочная книга. 320 с.

14. Алексеева С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856–1904 гг. 276 с.
15. Ігнатуша О. М. Єпархії та благочиння Українського екзархату Російської православної церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 29. С. 145–152.
16. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 г. 341 с.
17. Весь Екатеринослав на 1914 г. Справочная книга. 320 с.
18. Адрес-календарь духовного ведомства: первый полный сборник справочных именных указаний всех должностных лиц духовных администраций. СПб. : Тип. Ф. Г. Елкоцкого и К., 1878. 232 с.
19. Селевич Ю. Л. Діяльність Харківської духовної консисторії в ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2010. 19 с.
20. Ивановский Я. И. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству... . 312 с.
21. Суворов Н. С. Учебник церковного права. 597 с.
22. Суворов Н. С. Там же.
23. Певцов В. Г., протоирей. Лекции по церковному праву. 249 с.
24. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 189. 56 арк.
25. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни. 679 с.
26. ДААРК. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 22. 173 арк.
27. ДААРК. Ф. 139. Оп. 1. Спр. 24. 72 арк.
28. Всеподданейший отчет обер-прокурора... за 1914 г. 352 с.
29. Там же.
30. ДАОО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 3079. 46 арк.
31. Извлечение из отчета обер-прокурора Св. Синода за 1849 г. 93 с.
32. Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1856 г. 110 с. ; прилож. 109 с.
33. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1872. № 15. 15 сентября. С. 725–828.

34. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1897. № 17. 10 октября. С. 297–317.
35. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 5. 1 марта. С. 65–95.
36. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1899. № 14. 15 июля. С. 1027–1032.
37. Сборник по текущей статистике за 1887–1888 гг. : издание Таврической губернской земской управы. Симферополь : Тип. Газеты «Крым» и «Таврическая губернская», 1888. 244 с.
38. Ведомость о распределении земли по угодьям в Херсонской губернии за 1900 г. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1901. 2 с.
39. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. : издание Екатеринославского губернского статистического комитета. 146 с.
40. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 г. : издание Екатеринославского губернского статистического комитета. 361 с.
41. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. 88 с.
42. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1897. № 17. С. 297–317.
43. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 30. 21 октября. С. 435–449.
44. ДАХО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 94. 566 арк.
45. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1872. № 15. С. 725–828.
46. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1897. № 17. С. 297–317.
47. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 22. 15 ноября. С. 364–385.
48. Всеподданейший отчет обер-прокурора... за 1914 г. 352 с.
49. Там же.
50. Ивановский Я. И. Обзорение церковно-гражданских узаконений по

духовному ведомству... . 312 с.

51. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1901. № 18. 15 сентября. С. 294–363.

52. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1904. № 23. 1 декабря. С. 127–133.

53. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1892. № 2. 15 января. С. 29–36.

54. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 20. 11 июля. С. 300–314.

55. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 6. 21 февраля. С. 71–80.

56. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1897. № 17. С. 297–317.

57. Извлечение из отчета обер-прокурора Св. Синода за 1849 г. 93 с.

58. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 587. 176 арк.

59. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 2413. 98 арк.

60. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 21. 149 арк.

61. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 2413. 98 арк.

62. Надтока Г. М. Знач. твір. 271 с.

63. Надтока Г. М. Там само.

64. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875–1900 років. *Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки.* : Херсон : ХДУ, 2008. Вип. 28–29. С. 318–324.

65. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1871. № 22. 15 ноября. С. 695–720.

66. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1910 г. 103 с.

67. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 584. 188 арк.

68. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 587. 176 арк.

69. ДАХО. Ф. 207. Оп. 1. Спр. 2113. 22 арк.

70. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 584. 188 арк.

71. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 587. 176 арк.
72. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1901. № 18. С. 294–363.
73. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1904. № 2. 16 января. С. 19–52.
74. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора... за 1869 г. 281 с.
75. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора... за 1882 г. 127 с.
76. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 21. 149 арк.
77. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 67. 143 арк.
78. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1902. № 18. 16 сентября. С. 540–582.
79. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 587. 176 арк.
80. Любинецкий Н. А. Землевладение церквей и монастырей Российской империи. 150 с.
81. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 2413. 98 арк.
82. ДАОО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 3411. 34 арк.
83. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. II. Бахмутский уезд. 1049 с.
84. Там же.
85. Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России). 255 с.
86. Надтока Г. М. Зазнач. твір. 271 с.
87. Всеподданейший отчет обер-прокурора... за 1914 г. 352 с.
88. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. II. Бахмутский уезд. 1049 с.
89. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1917. № 22. 15 ноября. С. 584–628.
90. Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в XIX – начале XX веков.

248 с.

91. Гермоген, епископ. Таврическая епархия. 520 с.
92. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода за 1880 г. 85 с.
93. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1917 г. 145 с.
94. Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. 396 с.
95. Зыбковец В. Ф. Указ. соч. 206 с.
96. Любинецкий Н. А. Указ. соч. 150 с.
97. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 304. 14 арк.
98. Макарьевский Ф., епископ. Самарский, Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. 121 с.
99. Знаменська жіноча пустинь. URL: <http://cadetsfund.org/monastery/1217>.
(дата звернення: 23.01.2012).
100. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 г. : издание Екатеринославской духовной консистории. 1103 с.
101. Тихвінський жіночий монастир. URL: <http://eparhia.dp.ua/post/188>.
(дата звернення: 26.10.2012).
102. Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии. 34 с.
103. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 5028. 72 арк.
104. Зыбковец В. Ф. Указ. соч. 206 с.
105. Гермоген, епископ. Указ. соч. 520 с.
106. Ногачевский Н. Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. 83 с.
107. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1912 г. : издание Херсонского уездного земства. 86 с.
108. Тригуб О. Монастирі Південної України у господарсько-економічному житті краю (кінець XVIII – початок XX ст.). *Краєзнавство*. 2015. №1/2. С. 178–183.
109. Сповідь на Голгофі. Альманах. 208 с.
110. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1904. № 22.

16 ноября. С. 106–126.

111. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1912 г. 86 с.

112. Сухарев М. В. Економічне становище православної церкви в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2011. 20 с.

113. Ростиславов Д. И. Указ. соч. 396 с.

114. Тур В. Г. Указ. соч. 248 с.

115. Грекулов, Е. Ф., Курочкин П. К. Указ. соч. 182 с.

116. Зырянов П. Н., Клибанов А. И. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. 224 с.; Зырянов П. Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века. 312 с.

117. Зыбковец В. Ф. Указ. соч. 206 с.

118. Ростиславов Д. И. Указ. соч. 396 с.

119. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1902. № 18. 16 сентября. С. 540–582.

120. ДАДО. Ф. 106. Оп. 1. Спр. 304. 14 арк.

121. Макарьевский Ф., епископ. Самарский, Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. 121 с.

122. Олешківська обитель: [З матеріалів нарису священика І. Воскресенського] / до друку підгот. Прищепа Б. *Християнин Таврії*. 1998. № 4/6. Черв.-серп. С. 4.

123. Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX–XX веках (по материалам крымских архивов). 152 с.

124. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 г. : издание Екатеринославской духовной консистории. 1103 с.

125. Ростиславов Д. И. Указ. соч. 396 с.

126. Ростиславов Д. И. Там же.

127. Тур В. Г. Указ. соч. 248 с.

128. ДААРК. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 33. 19 арк.

129. Князев А. Управление Высокопреосвященным Платоном (ныне

митрополитом Киевским) Херсонскою епархиєю 1877–1882 гг. 37 с.

130. ДААРК. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 33. 19 арк.

131. Князев А. Управление Высокопреосвященным Платоном (ныне митрополитом Киевским) Херсонскою епархиєю 1877–1882 гг. 37 с.

132. Зыбковец В. Ф. Указ. соч. 206 с.

133. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 г. 1103 с.

134. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 4280. 60 арк.

135. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 5028. 72 арк.

136. Тур В. Г. Указ. соч. 248 с.

137. Гермоген, епископ. Указ. соч. 520 с.

138. Тур В. Г. Указ. соч. 248 с.

139. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 5028. 72 арк.

140. Зыбковец В. Ф. Указ. соч. 206 с.

141. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 2413. 98 арк.

142. Тур В. Г. Указ. соч. 248 с.

143. Розвиток православ'я на Півдні України кінця XVIII – поч. XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії та Південної Бессарабії). 440 с.

144. Надтока Г. М. Указ. соч. 271 с.

145. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни. 679 с.

146. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1917 г. 145 с.

147. Ростиславов Д. И. Указ. соч. 396 с.

148. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 2169. 104 арк.

149. ДААРК. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 31. 23 арк.

150. ЦДАК України. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 171. 10 арк.

151. Ростиславов Д. И. Указ. соч. 396 с.

Література та джерела до розділу 3

1. Русское православие: вехи истории. 719 с.

2. Яшина О. Н. Земельная собственность Русской Православной Церкви в

России в XVIII – первой половине XIX веков: историческое исследование: дисс. ... кандидата ист. наук : 07.00.02. Москва, 2003. 180 с.

3. Исторический энциклопедический словарь. М. : ОЛМА, 2010. 928 с.
4. Милютин В. А. О недвижимых имуществах духовенства в России. 571 с.
5. Голубинский Е. Е. История Русской церкви (репринт издания 1901 г.). 987 с.
6. Русское православие: вехи истории. 719 с.
7. Будовниц И. У. Монастыри на Руси и борьба с ними крестьян в XIV – XVII вв. М. : Наука, 1966. 392 с.
8. Иероним, архимандрит. Историческое развитие форм хозяйствования Русской православной церкви. // *Православный Летописец Санкт-Петербурга*. 2001. № 7. URL: <http://www.church.by/resource/Dir0301/Dir0302>. (дата звернення: 11.06.2011).
9. Русское православие: вехи истории. 719 с.
10. Волощенко О. М. Земельні володіння православної церкви в Україні: історико-правовий огляд. Держава і право : зб. наук. праць. Вип. 3. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Спілка юристів України; Видавничий Дім «Юридична книга», 1999. С. 30–38.
11. Кондаков Ю. Е. Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века. СПб. : Изд-во РНБ, 2003. 360 с.
12. Русское православие: вехи истории. 719 с.
13. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века. *Нестор*. 2000. № 1. С. 312–362.
14. Кольцов В. А. Правовая политика Российского государства в отношении собственности РПЦ в X – нач. XX вв. (историко-правовое исследование) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2009. 25 с.
15. Полное собрание законов Российской империи. Собр. I. : в 45 т. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. Т. XXVIII (1804 –1805). 1328+25 с.
16. Свод Законов Российской империи : в 5-ти кн. / под ред. И. Д. Мордухай-

Болтовского. СПб. : «Деятель», 1912. Кн. 3. 1132 с.

17. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1910 г. 103 с.

18. Смолич И. К. История русской церкви 1700–1917: пер. с нем. Ч. 1. 800 с.

19. Святловский В. В. К вопросу о судьбах землевладения в России: статистика мобилизации земельной собственности. 103 с.

20. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века. С. 312–362.

21. Свод Законов Российской империи : в 5-ти кн. 1132 с.

22. Смолич И. К. Указ. соч. 800 с.

23. Історія держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. Т. 1. К. : Генеза, 2000. 360 с.

24. Римский С. В. Церковная реформа 60 – 70-х годов XIX века. *Отечественная история*. 1995. № 2. С. 166–175.

25. Никольский Н. М. История русской церкви [3-е изд.]. 448 с.

26. Смолич И. К. Указ. соч. 800 с.

27. Яшина О. Н. Земельная собственность Русской Православной Церкви в России в XVIII – первой половине XIX веков: историческое исследование: дисс. ... кандидата ист. наук : 07.00.02. Москва, 2003. 180 с.

28. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. 45 с.

29. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. 48 с.

30. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. 44 с.

31. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1887 г. Ч. II. 185 с.

32. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1893 г. 72 с.

33. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. 45 с.

34. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. : издание Екатеринославской губернской земской управы. 79 с.

35. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. IV. Ч. 1.

Мариупольский уезд. 205 с.

36. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 125. 229 арк.

37. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 80. 123 арк.

38. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 112. 235 арк.

39. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 103. 172 арк.

40. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 54. 117 арк.

41. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 118. 163 арк.

42. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 131. 202 арк.

43. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 126. 235 арк.

44. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 134. 263 арк.

45. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 68. 138 арк.

46. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 67. 143 арк.

47. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 64. 15 арк.

48. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 г. : издание Екатеринославской духовной консистории. Екатеринослав : Тип. С. И. Барановского, 1914. 488 с.

49. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 54. 117 арк.

50. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 118. 163 арк.

51. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 134. 263 арк.

52. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. 45 с.

53. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. 48 с.

54. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. 44 с.

55. Статистический ежегодник России за 1913 г. СПб. : ЦСК МВД, 1913. 112 с.

56. Святловский В. В. Указ. соч. 103 с.

57. Зырянов П. Н., Клибанов А. И. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. М. : Наука, 1984. 224 с.

58. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 584. 188 арк.

59. Лохматова А. І. Селянське самоврядування пореформеної України в

приговорах сільських сходів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2003. Вип. 16. С. 41–55.

60. Статистико-економічні таблиці по Катеринославській губернії. Вип. II. Мариупольський уезд : видання Катеринославського губернського земства. 439 с.

61. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 64. 152 арк.

62. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 67. 143 арк.

63. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 87. 138 арк.

64. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 379. 146 арк.

65. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 584. 188 арк.

66. Тавричеські єпархиальні вѣдомості. Офіційний відділ. 1900. № 14–15. 15 липня – 1 серпня. С. 1027–1052.

67. Повний звод законів Російської імперії : в 2-х кн. / під ред. А. А. Добровольського ; сост. А. Л. Саатчян. Кн. 2. Т. 9–16. СПб. : Вид. Юрид. кн. маг. І. І. Зубкова, 1911. 4680 с.

68. Шугальова І. М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 28. С. 78–82.

69. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2006. 22 с.

70. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875–1900 років. *Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки.* : Херсон : ХДУ, 2008. Вип. 28–29. С. 318–324.

71. Сухарев М. В. Церковне землеволодіння в Южній Україні в кінці XVIII – середині XIX вв. *Ученые записки Таврического национального университета им. Вернадского*. 1999. Т. 12 (51). № 1. С. 113–116.

72. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). 400 с.

73. Шугальова І. М. Економічне забезпечення православного духовенства

України в модерну добу. С. 78–82.

74. Любинецкий Н. А. Указ. соч. 150 с.

75. Список праздных мест по Екатеринославской епархии на 1901 г. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 19. 1 июля. С. 269–275.

76. Список праздных мест по Екатеринославской епархии на 1901 г. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 24. 15 сентября. С. 346–354.

77. Там же.

78. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. III. Александрийский уезд. 1888. 152 с.

79. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 379. 146 арк.

80. ДАОО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 3382. 6 арк.

81. Подвигаило А. А. Церковное землевладение и землепользование в Центрально-Черноземном регионе в 60 – 90-е годы XIX века: на примере Курской и Воронежской губерний : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Воронеж, 2007. 175 с.

82. Любинецкий Н. А. Указ. соч. 150 с.

83. Полный свод законов Российской империи : в 2-х кн. / под ред. А. А. Добровольского ; сост. А. Л. Саатчиан. Кн. 2. Т. 9–16. СПб. : Изд. Юрид. кн. маг. И И. Зубкова, 1911. 4680 с.

84. Свод Законов Российской империи : в 5-ти кн. Кн. 3. 1132 с.

85. Приймак О. М. Соціальна поліструктурність сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX століть. *Музейний вісник*. 2009. № 9. С. 132–147.

86. ДАЗО. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 27. 71 арк.

87. Херсонская губерния. Свод цифровых данных. Издание Херсонского губернского земского управления. Вып. 2. Частное землевладение: мобилизация, ценность и доходность. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1912. 275 с.

88. Подвигаило А. А. Церковное землевладение и землепользование в Центрально-Черноземном регионе в 60 – 90-е годы XIX века: на примере Курской и Воронежской губерний : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Воронеж, 2007. 175 с.

89. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. 45 с.
90. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. 48 с.
91. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. 44 с.
92. Грекулов, Е. Ф., Курочкин П. К. Указ. соч. 182 с.
93. Любинецкий Н. А. Указ. соч. 150 с.
94. Смолич И. К. Указ. соч. 800 с.
95. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. СПб. : Изд-во ЦСК МВД, 1907. 211 с.
96. Тур В. Г. Указ. соч. 248 с.
97. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. 48 с.
98. Зыбковец В. Ф. Указ. соч. 206 с.
99. Статистический ежегодник России за 1913 г. СПб. : ЦСК МВД, 1913. 112 с.
100. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века. С. 312–362.
101. Карагодин А. И. История запорожского края. Запорожье : ЗГУ, 1998. 286 с.
102. Статистический справочник Таврической губернии. Вып. 3. Мелитопольский уезд. Симферополь, 1915.
103. Смолич И. К. Указ. соч. 800 с.
104. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. II. Александровский уезд. 540 с.
105. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. IV. Ч. 1. Мариупольский уезд. 205 с.
106. Статистика Российской империи. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. : издание ЦСК МВД. Вып. XLI. Таврическая губерния. СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1895. 13 с.
107. Зырянов П. Н., Клибанов А. И. Указ. соч. 224 с.
108. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной

Церкви в конце XIX – начале XX века. С. 312–362.

109. Молчанов, священник. Об улучшении быта православного духовенства. М. : Тип. М. Нейбюргер, 1868. 14 с.

110. Зырянов П. Н., Клибанов А. И. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. М. : Наука, 1984. 224 с.

111. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX в. М. : Изд-во Академии наук СССР, 1961. 207 с.

112. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1892. № 2. 15 января. С. 29–36.

113. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде. Александровск : Тип. В. Я. Штерн, 1905. 107 с.

114. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. II. Бахмутский уезд. 1049 с.

115. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. II. Александровский уезд. 540 с.

116. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. IV. Ч. 1. Мариупольский уезд. 205 с.

117. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. VI. Ч. 1. Новомосковский уезд. 349 с.

118. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. II. Бахмутский уезд. 1049 с.

119. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. III. Славяносербский уезд. Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1886. 420 с.

120. Статистика Российской империи. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. 13 с.

121. Гермоген, епископ. Указ. соч. 520 с.

122. О порядке пользования и сдачи в аренду церковно-причтовой земли : инструкция Херсонской духовной консистории священнослужителям епархии. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1915. № 9. 1 мая. С. 219–220.

123. ДАОО. Ф. 37. Оп. 1а. Спр. 58. 35 арк.
124. Энциклопедический словарь. Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. 38. 960 с.
125. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде. 107 с.
126. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. II. Бахмутский уезд. 1049 с.
127. Сборник по текущей статистике за 1887–1888 гг. 244 с.
128. ДАОО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 3411. 34 арк.
129. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. VI. Херсонский уезд : статистико-экономическое описание уезда. 400 с.
130. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1904. № 22. 16 ноября. С. 106–126.
131. ДАХО. Ф. 14. Оп. 3. Спр. 5. 173 арк.
132. ДАХО. Ф. 14. Оп. 4. Спр. 14. 50 арк.
133. ДАХО. Ф. 14. Оп. 4. Спр. 227. 160 арк.
134. ДАХО. Ф. 14. Оп. 4. Спр. 234. 36 арк.
135. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 587. 176 арк.
136. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 2413. 98 арк.
137. ДАОО. Ф. 91. Оп. 1а. Спр. 673. 6 арк.
138. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 584. 188 арк.
139. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1904. № 22. С. 106–126.

Література та джерела до розділу 4

1. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 13. 1 мая. С. 220–246.

2. Беглов А. Л. Православный приход Российской империи как объект фискальной политики светских и церковных властей в конце XIX – начале XX вв. Вестник православного Св.-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2 : История РПЦ. 2014. Вып. 2. С. 50–81. URL: [http:// www.cyberleninka.ru/](http://www.cyberleninka.ru/). (дата звернения: 14.05.2014).

3. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века. С. 312–362.

4. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 5028. 72 арк.

5. Бухгалтерский словарь / за ред. Ф. Ф. Бутинця. 224 с.

6. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 5028. 72 арк.

7. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1913. № 13. 1 мая. С. 45–63.

8. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1917. № 8. 15 апреля. С. 215–232.

9. ДААРК. Ф. 640. Оп.1. Спр. 12. 3 арк.

10. ДАЗО. Ф.19. Оп.1. Спр. 67. 143 арк.

11. Надтока Г. М. Зазнач. праця. 271 с.

12. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 94. 152 арк.

13. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века. С. 312–362.

14. Беглов А. Л. Православный приход Российской империи как объект фискальной политики светских и церковных властей в конце XIX – начале XX вв. С. 50–81.

15. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 5028. 72 арк.

16. ДААРК. Ф. 765. Оп. 1 Спр. 201. 46 арк.

17. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 4280. 89 арк.

18. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 г. 1103 с.

19. ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 20. 108 арк.

20. ДААРК. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 28. 35 арк.

21. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 10.

15 мая. С. 291–310.

22. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1006. Спр. 159. 7 арк.

23. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. 88 с.

24. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 г. 274 с.

25. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1910. № 2. 16 января. С. 11–44.

26. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1900. № 14–15. 15 июля – 1 августа. С. 1027–1052.

27. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1910. № 2. С. 11–44.

28. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 18. 21 июня. С. 316–323.

29. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 874. Спр. 190. 5 арк.

30. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1344. 62 арк.

31. Николаева Т. Л. К вопросу о практическом осуществлении церковного страхования в начале XX века. URL: // bogoslov.ru. (дата звернення: 25.09.2015).

32. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 г. 341 с.

33. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 215. 19 арк.

34. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 108. 794 арк.

35. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 2. Спр. 13. 11 арк.

36. ДААРК. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 26. 46 арк.

37. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 2. 11 января. С. 21–29.; Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 7. 1 апреля. С. 176–190.; Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 14. 15 июля. С. 413–433.

38. ДААРК. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 28. 35 арк.

39. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Указ. соч. 679 с.

40. Желательные церковные реформы на предстоящем Всероссийском Поместном Соборе. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1907. 221 с.

41. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.). 304 с.
42. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1910. № 14. 16 июля. С. 256–260.
43. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1913. № 1. 1 января. С. 12–47.
44. Персиц М. М. Великая Октябрьская революция и отделение церкви от государства. *Вопросы истории*. 1954. № 11. С. 14–20.
45. Религия и церковь в истории России... 255 с.
46. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1910. № 14. С. 256–260.
47. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. 88 с.
48. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 г. : издание Екатеринославского губернского статистического комитета. 360 с.
49. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века. С. 312–362.
50. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 6505. 135 арк.
51. Зыбковец В. Ф. Указ. соч. 206 с.
52. Зыбковец В. Ф. Там же.
53. Зыбковец В. Ф. Там же.
54. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1912 г. 86 с.
55. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. : издание Херсонской губернской земской управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1915. 189 с.
56. Херсонская губерния. Свод цифровых данных. Вып. 2. 275 с.
57. Ігнатуша О. М., Ігнатуша Г. О. Зміни в економічному становищі релігійних громад Запорізького краю (1913–1927 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 34. С. 150–156.

58. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. 187 с.
59. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1912 г. 86 с.
60. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1915 г. 41 с.
61. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1912 г. 86 с.
62. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1915 г. 41 с.
63. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. 187 с.
64. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. 189 с.
65. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1915 г. 41 с.
66. Анфимов А. М. Указ. соч. 207 с.
67. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 6505. 135 арк.
68. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 2. Спр. 14. 18 арк.
69. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1910 г. 103 с.
70. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1915 г. 145 с.
71. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1917 г. 145 с.
72. Всеподданейший отчет обер-прокурора... за 1908 г. 246 с.
73. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1915 г. 145 с.
74. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1917 г. 145 с.
75. ЦДАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 183. 275 арк.
76. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1916 г. 147 с.
77. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 93. 5 арк.
78. ДАХО. Ф. 207. Оп. 1. Спр. 2113. 22 арк.
79. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 5028. 72 арк.
80. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1899. № 22. 15 ноября. С. 1524–1542.
81. Екатеринославские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел. 1910. № 26. 16 декабря. С. 585–605.
82. ДААРК. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 201. 46 арк.
83. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века. С. 312–362.

84. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 г. 274 с.
85. Бойков О. Ю. Роль релігійного фактору у процесі модернізації соціальної структури населення Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.). *Культурологічний вісник*. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. Запоріжжя : Просвіта, 2014. Вип. 32. С. 26–30.
86. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 3090. 11 арк.
87. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 7. 1 апреля. С. 176–190.
88. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. 189 с.
89. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел 1902. № 14. 16 июля. С. 269–281.
90. Елагин Н. В. Белое духовенство и его «интересы». 181 с.
91. Грекулов, Е. Ф., Курочкин П. К. Указ. соч. 182 с.
92. Зырянов П. Н., Клибанов А. И. Указ. соч. 224 с.
93. Надтока Г. М. Зазнач. праця. 271 с.
94. Зырянов П. Н., Клибанов А. И. Указ. соч. 224 с.
95. Надтока Г. М. Зазнач. праця. 271 с.
96. Зырянов П. Н., Клибанов А. И. Указ. соч. 224 с.
97. ДАЗО. Ф. Р-316. Оп. 3. Спр. 22. 344 арк.
98. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 67. 143 арк.
99. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 68. 138 арк.
100. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 84. 70 арк.
101. Ігнатуша О. М., Ігнатуша Г. О. Зміни в економічному становищі релігійних громад Запорізького краю (1913–1927 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 34. С. 150–156.
102. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 68. 138 арк.
103. Надтока Г. М. Зазнач. праця. 271 с.
104. Там само.

105. Потапова О. Б. Матеріальне забезпечення православного духовенства в Україні у 1917–1920 рр. URL: [http:// www.allbest.ru/](http://www.allbest.ru/). (дата звернення: 12.12.2015).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ
НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА :

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 127. Київська духовна консисторія

Оп. 874

1. Спр. 190. Дело о рассмотрении по постановлениям IV Всероссийского съезда представителей епархиальных свечных заводов. 1917 г., 5 арк.

Оп. 1006

2. Спр. 159. Об учреждении Киевского епархиального банка. 1913 г., 7 арк.

Ф. 192. Київський митрополит Платон (Городецький)

Оп. 1

3. Спр. 171. Протест Московского митрополита Филарета против проекта передачи собственности государству (копия). 1862 г., 10 арк.

Ф. 575. Канцелярія Київського окружного фабричного інспектора

Оп. 1

4. Спр. 183. Переписка с Министерством торговли и промышленности о деятельности фабричной инспекции по надзору за промышленными предприятиями, о злоупотреблениях фабрикантов и заводчиков Киевского округа. 1900–1915 гг., 275 арк.

Державний архів Автономної Республіки Крим

Ф. 118. Таврійська духовна консисторія

Оп. 1

5. Спр. 189. Дело о ревизии книг и отчетов штатных сумм консистории, архиерейского дома и монастырей Таврической епархии и Симферопольского кафедрального собора. 1862–1864 гг., 56 арк.

6. Спр. 2169. Дело по жалобе послушника Кизильташской киновии Ульяницкого на незаконные действия настоятеля монастыря Ильи. 1891–1892 гг., 104 арк.

7. Спр. 2413. Дело с отчетами благочинных и настоятелей монастырей о благосостоянии вверенных им церквей и монастырей. 1896–1897 гг., 98 арк.
8. Спр. 3090. Дело по обвинению поселянами с. Вячеславовки дьякона этого же села Парнасова в занятии адвокатурой. 1903–1904 гг., 11 арк.
9. Спр. 4280. Дело о доставлении Министерству финансов сведений о процентных бумагах, в которых помещены капиталы духовных ведомств епархии. 1911 г., 60 арк.
10. Спр. 5028. Отчет о состоянии дел в епархии на 1915 г., 72 арк.
11. Спр. 6503. Клировые ведомости о службе священнослужителей церквей Ялтинского округа. 1913 г., 148 арк.
12. Спр. 6505. Клировые ведомости о службе священнослужителей церквей Ореховского округа. 1913 г., 128 арк.

Ф. 138. Благочинний монастирів Таврійської єпархії

Оп. 1

13. Спр. 26. Об усилении наблюдения за порядком управления монастырями и об усилении духовной пропаганды. 1905 г., 66 арк.
14. Спр. 28. О проведении ревизий монастырей. Сбор денег в пользу разных обществ, похищения церковных денег и предписания Синода по этому вопросу и др. 1906 г., 50 арк.
15. Спр. 31. Отчет о приходе, расходе и остатке сумм Троице-Параскевиевского Топловского общежительного женского монастыря. 1908 г., 23 арк.
16. Спр. 33. Отчет о приходе, расходе и остатке сумм Инкерманского Св. Климентия второклассного монастыря. 1909 г., 19 арк.
17. Спр. 43. Дело благочинного монастырей с клировыми ведомостями бывшего Козьмо-Дамиановского мужского монастыря, а теперь женского монастыря. 1893 г., 305 арк.

Ф. 139. Таврійський єпархіальний ревізійний комітет

Оп. 1

18. Спр. 22. О ревизии приходо-расходных книг в 1880 г., 1881–1889 гг., 173 арк.
19. Спр. 24. Журнал заседаний Таврического епархиального ревизионного

комитета. 1883 г., 72 арк.

Ф. 640. Подвір'я Таврійського архієрейського дому в м. Ялта

Оп. 1

20. Спр. 12. Ведомость о приходе и расходе церковных сумм на 1912 г., 3 арк.

Ф. 765. Благочинний церков Євпаторійського округу, м. Євпаторія, Таврійської губернії

Оп. 1

21. Спр. 201. Клировые ведомости за 1908 г., 46 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 11. Канцелярія Катеринославського губернатора

Оп. 1

22. Спр. 1344. О Высочайшем проезде по Екатеринославской губернии. 1916 г., 62 арк.

Ф. 106. Катеринославська духовна консисторія

Оп. 1

23. Спр. 304. Книги записи документов Самарского Пустынно-Николаевского монастыря. 1879 г., 14 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. 19. Покровська соборна церква м. Олександрівська

Оп. 1

24. Спр. 64. Клировые ведомости церквей Александровского уезда за 1910 г., 152 арк.

25. Спр. 65. Клировые ведомости церквей Александровского уезда за 1910–1912 гг., 46 арк.

26. Спр. 67. Клировые ведомости церквей Александровского уезда. 1910–1921 гг., 143 арк.

27. Спр. 68. Клировые ведомости церквей Александровского уезда. 1910–1915 гг., 138 арк.

28. Спр. 82. Клировые ведомости церквей Александровского уезда за 1915 г., 112 арк.
29. Спр. 84. Клировые ведомости Николаевской и других церквей Александровского уезда за 1915 г., 70 арк.
30. Спр. 88. Клировые ведомости церквей Александровского уезда за 1916 г., 20 арк.
31. Спр. 93. Ведомость о получении содержания причтами 1-го округа церквей Александровского уезда Екатеринославской губернии за первое полугодие 1917 г., 5 арк.
32. Спр. 94. Ведомость о приходе, расходе и остатке денежных капиталов, принадлежащих причтам церквей 1-го округа благочиния, Александровского уезда Екатеринославской епархии за 1917 г., 152 арк.
33. Спр. 108. Циркуляры Екатеринославской духовной консистории, переписка с благочинными Екатеринославской епархии за 1918 г., 794 арк.
34. Спр. 215. Инструкция и страховая оценка церковных строений. 19 арк.
- Оп. 2
35. Спр. 10. Послужные списки служителей духовного культа. 1913–1917 гг., 27 арк.
36. Спр. 13. Рапорты служителей духовного культа о предоставлении страховых денег. 1915 г., 11 арк.
37. Спр. 14. Рапорты служителей духовного культа о сдаче в аренду каменных карьеров и др. 1916 г., 18 арк.
- Ф. 21. Олександрівське спрощене суспільне правління**
- Оп. 1
38. Спр. 27. О введении в действие постановлений о земских учреждениях. 1865–1868 гг., 71 арк.
- Ф. 56. Олександрівська повітова земська управа, м. Олександрівськ**
- Оп. 1
39. Спр. 125. Отчет уездному земскому собранию XXIX сессии о деятельности управы за 1893 г., 229 арк.

Оп. 2

40. Спр. 17. Отчет Александровской земской управы за 1887 г., 227 арк.
41. Спр. 22. Отчет... за 1888 г., 207 арк.
42. Спр. 54. Отчет... за 1892 г., 117 арк.
43. Спр. 80. Отчет... за 1895 г., 123 арк.
44. Спр. 97. Журналы Александровского уездного земского собрания с приложениями за 1896 г., 138 арк.
45. Спр. 103. Журналы Александровского уездного земского собрания с приложениями за 1897 г., 172 арк.
46. Спр. 112. Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию за 1898 г., 235 арк.
47. Спр. 118. Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию за 1900 г., 163 арк.
48. Спр. 126. Александровская городская дума и управа. 1899 г., 235 арк.
49. Спр. 131. Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию за 1902 г., 202 арк.
50. Спр. 134. Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию за 1903 г., 263 арк.
51. Спр. 139. Приложения к журналам Александровского уездного земского собрания (XLI) за 1906 г., 271 арк.

Ф. Р-316. Адміністративний відділ Запорізького виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (м. Запоріжжя, того ж округу Катеринославської губернії з 03.07.1925 р. – Запорізького округу УРСР)

Оп. 3

52. Спр. 22. Регистрационные карточки служащих культов округа за 1923–1924 гг., 344 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 37. Херсонська духовна консисторія

Оп. 1

53. Спр. 1663. Об отнятии подцерковной земли у причта Гиржевской церкви. 1850–1872 гг., 45 арк.

54. Спр. 3079. Дело с актами о приеме вновь избранными старостами церковного имущества. 1881 г., 46 арк.

55. Спр. 3305. О разделе церковной земли между причтом с. Панчева. 1883 г., 13 арк.

56. Спр. 3382. О новом разделе церковной земли между причтом Ананьевского собора. 1885 г., 6 арк.

57. Спр. 3411. О разъяснении недоразумений относительно раздела братских доходов и церковной земли. 1886 г., 34 арк.

Оп. 1а

58. Спр. 2453. Об отдаче в аренду подцерковной земли с. Александровки (Арнаутовки). 1872 г., 35 арк.

Оп. 2а

59. Спр. 14. Указы Святейшего Синода. 1896 г., 64 арк.

60. Спр. 20. Указы Святейшего Синода. 1900 г., 108 арк.

61. Спр. 21. Указы Святейшего Синода. 1902 г., 149 арк.

62. Спр. 379. Формулярные списки Херсонского уезда. 1875 г., 146 арк.

63. Спр. 584. Формулярные списки Александрийского благочиния. 1880 г., 188 арк.

64. Спр. 587. Формулярные списки Ананьевского благочиния. 1879 г., 176 арк.

Ф. 91. Одеська повітова земська управа

Оп. 1а

65. Спр. 673. По обложению земскими сборами земельных и неземельных недвижимых имуществ. Молчановский Трофим, священник хутора Франка. 1891–1894 гг., 6 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня, м. Херсон

Оп. 3

66. Спр. 5. Указы Херсонского губернского правления, рапорты землемеров и

другие материалы об отмежевании церковной земли. 1833–1851 гг., 173 арк.

67. Спр. 23. Указы Херсонского губернского правления, предписания уездного землемера о проверке земельной дачи причта с. Ново-Николаевки. 1867–1872 гг., 76 арк.

Оп. 4

68. Спр. 14. Отношения межевой канцелярии Министерства юстиции, рапорты уездных землемеров, переписка с губернским правлением об отмежевании 150 десятин земли Одесскому Успенскому монастырю. 1863–1877 гг., 50 арк.

69. Спр. 227. Указы и предписания Херсонского губернского правления, рапорты уездных землемеров и другие материалы об отмежевании земли церковному причту с. Моисеевки Александрийского уезда. 1809–1876 гг., 160 арк.

70. Спр. 234. Отношение Херсонской духовной консистории в губернское правление, рапорты уездных землемеров о возобновлении границ земельной дачи, принадлежащей церковному причту с. Березовки Александрийского уезда. 1870–1874 гг., 36 арк.

Ф. 198. Херсонська духовна консисторія

Оп. 1.

71. Спр. 94. Указы и ведомости духовной консистории о приходе и расходе денежных средств в церквях Херсонской епархии. 1884 г., 566 арк.

Ф. 207. Херсонське духовне правління

Оп. 1

72. Спр. 2111. Книги для записи прихода денежных сумм и капиталов церквей Херсонской епархии. 1880–1912 гг., 52 арк.

73. Спр. 2113. Сведения о церквях г. Херсона. 1905 г., 22 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА :

74. Адрес-календарь духовного ведомства: первый полный сборник справочных именных указаний всех должностных лиц духовных администраций. СПб. : Тип. Ф. Г. Елкоцкого и К., 1878. 232 с.

75. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 г. :

издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1912. 360 с.

76. Ведомость о распределении земли по угодьям в Херсонской губернии за 1900 г. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1901. 2 с.

77. Ведомость о распределении земли по угодьям в Херсонской губернии за 1905 г. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1906. 2 с.

78. Весь Екатеринослав на 1914 г. Справочная книга. Екатеринослав : Тип. Л. И. Сагановского, 1914. 320 с.

79. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода графа К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1887 г. СПб. : Синод. тип., 1889. 227 с. ; прилож. 123 с.

80. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода графа К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1898 г. СПб. : Синод. тип., 1901. 224 с. ; прилож. 67 с.

81. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1900 г. СПб. : Синод. тип., 1903. 352 с. ; прилож. 149 с.

82. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1903–1904 гг. СПб. : Синод. тип., 1909. 352 с. ; прилож. 149 с.

83. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1908 г. СПб. : Синод. тип., 1911. 246 с. ; прилож. 109 с.

84. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1910 г. СПб. : Синод. тип., 1913. 338 с. ; прилож. 131 с.

85. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству духовного православного исповедания за 1913 г. СПб. : Синод. тип., 1915. 316 с. ; прилож. 142 с.

86. Всеподданейший отчет обер-прокурора по ведомству православного

исповедания за 1914 г. СПб. : Синод. тип., 1916. 352 с. ; прилож. 149 с.

87. Дениско Л. М. Релігійні православні видання кінця ХІХ – поч. ХХ ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : каталог. К. : НБУВ, 2001. 200 с.

88. Дионисий, архиепископ. Сведения о второклассном Григориевском Бизюкове монастыре. Одесса : Тип. П. Францова, 1862. 31 с.

89. Ивановский Я. И. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству (применительно к Уставу духовных консисторий и Своду законов) с историческими примечаниями и приложениями. изд. 3-е. СПб. : Синод. тип., 1900. 312 с.

90. Извлечение из отчета обер-прокурора Св. Синода за 1849 г. СПб. : Синод. тип., 1850. 93 с.

91. Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1856 г. СПб. : Синод. тип., 1857. 110 с. ; прилож. 109 с.

92. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Св. Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1869 г. СПб. : Синод. тип., 1870. 281 с. ; прилож. 123 с.

93. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Св. Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1880 г. СПб. : Синод. тип., 1881. 85 с. ; с прилож.

94. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1882 г. СПб. : Синод. тип., 1884. 127 с. ; прилож. 406 с.

95. Инструкция настоятелям церквей. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1901. № 18. 15 сентября. С. 296–303.

96. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1892. № 2. 15 января. С. 29–36.

97. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 6. 21 февраля. С. 71–80.

98. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 20.

11 июля. С. 300–314.

99. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 30. 21 октября. С. 435–449.

100. Екатеринославские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел. 1910. № 26. 16 декабря. С. 585–605.

101. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 2. 11 января. С. 21–29.

102. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 13. 1 мая. С. 220–246.

103. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 18. 21 июня. С. 316–323.

104. Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии. Симферополь, 1897. 34 с.

105. Макарьевский Ф., епископ. Самарский, Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1875. 121 с.

106. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. II. Александровский уезд. Екатеринослав, 1902. 540 с.

107. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. IV. Ч. 1. Мариупольский уезд. Екатеринослав : Тип. Губернского земства, 1904. 205 с.

108. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. VI. Ч. 1. Новомосковский уезд. Екатеринослав : Тип. Губернского земства, 1911. 349 с.

109. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. I. Одесский уезд. Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, 1883. 384 с.

110. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. II. Елисаветградский уезд. Херсон : Тип. М. К. Аспера, 1886. 302 с.

111. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. III. Александрийский уезд. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1888. 152 с.

112. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. VI. Херсонский уезд : статистико-экономическое описание уезда. Херсон : Тип. Н. О. Ващенко,

1890. 400 с.

113. Материалы к оценке земель Екатеринославской губернии. Естественно-историческая часть : отчет Екатеринославскому губернскому земству, представленный проф. В. В. Куриловым. Вып. I. Мариупольский уезд. Екатеринослав : Тип. Губерн. земства, 1904. 231 с.

114. Материалы по статистике движения землевладения в России. Вып. 4: Свод данных о купле, продаже земель в 45 губерниях Европейской России за тридцатилетие (1863–1892). СПб. : Департамент окладных сборов, 1901. 135 с.

115. Миляновский Ф., священник. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1902. 278 с.

116. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия, изложенного по его рассказам Т. Манухиной. Париж : YMCA-PRESS, 1947. 679 с.

117. Ногачевский Н. Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1894. 83 с.

118. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1910. 88 с.

119. О порядке пользования и сдачи в аренду церковно-причтовой земли : инструкция Херсонской духовной консистории священнослужителям епархии. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1915. № 9. 1 мая. С. 219–220.

120. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы за 1888 г. Верхнеднепровск : Тип. Н. Я. Губермана, 1889. 264 с.

121. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1877 г. Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1878. 384 с.

122. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1887 г. Ч. II. Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1888. 185 с.

123. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1893 г. Екатеринослав : Тип. Губерн. правл., 1894. 72 с.

124. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. : издание

Екатеринославского губернского статистического комитета. Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1864. 146 с.

125. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 г. : издание Екатеринославского губернского статистического комитета. Ч. II. Екатеринослав : Тип. Я. Чаусского, 1867. 361 с.

126. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 г. : издание Екатеринославского губернского статистического комитета / под ред. Я. Г. Гололобова. Екатеринослав : Тип.-лит. Губерн. правл., 1894. 274 с.

127. Памятная книжка Таврической губернии / сост. : Стат. бюро губерн. земства. Симферополь : Тип. Газеты «Крым», 1889. 675 с.

128. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 г. / сост. : Херсонское губернское правление ; под ред. А. А. Золотарёва. Ч. I. Херсон : Тип. Губерн. правл., 1911. 341 с.

129. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 г. / сост. : Херсонское губернское правление. Херсон : Тип. Губерн. правл., 1912. 220 с.

130. Полное собрание законов Российской империи. Собр. I. : в 45 т. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. Т. XXVIII (1804–1805). 1328+25 с.

131. Полный свод законов Российской империи : в 2-х кн. / под ред. А. А. Добровольского ; сост. А. Л. Саатчиан. Кн. 2. Т. 9–16. СПб. : Изд. Юрид. кн. маг. И И. Зубкова, 1911. 4680 с.

132. Русский календарь на 1917 г. А. Суворина: за период 1907–1914 гг. Петроград : Тип. Т-ва А. Суворина «Новое время», 1916. 408 с.

133. Сборник по текущей статистике за 1887–1888 гг. : издание Таврической губернской земской управы. Симферополь : Тип. Газеты «Крым» и «Таврическая губернская», 1888. 244 с.

134. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. II. Бахмутский уезд. Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1886. 1049 с.

135. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. III. Славяносербский уезд. Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1886. 420 с.

136. Свод Законов Российской империи. Т. VIII. Свод устава Лесного. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1832 г. 1679 с.
137. Свод Законов Российской империи : в 5-ти кн. / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. СПб. : «Деятель», 1912. Кн. 3. 1132 с.
138. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода за 1880 г. СПб. : Синод. тип., 1881. 85 с.
139. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1910 г. СПб. : Синод. тип., 1909. 103 с.
140. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1915 г. СПб. : Синод. тип., 1914. 145 с.
141. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1916 г. Петроград : Синод. тип., 1915. 147 с.
142. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1917 г. Петроград : Синод. тип., 1916. 145 с.
143. Список землевладельцев Херсонского уезда за 1901 г. : издание Херсонского уездного земства. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1901. 105 с.
144. Список землевладений Херсонского уезда по волостям на 1902 г. : издание Херсонской уездной земской управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1902. 131 с.
145. Список праздных мест по Екатеринославской епархии на 1901 г. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 19. 1 июля. С. 269–275.
146. Список праздных мест по Екатеринославской епархии на 1901 г. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 24. 15 сентября. С. 346–354.
147. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 г. : издание Екатеринославской духовной консистории. Екатеринослав : Тип. братства Св. Владимира, 1908. 1103 с.
148. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 г. : издание Екатеринославской духовной консистории. Екатеринослав : Тип. С. И. Барановского, 1914. 488 с.

149. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. 45 с.
150. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. 44 с.
151. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. 48 с.
152. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. СПб. : Изд-во ЦСК МВД, 1907. 211 с.
153. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. 8. Губернии Новороссийской группы. СПб. : Изд-во ЦСК МВД, 1885. 137 с.
154. Статистика Российской империи. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. : издание ЦСК МВД. Вып. XLI. Таврическая губерния. СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1895. 13 с.
155. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Вып. II. Мариупольский уезд : издание Екатеринославского губернского земства. Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. 439 с.
156. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. : издание Екатеринославской губернской земской управы. Екатеринослав : Тип. Л. М. Розенберга, 1898. 79 с.
157. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1905 г. : издание Херсонской уездной земской управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1906. 62 с.
158. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1912 г. : издание Херсонского уездного земства. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1913. 86 с.
159. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1913 г. : издание Херсонского уездного земства. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1914. 86 с.
160. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1915 г. : издание Херсонской уездной земской управы. Херсон : Тип. С. Н. Ольховикова и С. А. Ходушина, 1917. 41 с.
161. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. : издание

Херсонской губернской земской управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1912. 187 с.

162. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. : издание Херсонской губернской земской управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1915. 189 с.

163. Статистический ежегодник России за 1913 г. СПб. : ЦСК МВД, 1913. 112 с.

164. Статистический справочник Таврической губернии. Вып. 3. Мелитопольский уезд. Симферополь, 1915.

165. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1871. № 22. 15 ноября. С. 695–720.

166. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1899. № 14. 15 июля. С. 1027–1032.

167. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1899. № 22. 15 ноября. С. 1524–1542.

168. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1900. № 14–15. 15 июля – 1 августа. С. 1027–1052.

169. Таврические епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1913. № 13. 1 мая. С. 45–63.

170. Херсонская губерния. Свод цифровых данных. Издание Херсонского губернского земского управления. Вып. 2. Частное землевладение: мобилизация, ценность и доходность. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1912. 275 с.

171. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1872. № 15. 15 сентября. С. 725–828.

172. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1897. № 17. 10 октября. С. 297–317.

173. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 5. 1 марта. С. 65–95.

174. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1901. № 18. 15 сентября. С. 294–363.

175. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 22.

15 ноября. С. 364–385.

176. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел 1902. № 14.
16 июля. С. 269–281.

177. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1902. № 18.
16 сентября. С. 540–582.

178. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1904. № 2.
16 января. С. 19–52.

179. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1904. № 3.
1 февраля. С. 52–60.

180. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1904. № 21.
1 ноября. С. 81–89.

181. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1904. № 22. 16 ноября.
С. 106–126.

182. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1904. № 23.
1 декабря. С. 127–133.

183. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1910. № 2.
16 января. С. 11–44.

184. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1910. № 14.
16 июля. С. 256–260.

185. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1913. № 1. 1 января.
С. 12–47.

186. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1915. № 6.
15 марта. С. 130–139.

187. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 7.
1 апреля. С. 176–190.

188. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1917. № 8. 15 апреля.
С. 215–232.

189. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 10.
15 мая. С. 291–310.

190. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 14.

15 июля. С. 413–433.

191. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 21. 1 ноября. С. 569–583.

192. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. 1917. № 22. 15 ноября. С. 584–628.

193. Устав духовных консисторий [Утв. 9 апреля 1883 г.]. СПб. : Синодальная типография, 1900. 200 с.

ЛІТЕРАТУРА:

194. Алексеева С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856–1904 гг. СПб. : Наука, 2003. 276 с.

195. Альбов М., священник. Краткий курс лекций по церковному праву. СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1882. 249 с.

196. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX в. М. : Изд-во Академии наук СССР, 1961. 207 с.

197. Беглов А. Л. Православный приход Российской империи как объект фискальной политики светских и церковных властей в конце XIX – начале XX вв. *Вестник православного Св.-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 2 : История РПЦ. 2014. Вып. 2. С. 50–81. URL: [http:// www.cyberleninka.ru/](http://www.cyberleninka.ru/). (дата звернення: 14.05.2014).

198. Беллюстин И. С., священник. Описание сельского духовенства. Лейпциг, 1858. URL: [http:// нэб.рф/catalog/00199-000009-003573477](http://нэб.рф/catalog/00199-000009-003573477). (дата звернення: 14.01.2015).

199. Белявский Ф., священник. Об обеспечении духовенства. Петроград : Изд. Издательского совета при Св. Синоде, 1917 г. 20 с.

200. Бобко (Савчук) Т. Г. Матеріальне становище православного духовенства на півдні України в 1920-х роках. *Південний архів: Історичні науки: збірник наукових праць*. Херсон : ХДУ, 2003. Вип. 11. С. 122–129.

201. Бойков О. Ю. Роль релігійного фактору у процесі модернізації соціальної структури населення Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.).

Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. Запоріжжя : Просвіта, 2014. Вип. 32. С. 26–30.

202. Бойков О. Ю. Роль Російської православної церкви у житті буржуазії та селянства Південної України у кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 38. С. 49–53.

203. Будовниц І. У. Монастири на Русі и боротьба с ними крестьян в XIV – XVII вв. М. : Наука, 1966. 392 с.

204. Бухгалтерський словник / за ред. Ф. Ф. Бутинця. Житомир : Рута, 2001. 224 с.

205. Вайнштейн А. Л. Народное богатство и народнохозяйственное накопление предреволюционной России : статистическое исследование. М. : Госстатиздат ЦСК СССР, 1960. 370 с.

206. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Перун, 2005. 1728 с.

207. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні. *Український історичний журнал.* 2001. № 6. С. 3–21.

208. Винарчук Т. В. Регіон, прикордоння, фронтір як концепти дослідження українського державотворення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2011. Вип. 31. С. 41–48.

209. Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви. У 4-х т. Т. 1. (Репринтне видання, Нью Йорк, 1955 р.). К. : Либідь, 1998. 294 с.

210. Воззрения московского митрополита Филарета по вопросам: о церковном законодательстве, о материальном обеспечении духовенства, о снятии священнического сана и о браке А. Меньшикова. Казань : Типо-лит. императ. правительства, 1894. 12 с.

211. Волощенко О. М. Земельні володіння православної церкви в Україні: історико-правовий огляд. Держава і право : зб. наук. праць. Вип. 3. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Спілка юристів України; Видавничий Дім «Юридична книга», 1999. С. 30–38.

212. Гермоген, епископ. Таврическая епархия. Псков : Тип. Губерн. земства, 1887. 520 с.
213. Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття : Дис. ... канд. іст. наук, Полтава, 1997. 189 с.
214. Голубинский Е. Е. История Русской церкви (репринт издания 1901 г.). М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1997. 987 с.
215. Горностаев Е. В. Благовещенский монастырь. *Православная Таврия*. 1999. Февраль. С. 2.
216. Грекулов, Е. Ф., Курочкин П. К. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX века). М. : Наука, 1969. 182 с.
217. Григорович Н. И. Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр и способов содержания их, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1866 гг.) : исторические записки. СПб. : Синод. тип., 1866. 230 с.
218. Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії Руської православної церкви (1945–1953 рр.) : зб. док. / упоряд. та авт. передм. А. Ю. Шевченко. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2011. Кн. 1. 384 с.
219. Діанова Н. М. Науково-просвітницька діяльність вищого православного духовенства Південної України (кінець XVIII – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук, Дніпропетровськ, 2013. 39 с.
220. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. М. : Наука, 1981. 215 с.
221. Эдельштейн М. Ю. Церковная экономика Центральной России: приход, монастырь, епархия : Аннотированная библиография. Экономическая деятельность Русской Православной Церкви и ее теневая составляющая ; Центр по изучению нелегальной экономической деятельности. URL: <http://corruption.rsuh.ru/books/5-7281-0453-3.shtml>. (дата звернення: 22.02.2016).
222. Энциклопедический словарь / под ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Репринтное воспроизведение. СПб. : Терра, 1992. Т. 22а. 1992. 960 с.
223. Энциклопедический словарь / под ред. проф. И. Е. Андреевского,

- К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Репринтное воспроизведение. СПб. : Terra, 1992. Т. 38. 1992. 960 с.
224. Энциклопедический словарь / под ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Репринтное воспроизведение. СПб. : Terra, 1993. Т. 75. 1993. 476 с.
225. Елагин Н. В. Белое духовенство и его «интересы». СПб. : Тип. Р. Голике, 1881. 181 с.
226. Желательные церковные реформы на предстоящем Всероссийском Поместном Соборе. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1907. 221 с.
227. Зверинский В. В. Преобразования старых и учреждение новых монастырей с 1764–1795 гг. по 1 июля 1890 г. (594 монастыря). СПб. : Тип. В. Безбородова, 1890–1897. Т. 1. 1890. 300 с.
228. Зыбковец В. Ф. Национализация монастырского имущества в Советской России (1917–1921 гг.). М. : Наука, 1976. 206 с.
229. Зырянов П. Н., Клибанов А. И. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. М. : Наука, 1984. 224 с.
230. Зырянов П. Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века. М. : Русское слово, 1999. 312 с.
231. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні кінця XVIII – першій половині XIX ст. К. : ОП «Білоцерківська друкарня», 1994. 115 с.
232. Знаменська жіноча пустинь. URL: <http://cadetsfund.org/monastery/1217>. (дата звернення: 23.01.2012).
233. Знаменский П. В. История Русской Церкви. Серия «Материалы по истории церкви». Кн. 10. М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1996. 474 с.
234. Ігнатуша О. М. Єпархії та благочиння Українського екзархату Російської православної церкви у 20–30-х рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 29. С. 145–152.
235. Ігнатуша О. М., Ігнатуша Г. О. Зміни в економічному становищі релігійних

- громад Запорізького краю (1913–1927 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 34. С. 150–156.
236. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. 440 с.
237. Історія держави і права України : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. Т. 1. К. : Генеза, 2000. 360 с.
238. Історія релігії в Україні : у 10-ти томах / редкол. : А. Колодний (голова) та ін. ; ред. А. Колодний, В. Климов. Т. 3. Православ'я в Україні. К. : Укр. центр дух. культури, 1999. 560 с.
239. Иероним, архимандрит. Историческое развитие форм хозяйствования Русской православной церкви. *Православный Летописец Санкт-Петербурга*. 2001. № 7. URL: <http://www.church.by/resource/Dir0301/Dir0302>. (дата звернення: 11.06.2011).
240. Исторический энциклопедический словарь. М. : ОЛМА, 2010. 928 с.
241. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство : навч. пос. К. : Либідь, 2002. 488 с.
242. Калакура Я. С. Методологічний інструментарій українознавця. *Українознавство*. 2003. № 1. С. 76–79. URL: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=552>. (дата звернення: 22.10.2013).
243. Каліновський В. Монастирі Криму в студіях духівництва Таврійської єпархії (XIX – перша чверть XX ст.). *Краєзнавство*. 2010. № 1–2. С. 143–148.
244. Карагодін А. И. История запорожского края. Запорожье : ЗГУ, 1998. 286 с.
245. Катунин Ю. А. История Таврической и Симферопольской епархии: вторая половина XIX – начало XX века : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Запорожье, 1994. 17 с.
246. Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX–XX веках (по материалам крымских архивов). Симферополь : Культура народов Причерноморья, 2000. 152 с.
247. Климов В. В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії : монографія. К. : Інститут філософії НАН України, 2008. 883 с.
248. Князев А. Управление Высокопреосвященным Платоном (ныне митрополитом Киевским) Херсонскою епархией 1877–1882 гг. Одесса, 1884. 37 с.

249. Кольцов В. А. Правовая политика Российского государства в отношении собственности РПЦ в X – нач. XX вв. (историко-правовое исследование) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2009. 25 с.
250. Кондаков Ю. Е. Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века. СПб. : Изд-во РНБ, 2003. 360 с.
251. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. пос. для студентів вищих навчальних закладів : у 3-х кн. Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX ст. К. : Либідь, 1994. 336 с.
252. Крилова А. М. Земські статистичні публікації як джерело дослідження землеволодіння етнічних та соціальних груп Північного Приазов'я. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 28. С. 446–451.
253. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2006. 22 с.
254. Леві Дж. Про мікроісторію. Нові підходи до історіописання ; за ред. П. Берка : пер. з англ. 2-ге вид., випр. К. : Ніка–Центр, 2010. С. 119–143.
255. Леонтьева Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство в России во второй половине XIX – начале XX в. М. : Новый хронограф, 2002. 272 с.
256. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. 400 с.
257. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде. Александровск : Тип. В. Я. Штерн, 1905. 107 с.
258. Лохматова А. І. Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2003. Вип. 16. С. 41–55.
259. Лубський В. І. Історія релігій. URL: [http:// westudents.com.ua/glavy/](http://westudents.com.ua/glavy/). (дата звернення: 25.09.2015).
260. Любинецкий Н. А. Землевладение церковей и монастырей Российской империи. СПб. : Синод. тип., 1900. 150 с.

261. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX століття. / Бойко А. В., Ігнатуша О. М., Лиман І. І., Мільчев В. І. [та ін.]. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. 252 с.
262. Макієнко О. А. Видання земських установ у фондах Державного архіву Херсонської області. *Історичний архів. Наукові студії*: збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2010. Вип. 4. С. 24–29.
263. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 роках : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2009. 41 с.
264. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875–1900 років. *Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки.* : Херсон : ХДУ, 2008. Вип. 28–29. С. 318–324.
265. Меша В. Г. Роль єпископів в управлінні православної церкви в Україні останньої чверті XIX століття. *Історія української науки на межі тисячоліть* : зб. наук. праць ; Відп. редактор О. Я. Пилипчук. К., 2009. Вип. 40. С. 110–117.
266. Милютин В. А. О недвижимых имуществах духовенства в России. М. : Унив. тип., 1862. 571 с.
267. Митрофанов Г., протоиерей. История Русской Православной Церкви. 1900–1917 гг. СПб. : Сатис, 2002. 444 с.
268. Митрохин Н. А. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы. М. : Новое литературное обозрение, 2004. 648 с.
269. Молчанов, священник. Об улучшении быта православного духовенства. М. : Тип. М. Нейбюргер, 1868. 14 с.
270. Монастыри : энциклопедический словарь / под общ. ред. Т. Бронницкого. М. : Изд-во Московской патриархии, 2000. 464 с.
271. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века. *Нестор.* 2000. № 1. С. 312–362.
272. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр. : соціально-релігійний аспект. К. : Знання, 1998. 271 с.
273. Николаева Т. Л. К вопросу о практическом осуществлении церковного

- страхования в начале XX века. URL: // www.bogoslov.ru. (дата звернення: 25.09.2015).
274. Никольский Н. М. История русской церкви [3-е изд.]. М. : Политиздат, 1985. 448 с.
275. Олешківська обитель: [З матеріалів нарису священника І. Воскресенського] / до друку підгот. Прищепа Б. *Християнин Таврії*. 1998. № 4/6. Черв.-серп. С. 4.
276. Павлов А. С. Курс церковного права. СПб. : Лань, 2002. 384 с.
277. Пам'ятні книжки Херсонської губернії : бібліографічний огляд і покажчик змісту. Херсон : ХОУНБГ, 2004. 42 с.
278. Певцов В. Г., протоирей. Лекции по церковному праву. Петербург : Типо-лит. СПб. одиночной тюрьмы, 1914. 249 с.
279. Персиц М. М. Великая Октябрьская революция и отделение церкви от государства. *Вопросы истории*. 1954. № 11. С. 14–20.
280. Подвигаило А. А. Церковное землевладение и землепользование в Центрально-Черноземном регионе в 60 – 90-е годы XIX века: на примере Курской и Воронежской губерний : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Воронеж, 2007. 175 с.
281. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. М. : Библейско-богословский институт святого апостола Андрея, 1996. 403 с.
282. Потапова О. Б. Матеріальне забезпечення православного духовенства в Україні у 1917–1920 рр. URL: [http: // www.allbest.ru/](http://www.allbest.ru/). (дата звернення: 12.12.2015).
283. Потапова О. Б. Морально-психологічний стан православного духовенства України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. 35. С. 42–45.
284. Приймак О. М. Соціальна поліструктурність сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX століть. *Музейний вісник*. 2009. № 9. С. 132–147.
285. Прошин Г. Г. Черное воинство (Русский православный монастырь. Легенда и быль). М. : Изд-во политической литературы, 1985. 320 с.
286. Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России). М. : Мысль, 1975. 255 с.

287. Римский С. В. Российская церковь в эпоху Великих реформ. М. : Общество любителей церковной истории, 1999. 567 с.
288. Римский С. В. Церковная реформа 60 – 70-х годов XIX века. *Отечественная история*. 1995. № 2. С. 166–175.
289. Родионов М. К., священник. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии : общий и частный обзор. Симферополь : Тип. С. Спиро, 1872. 270 с.
290. Розвиток православ'я на Півдні України кінця XVIII – поч. XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії та Південної Бессарабії) : бібліогр. покажч. / ОНУ ім. І. І. Мечникова ; автор-упорядник: В. В. Самодурова, Н. М. Діанова, В. С. Кочмар ; наук. ред. М. О. Подрядова. Одеса : Астропринт, 2010. 440 с.
291. Романовская В. Б., Данилова Е. В. Правовое регулирование имущественных прав Русской православной церкви в имперский период. URL: <http://www.fb-ri.itkm.ru/books/kan>. (дата звернення: 12.12.2015).
292. Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. СПб. : Тип. Морск. Мин-ва в Глав. адмиралтействе, 1876. 396 с.
293. Русское православие: вехи истории / [Щапов Я. Н., Сахаров А. М., Зимин А. А. и др.] ; под ред. А. И. Клибанова. М. : Политиздат, 1989. 719 с.
294. Святловский В. В. К вопросу о судьбах землевладения в России: статистика мобилизации земельной собственности. СПб. : Начало, 1907. 103 с.
295. Селевич Ю. Л. Діяльність Харківської духовної консисторії в XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2010. 19 с.
296. Смолич И. К. История русской церкви 1700–1917: пер. с нем. Ч. 1. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. 800 с.
297. Сповідь на Голгофі. Альманах: Документальні нариси, спогади, статті, списки про репресії щодо церкви та духовних осіб на Херсонщині за роки тоталітарного режиму / А. В. Карпова (заст. голови редколегії) ; ред.-упоряд. А. Е. Вірлич. Херсон : Ред. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2001. 208 с.
298. Суворов Н. С. Учебник церковного права. Ярославль : Тип.-лит. Э. Г. Фальке, 1898. 597 с.

299. Сухарев М. В. Економічне становище православної церкви в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2011. 20 с.
300. Сухарев М. В. Церковное землевладение в Южной Украине в конце XVIII – середине XIX вв. *Ученые записки Таврического национального университета им. Вернадского*. 1999. Т. 12 (51). № 1. С. 113–116.
301. Тальберг Н. Д. История русской церкви. Нью-Йорк : Тип. преподобного Иова Почаевского, 1959. Т. 2. 924 с.
302. Тихвінський жіночий монастир. URL: <http://eparhia.dp.ua/post/188>. (дата звернення: 26.10.2012).
303. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 16 с.
304. Тригуб О. Монастирі Південної України у господарсько-економічному житті краю (кінець XVIII – початок XX ст.). *Краєзнавство*. 2015. №1/2. С. 178–183.
305. Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в XIX – начале XX веков. 2-е изд., перераб. и доп. К. : ИД «Стилос», 2006. 248 с.
306. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси. К. : Генеза, 2003. 304 с.
307. Турченко Ф. Г. Південь України напередодні Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2004. Вип. XVII. С. 7–47.
308. Универсальный бизнес-словарь / Л. Ш. Лозовский, Б. А. Райзберг, А. А. Райновский. М. : Инфра, 1997. 632 с.
309. Храмы и монастыри Одессы и Одесской области / сост. : игумен Виктор (Быков), протоиерей Виктор Петлюченко. Одесса : Одесский паломник, 2005. Вып. 2. 352 с.
310. Церква на Херсонщині: історія та сучасність : науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. 148 с.
311. Церковь в истории России IX в.–1917 гг.: критические очерки / отв. ред. Н. А. Смирнов. М. : Наука, 1967. 336 с.

312. Цыпин В. А., протоиерей. Церковное право : курс лекций. М. : МФТИ, 1994. 440 с.
313. Чиркова О. А. Православні монастирі та становище чернецтва у Київській митрополії ХІХ століття. *Південний архів: Історичні науки : збірник наукових праць*. 2008. Вип. 28–29. С. 324–330.
314. Шкрібітько О. О. Господарська діяльність монастирів Степової України в ХVІ – ХVІІІ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2007. 30 с.
315. Шмелев Г. И. Русская православная церковь, ее деятельность и экономика до и после 1917 года. *Вопросы истории*. 2003. № 11. С. 36–51.
316. Шугальова І. М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 28. С. 78–82.
317. Шугальова І. М. Проблеми землеволодіння і землекористування духовенства Лівобережної і Південної України. *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження : збірник наукових праць*. Одеса, 2002. Т. 3. С. 262–263.
318. Яшина О. Н. Земельная собственность Русской Православной Церкви в России в ХVІІІ – первой половине ХІХ веков: историческое исследование: дисс. ... кандидата ист. наук : 07.00.02. Москва, 2003. 180 с.

ДОДАТКИ

Список додатків

Додаток А. Дані про кількість православного населення, православних церков та монастирів, білого та чорного духовенства Півдня України

Додаток Б. Надходження грошових сум і капіталів до православних церков України у 1914 р. (у крб та у %)

Додаток В. Витрати на утримання архієрейських домів, кафедральних соборів та консисторій Південної України в 1917 р.

Додаток Д. Витяги з прибутково-видаткових книг монастирів Таврійської єпархії

Додаток Е. Статистика землеволодіння православної церкви на Півдні України

Додаток Ж. Вакантні місця серед членів кліру в парафіях Катеринославської єпархії в 1901 р.

Додаток З. Приватне землеволодіння духовних осіб Півдня України

Додаток К. Статистика монастирського землеволодіння на Півдні України

Додаток Л. Розподіл земель церков та монастирів Півдня України на угіддя (в дес.)

Додаток М. Орендні відносини на землях РПЦ на Півдні України

Додаток Н. Доходи церков 1-го благочиння Олександрівського повіту Катеринославської єпархії за 1917 р. (у крб)

Додаток П. Структура доходів білого духовенства (у крб.)

Додаток А

Дані про кількість православного населення, православних церков та монастирів, білого та чорного духовенства Півдня України

Таблиця 1

Православні церкви

Рік	Церкви							Разом	Каплиці та молитовні будинки
	собори	при монастирях	парафіяльні	домові та при казенних закладах	одновірні	приписні та ліквідовані	цвинтарські		
Катеринославська єпархія									
1856	10	0	344	10	-	2	8	364	25
1869	10	1	390	10	-	11	14	428	24
1887	11	4	433	20	-	3	12	473	14
1900	11	9	552	23	-	1	8	604	6
1903	11	9	585	27	-	1	8	641	48
1904	11	10	597	26	-	1	9	654	48
1914	11	15	607	45	2	53	9	742	73
1917	11	1	619	56	1	63	8	759	73
Таврійська єпархія									
1869	13	0	115	15	-	4	3	137	57
1887	11	2	244	27	-	-	7	280	17
1900	12	7	308	36	-	20	6	389	49
1903	13	7	324	34	-	8	11	399	56
1904	14	35	322	32	2	10	12	427	35
1914	15	43	348	35	3	4	5	473	65
1917	-	-	-	-	-	-	-	473	65
Херсонська єпархія									
1856	21	1	499	19	-	13	11	546	35
1869	15	2	443	16	-	4	9	474	26
1887	15	8	485	31	-	11	8	543	17
1900	11	9	573	44	2	27	10	676	21
1903	11	7	600	52	-	20	9	701	23
1904	11	8	596	51	-	24	8	700	33
1914	12	10	616	60	15	34	8	755	31
1917	-	-	-	-	-	-	-	755	31

- без даних

Таблиця 2

Кількість православного населення та білого духовенства

Рік	Православних			Білого духовенства				
	чоловіків	жінок	разом	протоіерей	священників	дияконів	псаломників	разом
Катеринославська єпархія								
1856	416 333	424 997	841 330	8	485	194	859	1 546
1869	499 132	498 728	997 860	21	549	243	890	1 703
1887	682 121	672 917	1 355 038	33	552	229	455	1 269
1898	835 205	809 034	1 644 239	34	620	228	479	1 361
1900	-	-	1 421 845	37	716	186	695	1 634
1903	976 700	943 582	1 920 282	41	749	197	689	1 676
1904	993 695	965 101	1 958 796	44	731	146	722	1 643
1910	-	-	-	35	775	226	655	1 691
1914	118 8842	1 087 757	2 276 599	41	876	226	706	1 849
1917	-	-	-	47	886	244	739	1 916
Таврійська єпархія								
1869	203 516	195 110	398 526	16	251	99	252	618
1887	329 719	318 396	648 115	18	306	94	259	677
1898	503 470	465 177	968 647	27	396	112	328	863
1900	-	-	958 701	26	421	122	330	899
1903	518 786	504 499	1 023 285	30	425	111	320	886
1904	532 465	520 639	1 053 104	33	379	113	311	836
1910	-	-	-	47	454	142	356	999
1914	618 339	605 745	1 224 084	58	455	160	342	1 015
Херсонська єпархія								
1856	529 390	516 364	1 045 754	26	632	150	1 084	1 892
1869	500 460	490 518	990 978	37	567	273	836	1 713
1887	645 602	634 585	1 280 187	44	593	192	539	1 368
1898	905 764	885 500	1 791 264	55	682	122	767	1 626
1900	-	-	1 860 579	46	730	170	736	1 682
1903	986 614	964 634	1 951 248	53	756	127	671	1 607
1904	996 903	968 582	1 965 485	58	755	163	771	1 747
1910	-	-	-	55	754	108	859	1 776
1914	1 103 988	1 084 053	2 188 041	61	797	142	830	1 830

- без даних

Таблиця 3

Кількість чоловічих монастирів та чернецтва

Рік	Штатні		В них ченців			Послушників	Позаштатні монастирі	В них	
	архієрейські доми	монастирі	згідно зі штатом	наявних	недостає або зайві (- / +)			ченців	послушників
Катеринославська єпархія									
1856	1	-	7	9	+2	8	1	3	-
1869	1	-	7	9	+2	5	-	-	-
1882	1	-	-	15	-	4	-	-	-
1887	1	-	7	6	-1	-	3	35	47
1898	1	-	-	38	-	3	2	-	-
1903	1	-	6	43	+37	9	2	-	-
1904	1	-	6	44	+38	12	2	-	-
1914	2	1	-	65	-	83	-	-	-
Таврійська єпархія									
1869	1	2	41	27	-14	6	2	37	37
1882	1	2	-	32	-	1	-	58	-
1887	1	2	41	20	-21	6	6	-	8
1898	1	2	-	-	-	-	6	-	-
1903	1	2	-	153	-	190	3	-	-
1904	1	2	-	153	-	59	3	-	-
1914	1	1	264				6	-	-
Херсонська єпархія									
1856	1	3	68	64	-4	12	2	30	17
1869	2	2	36	30	-6	32	-	-	-
1882	2	2	-	55	-	15	-	-	-
1887	2	2	42	60	+18	35	-	-	-
1898	2	2	-	59	-	44	-	-	-
1903	2	2	-	59	-	50	-	-	-
1904	2	2	-	60	-	37	-	-	-
1914	1	2	-	78	-	42	-	-	-

- без даних

Таблиця 4

Кількість жіночих монастирів та чернецтва

Рік	Штатні монастирі	В них ченців				Позаштатні монастирі	В них	
		згідно зі штатом	наявних	недостає або зайві (- / +)	послушників		ченців	послушників
Катеринославська єпархія								
1856						-	-	-
1869						-	-	-
1882						1	15	27
1887						-	-	-
1898						2	96	165
1903						4	43	9
1904						5	104	473
1914						6	159	436
Таврійська єпархія								
1869						1	10	8
1882						1	5	6
1887						1	4	29
1898						2	-	-
1903						4	153	190
1904						4	41	207
1914						4	81	565
Херсонська єпархія								
1856	1	17	8	-9	30			
1869	1	17	17	0	30			
1882	1	17	13	-6	-			
1887	2	32	26	-6	141			
1898	2	-	46	-	71			
1903	3	-	59	-	50			
1904	3	-	62	-	292			
1914	3	-	109	-	486			

- без даних

Таблиця 5

Відомість про причти, які отримували жалування

Рік	Кількість причтів	Із Державного казначейства		Середні грошові надходження на одну церкву	
		у крб	у коп.	у крб	у коп.
Катеринославська єпархія					
1856	319	60 216	94	188	80
1869	332	60 966	34	183	60
1882	327	62 601	85	191	40
1887	327	62 601	85	191	40
1898	378	98 365	82	260	20
1900	383	106 595	38	278	30
1903	400	117 522	38	293	80
1904	408	121 122	38	296	90
1908	426	127 648	38	299	60
1915	485	160 648	38	331	20
1917	558	225 560	38	404	20
Таврійська єпархія					
1869	125	31 758	92	254	00
1882	129	26 642	59	206	50
1887	129	26 642	59	206	50
1898	146	41 235	56	282	40
1900	151	44 138	56	292	30
1903	171	55 106	46	322	20
1904	181	59 807	46	330	40
1908	189	63 422	46	335	60
1915	293	142 746	62	487	20
1917	293	142 746	62	487	20
Херсонська єпархія					
1856	341	61 406	32	180	10
1869	440	90 930	23	206	60
1882	469	90 104	5	192	10
1887	469	90 104	25	192	10
1898	496	122 681	73	247	30
1900	502	129 026	14	257	00
1903	517	141 729	14	274	10
1904	525	144 129	14	274	50
1908	529	146 280	84	276	50
1915	589	237 079	84	402	50
1917	589	237 079	84	402	50

Джерела:

1. Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1856 г. СПб. : Синод. тип., 1857. 110 с. ; прилож. 109 с.
2. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Св. Синода графа

Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1869 г. СПб. : Синод. тип., 1870. 281 с. ; прилож. 123 с.

3. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1882 г. СПб. : Синод. тип., 1884. 127 с.; прилож. 406 с.

4. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода графа К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1887 г. СПб. : Синод. тип., 1889. 227 с. ; прилож. 123 с.

5. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода графа К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1898 г. СПб. : Синод. тип., 1901. 224 с. ; прилож. 67 с.

6. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1900 г. СПб. : Синод. тип., 1903. 352 с. ; прилож. 149 с.

7. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1903–1904 гг. СПб. : Синод. тип., 1909. 352 с. ; прилож. 149 с.

8. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1908 г. СПб. : Синод. тип., 1911. 246 с. ; прилож. 109 с.

9. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1910 г. СПб. : Синод. тип., 1913. 338 с. ; приложения 131 с.

10. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1914 г. Петроград : Синод. тип., 1916. 352 с. ; прилож. 149 с.

11. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1915 г. СПб. : Синод. тип., 1914. 145 с.

12. Смета доходов и расходов ведомства Св. Синода на 1917 г. Петроград : Синод. тип., 1916. 145 с.

Додаток Б

**Надходження грошових сум і капіталів до православних церков
України у 1914 р. (у крб та у %)**

Таблиця 1

Обсяги надходжень до церков України

Спархії	У 1914 р. надійшло (у крб)						Разом	Середня сума грошових надходжень на 1 церкву
	гаманцево-карнакових зборів	чистого свічного прибутку	прибутку від обігових статей	пожертв на користь місцевих церков	% з капіталів, що належали церквам	різних дрібних і випадкових прибутків		
Волинська	154 383	221 884	30 288	249 086	30 057	75 821	761 549	1 285
Катеринославська	1 09 589	720 458	38 020	175 920	36 489	120 398	1 200 875	3 275
Київська	160 355	507 756	107 668	276 931	64 051	166 997	1 283 758	2 069
Подільська	102 462	381 682	23 778	49 696	34 072	86 390	678 081	1 038
Полтавська	114 980	544 632	125 904	306 260	61 437	159 793	1 313 007	2 435
Таврійська	23 790	385 735	32 344	68 097	12 842	35 775	558 583	2 270
Харківська	139 914	574 511	96 057	200 787	42 456	105 695	1 159 420	2 846
Херсонська	65 845	435 767	114 453	97 008	42 222	51 539	806 833	2 841
Чернігівська	59 542	255 112	99 467	111 729	39 922	64 819	630 590	1 407
Разом по Півдню України	199 224	1 541 960	184 817	341 025	91 553	207 712	2 566 291	2 795
Разом по Україні	930 860	4 027 537	667 979	1 535 514	363 548	867 227	8 392 666	1 938
Разом по імперії	5 965 499	16 680 132	4 178 435	7 664 499	2 154 796	5 278 130	41 921 491	2 037
Показники України до загальноросійських у %	15,6	24,1	16	20	16,9	16,4	20	
Показники Півдня України до загальноросійських у %	3,3	9,2	4,4	4,4	4,2	3,9	6,1	
Показники Півдня України до загальноукраїнських у %	21,4	38,2	27,7	22,2	25,2	23,9	30,6	

Таблиця 2

Місце єпархій Південної України за видами грошових надходжень

Єпархії	Гаманцево-карнанкові збори	Чистий свічний прибуток	Прибуток від обігових статей	Пожертви на користь місцевих церков	% з капіталів, що належали церквам	Різних дрібних і випадкових прибутків	Ранжування
Катеринославська	5	1	6	5	6	3	4
Таврійська	8	6	7	8	9	9	8
Херсонська	7	5	2	7	4	8	5

Джерело:

Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1914 г. Петроград : Синод. тип., 1916. 352 с. ; прилож.: С. 42–45.

Додаток В

Витрати на утримання архієрейських домів, кафедральних соборів та консисторій Південної України в 1917 р.

Таблиця 1

Утримання архієрейського дому на рік (у крб)

Єпархія	Жалування архієреям	Утримання архієрейського дому	
		на особовий склад	на господарські витрати
Катеринославська	1 500	3 100	100
Таврійська	4 000	4 350	100
Херсонська	1 500	3 100	100

Таблиця 2

Утримання кафедральних соборів на рік (у крб)

Клір	Катеринославська єпархія			Таврійська єпархія			Херсонська єпархія		
	одному	кількість	разом	одному	кількість	разом	одному	кількість	разом
Протоіерей	600	1	600	1 000	1	1 000	400	1	400
Ключар	450	1	450	700	1	700	300	1	300
Священик	375	2	750	550	2	1 100	250	2	500
Протодиякон	375	1	375	550	1	550	250	1	250
Диякон	270	2	540	400	2	800	180	2	360
Іподиякон	270	2	540	350	2	700	180	2	360
Псаломник	210	2	420	300	2	600	140	2	280
Решта причту та церковна прислуга			600			400			400
Разом			4 275			5 850			2 850
Ремонт собору, ризниці			350			350			350
В середньому на 1 собор			4 625			6 200			3 200
Кількість соборів	11			15			12		
Загальна сума	50 875			93 000			38 400		

Таблиця 3

Утримання консисторій на рік (на кожному) (у крб)

Особовий склад	Одному	Кількість	Разом
Член консисторії	500	4	2 000
Секретар	1 500	1	1 500
Столоначальник	600	4	2 400
Казначей	500	1	500
Реєстратор	500	1	500
Архіваріус	500	1	500
Секретар архієрея	600	1	600
Разом на особовий склад			8 000
На канцелярські та господарські витрати			1 200

Джерело:

Смета доходів и расходов ведомства Св. Синода на 1917 г. Петроград : Синод. тип., 1916. С. 52–58.

Додаток Д

Витяги з прибутково-видаткових книг монастирів Таврійської єпархії

Таблиця 1

Надходження, витрати, залишок коштів по монастирях Таврійської єпархії (у крб)

Рік	Залишок на 1 січня		Надходження		Витрати		Залишок на 1 січня наступного року	
	готівкою	білетами	готівкою	білетами	готівкою	білетами	готівкою	білетами
Кизилташська чоловіча кіновія								
1890	29	8 126	9882	-	9742	1726	140	6 400
Козьмо-Даміанівський монастир								
1892	180	16 470	8 677	100	8 697	0	160	16 570
1893	160	16 570	9 785	100	9 915	0	30	16 670
1894	30	16 670	10 061	550	9 991	700	100	16 520
1895	100	16 520	9 877	113	9 933	0	44	16 633
1896	44	16 633	8 868	820	8 875	13	37	17 440
1897	37	17 440	9 108	0	9 100	0	45	17 440
1898	45	17 440	7 201	0	7 238	0	8	17 440
1899	8	17 440	13 488	1 500	13 493	5507	3	13 433
Херсонський Св. Володимира чоловічий монастир								
1896	0	52 290	36 765	21 000	36 762	0	2	73 290
Балаклавський Георгіївський чоловічий монастир								
1896	0	22 615	3 495	0	3 475	0	20	22 615
Інкерманська Св. Климента кіновія								
1896	421	13 500	2 223	2 000	2 610	0	34	15 500
1909	12	12 300	7 940	100	7 939	0	1	12 400
Топловський жіночий монастир								
1908	6 177	8 239	57 862	5 745	53 697	0	4 165	13 984

Джерела:

1. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 2413. 98 арк.
2. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 4280. 89 арк.
3. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 5028. 72 арк.
4. ДААРК. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 31. 23 арк.
5. ДААРК. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 33. 19 арк.

Таблиця 2

Надходження грошових сум Козьмо-Даміанівського монастиря (крб, %)

Рік	Свічні	Гаманцеві	Карнавкові	Пожертви	Інші джерела	Разом готівкою
1892	2 006 (23%)	162 (2%)	162 (2%)	200 (2,2%)	6 147 (70,8%)	8 678
1893	2 152 (22%)	160 (1,6%)	185 (1,9%)	396 (4%)	6 892 (70,5%)	9 785
1894	2 444 (24,3%)	310 (3,1%)		527 (5,2%)	6 780 (67,4%)	10 061
1895	3 534 (35,8%)	244 (2,5%)	3 268 (33%)	-	2 831 (28,7%)	9 877
1896	2 352 (26,5%)	2 471 (27,9%)		50 (0,5%)	3 995 (45,1%)	8 868
1897	1 914 (21%)	2 167 (23,8%)		1 000 (11%)	4 027 (44,2%)	9 108
1898	1 725 (24%)	73 (1%)	1 255 (17,4%)	-	4 148 (57,6%)	7 201
1899	2 013 (15%)	371 (2,7%)		-	11 104 (82,3%)	13 488
Разом	18 144 (23,5%)	10 828 (14,1%)		2 173 (2,9%)	45 924 (59,5%)	77 069 (100%)

Джерело:

ДААРК. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 9–275.

Таблиця 3

Надходження та витрати коштів Кизилташської чоловічої кіновії за 1890 р. (у крб)

Надходження	Сума	Витрати	Сума
Продаж свічок	1 068	Продукти для братії	3 957
Пожертви	2 544	Одяг та взуття	1 030
Пожертви по збірних книгам	2 338	Утримання лікарні	23
Карнавкові, молебенні	886	Ремонт будинків	1 502
Відсотки з капіталів	429	Закупівля насіння для городу	20
Продаж проскур та випадкові доходи	617	Найм різноробочих для побудови нового корпусу	2 834
Тимчасовий вклад настоятеля на ремонт	2 000	Утримання конюшні	576
		Утримання канцелярії	216
		Закупівля свічок	430
		Закупівля церковного посуду та борошна для проскур	113
		Закупівля ікон, хрестиків, книжок	527
		Випадкові витрати	240
Разом	9 882	Разом	11 468

Джерело:

ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 2169. Арк. 75.

Таблиця 4

**Надходження та витрати коштів Топловського жіночого монастиря за
1908 р. (у крб)**

Надходження	Сума	Витрати	Сума
По церквах у монастирі	6 089	По церквах у монастирі	3 265
Продаж свічок	2 544	Закупівля вина	119
Молебні та проскомидні	1 123	Закупівля борошна	690
Гаманцеві	205	Закупівля свічок	2 456
Карнавкові	165	По монастирю	45 905
Продаж проскур	1 163	Утримання скотного двору та конюшні	3 434
Продаж образів та хрестиків	734	Побудова ставка з греблею для поливання саду	3 066
Пожертви на свічки, ладан, олію	155	Утримання кузні	1 084
Подвір'я	6 523	Обробка садів та городів найманими робітниками	2 169
Казанське подвір'я	6 403	Друк 1000 екз. житія Св. Параскеви	10
Миколаївська часовня у Феодосійському порту	120	Утримання сестер, робітників та богомольців	5 918
Приватні надходження	14 525	Виплати чорноробочим	4 658
Пожертви по збірних книгах	9 941	Жалування братії	1 049
Пожертви	4 584	Сплата монастирських боргів	2 354
Господарська діяльність	14 818	Інші витрати	12 908
Від монастирського готелю	687	Різні витрати	9 255
Від Феодосійського окружного свічного складу за віск та огарки	614	Подвір'я	4 527
Продаж пшениці	1 562	Казанське подвір'я	4 268
Продаж ікон	66	Хутір Параскевіївськ	259
Продаж фруктів	11 500		
Продаж фруктових дерев	1 103		
Інші надходження	286		
Квартирні гроші	461		
Сімферопільське подвір'я	63		
Карасубазарське подвір'я	148		
Будинок у Ялті	250		
Різний прибуток	1 523		
Залишок за 1907 р.	12 923		
Разом	57 862	Разом	53 697

Джерело:

ДААРК. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 1–20.

Додаток Е
Статистика землеволодіння православної церкви
на Півдні України

Таблиця 1

Церковні та монастирські землі за 1877 р. (1905 р.) (у дес. та у %)

Повіти	Заг. к-сть землі (дес.)	Церковні (дес.)	Відсоток від заг. площі (%)	Монастирсь- кі (дес.)	Відсоток від заг. площі (%)
Катеринославська губернія					
Катеринославський	651 760 (642 493)	4 378 (4 709)	0,67 (0,73)	30 (90)	0,004 (0,01)
Олександрівський	872 755 (859 822)	4 669 (5 156)	0,53 (0,59)	- (525)	- (0,06)
Бахмутський	809 680 (822 319)	4 769 (4 987)	0,58 (0,60)	- (-)	- (-)
Верхньодніпровський	615 512 (604 184)	3 392 (3 681)	0,55 (0,60)	220 (72)	0,03 (0,01)
Маріупольський	762 142 (829 869)	60 (5 906)	0,007 (0,71)	- (-)	- (-)
Новомосковський	563 759 (593 890)	5 600 (6 352)	0,99 (1,06)	2 139 (2 305)	0,37 (0,38)
Павлоградський	772 823 (772 823)	5 154 (5 330)	0,66 (0,67)	- (2 477)	- (0,31)
Слов'яносербський	427 523 (424 235)	3 568 (3 753)	0,83 (0,88)	- (-)	- (-)
Разом по губернії	5 475 963 (5 571 019)	31 590 (39 874)	0,57 (0,71)	2 389 (5 469)	0,04 (0,09)
Таврійська губернія					
Сімферопольський	482 851 (454 659)	12 368 (10 590)	2,56 (2,32)	1 291 (433)	0,26 (0,09)
Бердянський	764 365 (811 281)	4 935 (4 892)	0,64 (0,60)	1 000 (1 000)	0,13 (0,12)
Дніпровський	1 023 546 (1 035 824)	3 814 (5 597)	0,37 (0,54)	3 063 (4 169)	0,29 (0,40)
Євпаторійський	499 594 (526 434)	27 820 (41 422)	5,56 (7,86)	- (-)	- (-)
Мелітопольський	1 151 922 (1 151 104)	7 045 (8 081)	0,61 (0,70)	1 358 (-)	0,11 (-)
Перекопський	545 040 (519 567)	26 821 (22 416)	4,92 (4,31)	3 804 (1 295)	0,69 (0,24)
Ялтинський	148 626 (151 594)	850 (1 062)	0,57 (0,70)	- (811)	- (0,53)
Феодосійський	609 696 (608 571)	7 998 (1 030)	1,31 (0,16)	1 383 (734)	0,22 (0,12)
Разом по губернії	5 225 640 (5 259 034)	91 651 (95 090)	1,75 (1,80)	11 899 (8 442)	0,22 (0,16)

Продовж. табл. 1

Херсонська губернія					
Херсонський	1 774 887 (1 774 887)	9 246 (10 725)	0,52 (0,60)	26 668 (26 349)	1,50 (1,48)
Олександрійський	850 860 (850 860)	5 203 (5 962)	0,61 (0,70)	- (210)	- (0,02)
Ананьївський	821 653 (821 653)	3 540 (4 768)	0,43 (0,58)	- (450)	- (0,05)
Єлисаветградський	1 359 758 (1 359 758)	9 167 (8 787)	0,67 (0,64)	- (-)	- (-)
Одеський	684 597 (684 597)	5 756 (6 363)	0,84 (0,92)	688 (150)	0,1 (0,02)
Тираспольський	653 347 (653 348)	3 361 (4 879)	0,51 (0,74)	- (-)	- (-)
Разом по губернії	6 145 102 (6 145 103)	36 273 (41 484)	0,59 (0,67)	27 356 (27 159)	0,44 (0,44)
Разом по Півдню України	16 846 705 (1 6975 156)	159 514 (176 448)	0,97 (1,06)	41 644 (41 070)	0,23 (0,23)

Джерела:

1. Статистика землевладення 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 30.
2. Статистика землевладення 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 30.
3. Статистика землевладення 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 27.

Таблиця 2

Церковні землі у 1914 р. (у дес.)

Єпархія	Соборні церкви	Парафіяльні церкви	Церковні землі (у дес.)	Середній розмір (у дес.)	
				парафіяльних церков	усіх церков
Катеринославська	11	607	40 000	65,9	64,7
Таврійська	15	348	95 000	272,9	261,7
Херсонська	12	616	41 000	66,5	65,3

Джерело:

Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр. : соціально-релігійний аспект. К. : Знання, 1998. С. 236, 254.

Таблиця 3

Церковне землеволодіння Маріупольського повіту на 1886 р. (у дес.)

Волості	Назва села	К-сть землі	Загальна к-сть по волості	Примітка
Андріївська	Андріївка	60	60	
Бешівська	Бешево	132	314,9	
	Велико- Каракубське	182,9		
Благодатівська	Благодатне	46,6	353,3	
	Володимирівка	102,8		
	Кирилівка	66,2		30 дес. – від сіл. тов-ва
	Ольгинка	51,5		
	Андріївка	86,2		
Богатирська	Богатир	120	405,1	
	Константинопіль	106,6		
	Улакли	178,5		
Велико-Янісольська	Великий Янісоль	138,2	209,7	
	Камар	152,5		
Грунауська	Грунау № 6	115,6	374	
	Грос-Вердер № 24	123		
	Новий- Керменчик	135,4		
Гнатівська	Гнатівка	133,8	271,5	
	Стила	137,7		
Каранська	Карань	275,6	515,5	155,6 дес. – в користуванні сіл. тов-ва
	Ласпа	121,9		
	Нова Карань	118		в користуванні сіл. тов- ва
Крестовська	Крестовка	121	287	
	Дмитрівка	34		
	Карлівка	33		від сіл. тов-ва
	Стрітенське	33		
	Апостольське	33		
	Златоустівка	33		
Романівська	Людвигсталь № 18	120	120	
Майорська	Майорське	120	120	
Мангуська	Мангуш	127,9	365,7	
	Анадоль	117,8		
	Чердакли	120		
Мар'їнська	Мар'інка	34,4	103,6	
	Олександрівське	33,7		
	Максимільянівка	35,5		
Михайлівська	Михайлівка	115,3	256,7	
	Олександрівське	67		33 дес. – від сіл. тов-ва
	Оленівка	33		від сіл. тов-ва

Продовж. табл. 3

Миколаївська	Миколаївка	85,5	350	
	Новотроїцьке	30,3		
	Платонівка	32		
	Валер'янівка	32,8		
	Іванівка	31,3		
	Волноваха	138,1		
Новоспасівська	Новоспасівське	200	500	
	Петрівка	300		100 дес. – від сіл. тов-ва
Павлівська	Павлівка	33,4	221,6	
	Катеринівка	30,7		
	Всесвятське	52,1		
	Василівка	15		
	Микільське	18		
	Єлизаветівка	33		
	Богоявленка	39,4		
Петрівська	Петровське	36,5	247,8	
	Єгорівка	40,3		
	Новопетриківське	136,6		15 дес. – від сіл. тов-ва
	Богословське	34,4		
Покровська	Покровське	200	520,5	
	Нікольське	200,5		крім того, пожертвувано: 25 дес. – для причту, 35 дес. – для церкви
	Стародубівка	120		від сіл. тов-ва
Сартанська	Сартана	265,4	421,7	145 дес. перебуває у користуванні сіл. тов-ва
	Чермалик	156,3		
Старо-Керменчицька	Старий Керменчик	157,7	275,5	
	Нова Каракуба	117,8		
Темрюцька	Темрюк	151,5	219,5	
	Захарівка	68		
Ялтинська	Ялта	122	211,6	
	Урзуф	119,6		
Разом по повіту			7 077,5	

Джерело:

Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Вып. II. Мариупольский уезд : изд. Екатеринославского губернского земства. Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. С. 10–23.

Земельні пожертвування церквам Херсонської єпархії за 1900 р.

Назва населеного пункту	Назва церкви	Кількість землі (у дес.)	Хто пожертвував	Мета та умови пожертви
с. Водяне та Гулькевичі (Єлисаветградський повіт)	-	1200 саж. ²	губернський секретар І. Вергилесов	на побудову церкви
с. Трихати (Одеський повіт)	Катерининська	35	одеський міщанин П. Дульський	дохід від 15 дес. – причту церкви, дохід від 20 дес. – на благоустрій церкви
с. Марто-Іванівка (Олександрійський повіт)	Вознесенівська	1 дес. 800 саж. ²	донька підполковника В. Вікторст	для користування причту
с. Милове (Херсонський повіт)	Архангело-Михайлівська	80	почесний громадянин М. Агарков	для користування причту
с. Козирівка (Олександрійський повіт)	Казанська	35	Є. Хрущова	на побудову церкви, садиби та на забезпечення церкви

Джерело:

ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 20. Арк. 15, 19, 33, 34, 40.

Додаток Ж

**Вакантні місця серед членів кліру в парафіях Катеринославської єпархії в
1901 р.**

Населений пункт	Назва церкви	Парафія (осіб)	Кількість землі (у дес.)
Катеринославський повіт			
с. Карнаухівські хутори	Покровська	1 116	80
с. Томаківка	Благовіщенська	3 218	120
х. Чортомлик	Миколаївська	1 096	33
с. Преображенка	Пантелеймонівська	1 600	33
с. Довгалівка	Троїцька	1 086	0
с. Лошкарівка	Костянтино-Оленівська	644	33 дес. 800 саж. ²
с. Волоське	Преображенська	2 849	-
с. Борисівка	Миколаївська	1 355	37
с. Романкове	Успенська	1 966	120
с. Чумаки	Миколаївська	2 998	120
с. Новопавлівка	Миколаївська	2 029	120
с. Миколаївка	Воскресенська	1 746	33
с. Шолохове	Іоанно-Богословська	3 385	120
с. Біленьке	Миколаївська	2 356	120
с. Солоне	Петро-Павлівська	1 770	59
с. Гнатівка	Іллінська	351	33
с. Олександропіль	Вознесенівська	1 297	33
с. Зачатівка	Троїцька	838	33
с. Комар	Маріїнська	2 036	135
с. Пречистівка	Осіївська	783	60
с. Іванівка	Іоанно-Богословська	1 652	33
с. Благодатне	Благовіщенська	760	49
с. Богословка	Вознесенська	800	33
с. Деревецького	Різдво-Богородицька	293	50
с. Всесвятське	Всіх Святих	669	52
с. Олексіївка	Олександро-Невська	558	33
Олександрівський повіт			
м. Олександрівськ	Покровська	2 257	0
м. Олександрівськ	Філіпівська	1 300	0
м. Олександрівськ	Миколаївська	-	0
с. Федорівка	Вознесенівська	2 274	120
с. Олексіївка	Покровська	1 959	128
с. Преображенка	Преображенська	2 015	150
с. Заливне	Миколаївська	525	120
с. Веселе	Вознесенська	759	32
с. Воскресенка	Троїцька	3 202	120
с. Наталівка	Іллінська	1 414	114
с. Катеринівка	Іллінська	1 082	58
с. Гаврилівка	Миколаївська	3 692	120
с. Копані	Троїцька	452	33
с. Покровське	Миколаївська	4 301	120,5

Продовж. табл.

с. Григорівка	Георгіївська	4 338	120
с. Басань	Успенська	3 007	33
с. Жеребець	Успенська	4 953	120
с. Маломихайлівка	Успенська	4 071	127
с. Омельник	Миколаївська	1 372	60
с. Іванівка	Покровська	3 418	124 дес. 1194 саж. ²
с. Більманка	Казанська	2 010	113
с. Кінські Роздори	Покровська	2 000	33 дес. 1013 саж. ²
Бахмутський повіт			
с. Новомиколаївка	Миколаївська	2 391	130
м. Бахмут	Покровська	1 708	-
с. Скотувате	Дмитрівська	2 114	120
с. Григорівка	Миколаївська	604	116 дес. 1350 саж. ²
с. Корсунь	Вознесенська	2 137	120
с. Торськоолексіївка	Троїцька	3 279	33
с. Кодема	Преображенська	632	126
с. Дружківка	Архангело-Михайлівська	2 058	120
с. Государів Байрак	Вознесенська	3 043	120
с. Петрівка № 2	Різдво-Богородицька	2 000	50
с. Сріблянка	Преображенська	1 885	33
с. Мар'їнське	Вознесенська	1 434	105/195
с. Архангельське	Успенська	1 856	33
с. Авдіївка	Архангело-Михайлівська	1 555	120
с. Гришино	Покровська	3 583	120
ст. Гришино	Миколаївська	868	-
с. Голіцинівка	Петро-Павлівська	1 905	120
с. Мурав'ївка	Архангело-Михайлівська	765	33
с. Новоекономічне	Різдво-Богородицька	2 494	33
с. Залізне	Архангело-Михайлівська	2 451	135
Верхньодніпровський повіт			
м. Верхньодніпровськ	Успенська	1 804	0
с. Пальміра	Вознесенівська	1 294	33
с. Успенське	Успенська	1 329	49,5
с. Авдотівка	Преображенська	625	29 дес. 100 саж. ²
с. Жовте	Ананьївська	3 164	66
с. Лозуватка	Покровська	3 696	120
с. Енгельгардт–Василівка	Преображенська	1 576	132
с. Лихівка	Троїцька	2 899	120
с. Новогригорівка	Троїцька	925	29 дес. 110 саж. ²
с. Попельнасте	Іоанно-Богословська	3 415	49,5
с. Миронівка	Вознесенська	200	33
с. Водяне	Казанська	700	33
с. Алферове	Захаріє-Єлизаветинська	1 489	66

Продовж. табл.

с. Ганнівка	Володимирівська	2 259	120
с. Мішурін Ріг	Хрестовоздвиженська	1 589	33
с. Покровка	Покровська	1 111	33
с. Хорошеве	Костянтино-Оленівська	778	120
с. Сергіївка	Троїцька	1 228	33
с. Саксагань	Миколаївська	1 277	33
с. Богодарівка	Троїцька	1 009	33
Маріупольський повіт			
м. Маріуполь	Маріє-Магдалинівська	1 490	0
м. Маріуполь	Соборно-Харлампіївська	1 242	0
м. Маріуполь	Різдво-Богородицька	1 150	0
с. Ялта	Іоанно-Златоустівська	2 594	120
с. Євгенівка	Покровська	413	33,5
с. Покровське	Покровська	2 824	120
с. Олександрівське	Вознесенівська	1 294	33
с. Зачатівка	Троїцька	838	33
с. Іванівка	Іоанно-Богословська	1 652	33
с. Благодатівське	Благовіщенська	760	49
с. Богословка	Вознесенівська	800	33
с. Всесвятське	Всіх Святих	669	52
с. Олексіївка	Олександро-Невська	558	33
с. Волноваха	Різдво-Богородицька	913	120
с. Старопетровське	Георгіївська	838	118 дес. 450 саж. ²
с. Дмитрівка	Архангело- Михайлівська	902	33
с. Гнатівка	Петро-Павлівська	1 607	132
с. Валер'янівка	Різдво-Богородицька	819	32
с. Крестовка	Хрестовоздвиженська	1 222	120
с. Малий Янісоль	Федоро-Стратілатіївська	2 074	120
с. Михайлівка	Архангело- Михайлівська	1 563	120
с. Кирилівка	Миколаївська	666	62
с. Миколаївка	Миколаївська	1 593	120
Новомосковський повіт			
с. Обухівка	Миколаївська	2 812	120
с. Дудковські хутори	Преображенська	916	36
с. Гупалівка	Іоанно-Предтеченська	2 323	128
с. Миколаївка № 1	Пантелеймонівська	1 288	33
с. Єлизаветівка	Покровська	3 114	120
с. Перещепине	Троїцька	1 088	33
с. Підкражне	Пантелеймонівська	1 821	33
с. Чернеччина	Успенівська	2 540	120
с. Орловщина	Покровська	2 096	-
сел. Амур	Миколаївська	1 531	-
с. Очеретувате	Різдво-Богородицька	1 538	120
с. Всевятське	Всіх Святих	659	34
с. Могилів	Воскресенська	2 031	120

Продовж. табл.

с. Вільне	Свято-Духівська	1 398	130
с. Кам'янка	Преображенська	5 256	120
с. Вороне	Маріє-Магдалинівська	1 053	33
с. Ковпаківка	Свято-Духівська	1 222	120
с. Петриківка	Різдво-Богородицька	1 503	120
с. Шевські хутори	Вознесенівська	1 643	35
Павлоградський повіт			
м. Павлоград	Спаса Нерукотворного	2 330	-
с. Копані	Успенська	547	120
с. Добровілля	Свято-Духівська	3 293	147
с. Тернівка	Іоанно-Богословська	2 623	120
с. Криштопівка	Іоанно-Богословська	1 415	120
с. Дмитрівка	Різдво-Богородицька	2 867	120
с. Кочерижки	Георгіївська	2 384	120
с. Петропавлівка	Петро-Павлівська	3 578	120
с. Троїцьке	Троїцька	360	120
с. Рудаївка	Казанська	1 350	120
с. Коханівка	Успенська	547	120
с. Славгород	Іоанно-Предтеченська	1 462	33
с. Іванівка	Свято-Духівська	1 195	120
с. Петровське	Троїцька	886	120
Слов'яносербський повіт			
м. Слов'яносербськ	Стефанівська	-	0
м. Луганськ	Миколаївська	2 193	198
с. Суходіл	Успенська	526	33 дес. 1800 саж. ²
с. Штерівка	Іоанна Спасителя	2 396	120
с. Василівка	Миколаївська	1 197	120
с. Городище	Молитовний дім	3 013	32,5
с. Новосветлівка	Покровська	2 096	33
с. Павлівка	Іоанно-Зачатівська	1 713	120
с. Ольховатка	Іоанно-Предтеченська	2 468	120
с. Іванівка	Троїцька	2 552	120
с. Нижнє	Петро-Павлівська	2 668	120
с. Кримське	Архангело- Михайлівська	2 273	197

- без даних

Джерела:

1. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 19. – 1 июля. С. 269–275.
2. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1901. № 24. – 15 сентября. С. 346–354.

Додаток 3

Приватне землеволодіння духовних осіб Півдня України

Таблиця 1

Приватна особиста земельна власність духовних осіб за 1877 р. (1905 р.)

Повіт	Духовні особи					
	кількість володінь		кількість землі (дес.)		середній розмір володінь (дес.)	
	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.
Катеринославська губернія						
Катеринославський	1	-	412	-	412,0	-
Олександрівський	1	6	360	555	360,0	92,5
Бахмутський	1	2	6	17	6,0	8,5
Верхньодніпровський	2	5	5	321	2,5	64,2
Маріупольський	1	3	200	46	200,0	15,3
Новомосковський	1	7	1	280	1,0	40,0
Павлоградський	3	7	114	646	38,0	92,3
Слов'яносербський	2	5	76	929	38,0	185,8
Разом по губернії	12	35	1 174	2 794	97,8	79,8
Таврійська губернія						
Сімферопольський	6	129	41	1883	6,8	14,6
Бердянський	-	-	-	-	-	-
Дніпровський	2	5	429	470	214,5	94,0
Євпаторійський	-	102	-	48 158	-	472,1
Мелітопольський	-	2	-	176	-	88,0
Перекопський	-	36	-	9 389	-	260,8
Ялтинський	4	-	13	-	3,3	-
Феодосійський	3	67	4	10 036	1,3	149,8
Разом по губернії	15	341	487	70 112	32,5	205,6
Херсонська губернія						
Херсонський	2	12	156	1 805	78,0	150,4
Олександрійський	3	11	131	711	43,7	64,6
Ананьївський	2	3	83	321	41,5	107,0
Єлисаветградський	8	11	676	1 123	84,5	102,1
Одеський	14	5	1 870	500	133,6	100,0
Тираспольський	9	6	2 106	491	232,9	81,8
Разом по губернії	38	48	5 022	4 951	132,2	103,1
Разом по Півдню	65	424	6 683	77 857	87,5	129,5

Джерела:

1. Статистика землевладення 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 12–13, 32.
2. Статистика землевладення 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 10, 12, 29.
3. Статистика землевладення 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 12, 32–39.

Приватна особиста власність духовних осіб в 1905 р. за розміром володінь (у дес.)

Губернія	Дрібні (1–100 дес.)		Середні (101–1000 дес.)		Великі (1001–10 тис.дес.)		Разом	
	кількість володінь	кількість землі	кількість володінь	кількість землі	кількість володінь	кількість землі	кількість володінь	кількість землі
Катеринославська	29	817	6	1 977	-	-	35	2 794
Таврійська	219	4 550	106	33 879	16	31 683	341	70 112
Херсонська	30	1 033	18	4 018	-	-	48	5 051
Разом по Півдню України	278	6 400	130	39 874	16	31 683	424	77 857

Джерела:

1. Статистика землевладення 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 38–39.
2. Статистика землевладення 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 34–35.
3. Статистика землевладення 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 38–39.

Таблиця 3

**Розподіл володінь духовних осіб Олександрівського повіту
Катеринославської єпархії за розміром наділу (у дес.)**

Розміри наділу	1877 р.		1887 р.		1888 р.		1905 р.	
	кількість володінь	кількість землі (дес.)	кількість володінь	кількість землі (дес.)	кількість володінь	кількість землі (дес.)	кількість володінь	кількість землі (дес.)
Дрібні	-	-	6	172	6	172	4	149
Середні	1	360	4	1 329	5	1 637,5	2	406
Великі	-	-	-	-	-	-	-	-
Разом	1	360	10	1501	11	1 809,5	6	555

Джерела:

1. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 28–29, 172 зв.
2. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 188 зв.
3. ДАЗО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 180.
4. Статистика землевладення 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 12–14.

Таблиця 4

Приватне землеволодіння духовних осіб у 1913 р. (у дес. та у %)

Єпархії	Разом у приватній власності	Належало духовним особам			Середній розмір володінь усіх верств (дес.)
		тис. дес.	у % від загальної особистої власності	середній розмір володінь (дес.)	
Катеринославська	2 809	3	0,1	79,8	271,0
Таврійська	2 766	70	2,8	205,6	114,1
Херсонська	3 166	5	0,2	103,1	331,3
Разом по Південній Україні	8 741	78	1,03	129,5	238,8
Разом по Україні	20 005	169	0,84	67,1	149,4
Разом по Росії	101 736	337	0,4	34,3	114,6

Джерело:

Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр. : соціально-релігійний аспект. К. : Знання, 1998. – С. 12.

Додаток К

Статистика монастирського землеволодіння на Півдні України

Таблиця 1

Еволюція монастирського землеволодіння на Півдні України (в дес.)

Назва монастиря	Сучасне розташування	Рік	Від кого	Кількість землі (у дес.)
Катеринославська губернія				
Знаменська жіноча пустинь	Дніпропетровська обл., Васильківський р-н., с. Вербове	кінець 70-х рр. XIX ст.	дворянка К. П. Василенко	500
		станом на 1917 р.		1 500
Самарський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир	м. Новомосковськ	1752 р.	Азовська губернська канцелярія	120
		станом на 1871 р.		1 632 дес. 1 630 саж. ²
		станом на 1908 р.		444 дес. 1 927 саж. ²
		станом на 1917 р.		644
Тихвінський жіночий монастир	м. Дніпро	1867–1877 рр.	монах архіерейського дому Трифон, купці брати Жирови, О. Гусев, Л. С. Бабушкін	30
			князь О. С. Кудашев	500
			ігуменія Олімпіада	200
		1888–1908 рр.		720
		станом на 1917 р.		752
Іосифський жіночий монастир	Дніпропетровська обл., Магдалинівський р-н., с. Мар'ївка	1873 р.	засновниця монастиря М. Свинцицька	1 200
		станом на 1917 р.		475
Таврійська губернія				
Олешківський Успенський жіночий монастир	м. Олешки Херсонська обл.	1868 р.	писар сіл. тов-ва Є. Молчалін	2 дес. 2301 саж. ²
		1890 р. станом на 1917 р.	поміщиці сестри М. Т. Бутович та М. Т. Тищенко	120

Продовж. табл. 1

Балаклавський Свято-Георгіївський чоловічий монастир	м. Севастополь	друга половина XIX ст.	ієромонах Калинник	44 дес. і хутір
			перший командир грецького батальйону полковник Цапонія	240
			греки	60
			Севастопольське лісництво	150
			адмірал Ф. Ф. Ушаков та віце-адмірал П. В. Пустошкін	350 дес.
		1895 р.	Севастопольська міська управа	200 саж. ²
		1898 р.	сестри Дар'я та Устина Говоруські	60 дес. (Кавказьке подвір'я біля Катеринодара)
	станом на 1917 р.		904	
Бахчисарайський Успенський чоловічий скит (разом з Анастасіївською чоловічою кіновією)	АРК, м. Бахчисарай	станом на 1887 р.		61 дес. 2 033 саж. ² – у скита
			дійсний ст. радник М. І. Кашкадамов та севаст. купець В. Я. Гуцин	270 дес. 1 600 саж. ² - у кіновії
		станом на 1917 р.		229
Катерлезька Св Георгія чоловіча кіновія (далі – жіночий монастир)	АРК, Ленінський р-н., с. Войкове	станом на 1887 р.	Керченська міська дума	10,5
			поміщик К. А. Хамарито	10,5
		станом на 1917 р.		179
Кизилташський Св. Стефана чоловічий монастир	АРК, м. Феодосія, сел. Краснокам'янка	1858 р.	дійсний ст. радник М. І. Кашкадамов	154
		станом на 1917 р.		227
Корсунський Богородицький чоловічий монастир	Херсонська обл., Новокаховський р-н., с. Корсунка	1797 р.	конфіскація землі у дворян	5 447 дес. 775 саж. ²

Продовж. табл. 1

Козьмо-Даміанівський чоловічий (далі – жіночий) монастир	АРК, м. Алушта, с. Партеніт, Кримський державний заповідник	1851 р.	лісничка казенна дача	4
		1872 р.	від казни	19
		1881 р.	севастопольський міщанин Г. П. Поривай	201 дес. 1 952 саж. ² (хутір при с. Григорівка)
		станом на 1917 р.		233
Херсонський Св. Володимира чоловічий монастир	АРК, м. Севастополь	станом на 1900 р.	самостійна купівля землі, дарчі від імператора та приватних осіб	2 600 (Мелітопольський та Бердянський повіти)
		станом на 1917 р.		2 473
Херсонська губернія				
Григоріє-Бізюківський чоловічий монастир	Херсонська обл., Бериславський р-н., с. Червоний Маяк	1783–1803 рр.	князь Г. О. Потьомкін	25 964
Херсонський Благовіщенський і Білозерський жіночий монастир	сmt. Комишани Корабельного р-ну м. Херсон	1856 р.	поміщик Л.Б. Скадовський	280
		станом на 1917 р.		954
Одеський Михайло-Архангельський жіночий монастир	м. Одеса	1840 р.	генерал-губернатор Одеси князь М. С. Воронцов	165
Одеський Свято-Успенський чоловічий монастир	м. Одеса	1814 р.	молдавський дворянин О. Теутул	50
		1837 р.		158
		станом на 1917 р.		356

Джерела:

1. Гермоген. Таврическая епархия. Псков : Тип. Губерн. земства, 1887. С. 472–498.
2. Горностаев Е. В. Благовещенский монастырь. Православная Таврия. 1999. Февр. С. 2.
3. Зверинский В. В. Преобразования старых и учреждение новых монастырей с 1764–1795 гг. по 1 июля 1890 г. (594 монастыря). СПб. : Тип. В. Безбородова. Т. 1. 1890. С. 54.
4. Зыбковец В. Ф. Национализация монастырского имущества в Советской России

(1917–1921 гг.). М. : Наука, 1976. С. 167–169.

5. Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX–XX веках (по материалам крымских архивов). Симферополь : Культура народов Причерноморья, 2000. С. 72.

6. Макарьевский Ф. Самарский, Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав : Тип. Губерн. правления, 1875. С. 92.

7. Ногачевский Н. Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1894. С. 45.

8. Олешківська обитель: [З матеріалів нарису священника І. Воскресенського] / До друку підгот. Б. Прищепа. Християнин Таврії. 1998. № 4/6. Черв.-серп. С. 5.

9. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы за 1888 г. Верхнеднепровск : Тип. Н. Я. Губермана, 1889. С. 56.

10. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 г. / сост. : Херсонское губернское правление. Херсон : Тип. губернского правления, 1912. С. 26.

11. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 г. : издание Екатеринославской духовной консистории. Екатеринослав : Тип. Братства Св. Владимира, 1908. С. 71.

12. Храмы и монастыри Одессы и Одесской области / сост. : игумен Виктор (Быков), протоиерей Виктор Петлюченко. Одесса : Одесский паломник, 2005. Вып. 2. С. 62.

Таблиця 2

Православні монастирі Півдня України (станом на 1917 р.)

Назва монастиря	Дата заснування	Кількість		Земельні наділи (у дес.)
		ченців	послушників	
Катеринославська єпархія				
Самарський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир	XVII ст.	18	-	644
«Всіх скорблящих радості» жіночий скит	1873 р.	86	-	175
Іосифський жіночий монастир	1873 р.	86	201	475
Самарський Святотроїцький чоловічий монастир	1885 р.	35	50	1 409
Тихвінський жіночий монастир	1886 р.	49	120	752
Єрусалимський Святотроїцький чоловічий монастир	1895 р.	4	-	207
Трьохсвятительська Світловська жіноча община	1897 р.	12	83	100
Архієрейський дім	XIX ст.	18	-	3 337
Знаменська жіноча пустинь	1903 р.	20	80	1 500
Разом по губернії	9	328	534	8 599
Таврійська єпархія				
Корсунський Богородицький чоловічий монастир	1787 р.	37	35	5 447
Бахчисарайський Успенський чоловічий скит або Панагія	XVIII ст.	23	18	229
Херсонеський Св. Володимира чоловічий монастир	1850 р.	33	125	2 473
Анастасіївська чоловіча кіновія	1851 р.	-	-	-
Кизилташський Св. Стефана Сурозького чоловічий монастир	1851 р.	16	20	227
Інкерманський Св. Климентія чоловічий монастир	1852 р.	25	122	290
Козьмо-Даміанівський жіночий монастир	1856 р.	14	72	233

Катерлезький Св. Георгія жіночий монастир	1857 р.	5	18	179
Топловський Св. Параскеви жіночий монастир	1858 р.	106	135	800
Подвір'я Бахчисарайського чоловічого скиту	1859 р.	-	-	-
Архієрейський дім в Сімферополі	1861 р.	9	20	3 594
Балаклавський Свято- Георгіївський чоловічий монастир	1891 р.	69	34	904
Олешківський Успенський жіночий монастир	1901 р.	5	125	120
Троїцький чоловічий монастир в с. Дмитрівка	1913 р.	46	-	-
Разом по губернії	14	388	724	14 496
Херсонська єпархія				
Григоріє-Бізюківський чоловічий монастир	1783 р.	53	23	25 963
Одеський Свято- Успенський чоловічий монастир	1824 р.	16	15	356
Одеський Михайло- Архангельський жіночий монастир	1841 р.	46	137	165
Херсонський Благовіщенський жіночий монастир	1866 р.	59	318	954
Чечелевський Іоанно- Предтеченський жіночий монастир	1870 р.	83	3	138
Архієрейський дім в Одесі	XIX ст.	-	-	856
Разом по губернії	6	257	496	28 432
Разом по імперії	1257	33 572	73 463	1 159 875

Джерело:

Зыбковец В. Ф. Национализация монастырского имущества в Советской России (1917–1921 гг.). М. : Наука, 1976. С. 167–169.

Додаток Л

Розподіл земель церков та монастирів Півдня України на угіддя (в дес.)

Таблиця 1

Співвідношення загальної кількості землі та орної землі православних церков та монастирів Півдня України у 1885 р. (у дес. та у %)

Повіт	Церковні землі (у дес.)			Монастирські землі (у дес.)		
	загальна кількість	орна	у %	загальна кількість	орна	у %
Катеринославська губернія						
Катеринославський	4 378	2 773	63,34	30	18	60
Олександрівський	4 669	3 305	70,79	-	-	
Бахмутський	4 769	3 092	64,83	-	-	
Верхньодніпровський	3 392	1 607	47,38	220	60	27,27
Маріупольський	60*	30*	50	-	-	
Новомосковський	5 600	3 774	67,39	2 139	125	5,84
Павлоградський	5 154	3 341	64,82	-	-	
Слов'яносербський	3 568	1 937	54,29	-	-	
Разом по губернії	31 590	19 859	62,86	2 389	203	8,5
Таврійська губернія						
Сімферопольський	12 368	7 930	64,12	1 291	103	7,98
Бердянський	4 935	4 648	94,18	1 000	500	50
Дніпровський	3 814	2 619	68,67	3 063	900	29,38
Євпаторійський	27 820	2 013	7,24	-	-	
Мелітопольський	7 045	5 959	84,58	1 358	758	55,82
Перекопський	26 821	1 954	7,29	3 804	250	6,57
Ялтинський	850	339	39,88	-	-	
Феодосійський	7 998	2 540	31,76	1 383	-	-
Разом по губернії	91 651	28 002	30,55	11 899	2 511	21,1
Херсонська губернія						
Херсонський	9 246	6 989	75,59	26 668	9 279	34,79
Олександрійський	5 203	3 644	70,04	-	-	
Ананьївський	3 540	2 279	64,38	-	-	
Єлисаветградський	9 167	4 816	52,54	-	-	
Одеський	5 756	5 239	91,02	688	350	50,87
Тираспольський	3 361	2 164	64,38	-	-	
Разом по губернії	36 273	25 131	69,28	27 356	9 629	35,2

*немає точних даних

Джерело:

Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. 8. Губернии Новороссийской группы. СПб. : Изд-во ЦСК МВД, 1885. С. 36–38, 70–72, 137.

Церковна земля Олександрівського, Бахмутського та Маріупольського повітів (у дес. та у %)

Повіт	Садиби	Пасовища	Орна земля (у дес.)				Сінокоси спеціальні	Сад, город	Разом
			культурна площа	переложна толока	переложні сінокоси	разом			
Бахмутський (1886)	35	1 595	-	-	-	3 468	0	0	5 098
Маріупольський (1901–1904)	24,3	107,4	6 606,1	156,5	289,8	7 052,4	40,5	0	7 321,83
на 100 дес. придатної землі приходиться (у %)									
			Орна земля						
Олександрівський (1899)	1,1	0,3	94,0	0,1	3,3	97,4	1,2	0	100
Маріупольський (1901–1904)	0,34	1,48	91,45	2,16	4,01	97,62	0,56	0	100

Джерела:

1. Матеріали для оцінки земель Екатеринославской губернии. Т. II. Александровский уезд. Екатеринослав, 1902. С. 116.
2. Матеріали для оцінки земель Екатеринославской губернии. Т. IV. Ч. 1. Мариупольский уезд. Екатеринослав : Тип. Губерн. земства, 1904. С. 74.
3. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. II. Бахмутский уезд. Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1886. С. 62.

Таблиця 3

**Розподіл земель православних церков та монастирів Таврійської
губернії по угіддях у 1887 р. (у дес.)**

Повіти	Загальна кількість	Орна	Сінокоси та пасовища	Ліс	Інша придатна	Непридатна
Церковні землі						
Сімферопольський	12 855	9 266	1 939	41	224	1 385
Бердянський	5 073	4 801	72	-	128	72
Дніпровський	3 814	2 619	900	200	95	-
Євпаторійський	19 066	15 697	1 342	504	520	1 003
Мелітопольський	7 521	6 940	126	10	377	68
Перекопський	24 460	18 117	5 304	-	100	939
Ялтинський	794	360	165	84	25	160
Феодосійський	10 677	8 176	1 528	-	103	870
Разом по губернії	84 260	65 976	11 376	839	1 572	4 497
Монастирські землі						
Сімферопольський	1 778	1 061	-	564	65	88
Бердянський	1 000	500	300	160	40	-
Дніпровський	3 063	900	1 500	450	163	50
Євпаторійський	-	-	-	-	-	-
Мелітопольський	-	-	-	-	-	-
Перекопський	210	70	52	40	5	43
Ялтинський	1 315	140	873	20	17	265
Феодосійський	497	59	55	279	36	68
Разом по губернії	7 863	2 730	2 780	1 513	326	514

Джерело:

Статистика Российской империи. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. : издание ЦСК МВД. Вып. XLI. Таврическая губерния. СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1895. С. 3.

Таблиця 4

**Розподіл земель православних церков та монастирів Херсонської
губернії по угіддях у 1900 р. (у дес. та у %)**

Вид угіддя	Олександрійський	Єлисаветградський	Ананьївський	Тираспольський	Одеський	Херсонський	Разом по губернії
	дес. (%)	дес. (%)	дес. (%)	дес. (%)	дес. (%)	дес. (%)	дес. (%)
1. Придатна земля	5 957 (98,51)	10 360 (94,67)	5 911 (99,11)	4 381 (84,94)	6 543 (99,61)	34 720 (95,67)	67 902 (96,6)
Орна земля	4 809 (79,53)	7 224 (66,01)	4 101 (68,76)	3 843 (86,4)	5 112 (77,22)	23 172 (63,85)	48 261 (68,69)
Сінокоси	499 (8,25)	952 (8,70)	1 238 (20,75)	172 (3,87)	807 (12,28)	2 408 (6,63)	6 076 (8,65)
Пасовища	293 (4,84)	2 177 (79,89)	470 (7,88)	161 (3,62)	590 (8,98)	4 535 (12,49)	8 226 (11,71)
Цілина	0	0	0	0	0	1 500 (4,13)	1 500 (2,13)
Садиби та присадибна ділянка	70 (1,16)	0	11 (0,18)	22 (0,49)	17 (0,26)	176 (0,48)	296 (0,42)
Город, сад, левади, виноградники	8 (0,13)	3 (0,03)	29 (0,48)	145 (3,26)	7 (0,11)	124 (0,34)	316 (0,45)
Ліси, чагарники	98 (1,62)	1 (0)	2 (0)	0	0	333 (0,92)	434 (0,62)
Луги	138 (2,28)	3 (0,03)	30 (0,5)	38 (0,85)	0	21 (0,06)	230 (0,33)
Плавні та очерети	42 (0,69)	0	30 (0,5)	0	10 (0,15)	2 451 (6,75)	2 533 (3,6)
2. Непридатна земля	90 (1,49)	583 (5,33)	53 (0,89)	67 (15,06)	26 (0,39)	1 573 (4,33)	2 392 (3,4)
Разом	6 047	10 943	5 964	4 448	6 569	36 293	70 264

Джерело:

Ведомость о распределении земли по угодьям в Херсонской губернии за 1900 г.

Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1901. С. 2.

Таблиця 5

**Розподіл земель православних церков та монастирів Херсонської
губернії на угіддя в 1905 р. (у дес. та у %)**

Вид угіддя	Кількість землі	
	у дес.	%
1. Придатна земля	69 188,99	96,7
Орна земля	51 882	72,51
Сінокоси	5 901,58	8,25
Пасовища	6 046,06	8,45
Цілина	1 500	2,1
Садиби та присадибні ділянки	310,07	0,43
Город, сад, левади, виноградники	314,89	0,44
Ліси та кущі	437	0,61
Луги	304,06	0,42
Плавні та очерети	2 492,07	3,48
2. Непридатна земля	2 359,35	3,3
Разом	71 548,34	100

Джерело:

Ведомость о распределении земли по угодьям в Херсонской губернии за 1905 г.
Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1906. С. 2.

Таблиця 6

Розподіл земель монастирів Півдня України на угіддя (в дес.)

Назва монастиря	Види угіддя (в дес.)						Разом
	ліс	орна земля та пасовища	плавні	сінокоси	інші	Сад / виноградник	
Катеринославська єпархія							
Самарський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир (1875)	243 дес. 141 саж ²	52 дес. 140 саж ²		1123 дес. 1203 саж ²	217 дес. 300 саж ² ; 6 дес. 272 саж ² – садиба; 415 саж ² – хутір Лозоватка		1 642 дес. 1 630 саж ²
Іосифський жіночий монастир (1908)		500			+		1 200
Знаменська жіноча община (1908)		500				+	500
Таврійська єпархія							
Корсунський Богородицький чоловічий монастир (1797)	+	3 400	2 047 дес. 775 саж ²		піщані кучугури та дороги	+	5447 дес. 775 саж ²
Бахчисарайський Успенський чоловічий скит (1887)					45 дес. 2033 саж ² – придатна; 16 дес. – непридатна	270 дес. 1 600 саж ²	332 дес. 1233 саж ²
Інкерманська Св. Климентія чоловіча кіновія (1887)		120		120			240
Козьмо-Даміанівський чоловічий монастир (1887)	23						23 дес. хут. біля с. Григорівка – 2 01 дес. 1 952 саж ²
Кизилташський Св. Стефана чоловічий монастир (1887)	147–149			3		3	155

Продовж. табл. 6

Катерлезька Св. Георгія чоловіча кіновія (1887)		5		5	11 дес. – непридатна		21
Топловський жіночий монастир (1887)		120		120		120/ 120	480
Херсонська єпархія							
Херсонський Св. Володимира чоловічий монастир (1887)		2 600	286,3 2				
Григоріє- Бізюківський чоловічий монастир (1894)			2 000			20	25 963
Херсонський Благовіщенський жіночий монастир (1910)		325			79 дес. – під випас скота 7,5 дес. – город	3 / 0,5	
Херсонський вікаріатський дім (1897)		222	162,5		16 дес. – ділянка рибної ловлі		

+ немає достовірних даних

Джерела:

1. Гермоген. Таврическая епархия. Псков : Тип. губерн. земства, 1887. С. 472–498.
2. Макарьевский Ф. Самарский, Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав: Тип. губерн. правления, 1875. С. 92.
3. Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1902. С. 132.
4. Ногачевский Н. Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1894. С. 45.
5. Родионов М. К. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии : общий и частный обзор. Симферополь : Тип. С. Спиро, 1872. С. 75.
6. Список землевладений Херсонского уезда по волостям на 1902 г. : издание Херсонской уездной земской управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1902. С. 35.
7. Сповідь на Голгофі. Альманах : Документальні нариси, спогади, статті, списки

про репресії щодо церкви та духовних осіб на Херсонщині за роки тоталітарного режиму / А. В. Карпова (заст. голови редколегії) : ред.-упоряд. А. Е. Вірлич. Херсон : Ред. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2001. 208 с.

8. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 г. : издание Екатеринославской духовной консистории. Екатеринослав : Тип. Братства Св. Владимира, 1908. С. 156.

Додаток М

Орендні відносини на землях РПЦ на Півдні України

Таблиця 1

Оренда церковних та монастирських земель Таврійської губернії у
1887 р. (у дес. та у %)

Назва повіту	Церкви				Монастирі			
	загальна площа	здано в оренду наділів	площа зданої землі		загальна площа	здано в оренду наділів	площа зданої землі	
			дес.	%			дес.	%
Сімферопольський	12 855	8	817	6,35	1 778	2	1 016	57,14
Бердянський	5 073	53	1 253	24,70	1 000	-	-	-
Дніпровський	3 814	-	-	-	3 063	-	-	-
Євпаторійський	19 066	43	7 515	39,41	-	-	-	-
Мелітопольський	7 521	88	1 480	19,68	-	-	-	-
Перекопський	24 460	35	6 497	26,56	210	-	-	-
Ялтинський	794	-	-	-	1 315	3	22	1,67
Феодосійський	10 677	36	3 923	36,74	497	-	-	-
Разом по губернії	84 260	263	21 485	25,5	7 863	5	1 038	13,2

Джерело:

Статистика Российской империи. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. : издание ЦСК МВД. Вып. ХLI. Таврическая губерния. СПб. : Тип. П. И. Бабкина, 1895. С. 3.

Таблиця 2

Оренда на землях Григоріє-Бізюківського монастиря в Херсонському повіті

Орендар	Вид угіддя	Площа землі (дес.)	Рік	Термін оренди	Плата (у крб)		
					загальна	за 1 дес.	
Олександрівська волость							
3 селян	плавні, сінокоси, лоза	50	1882	5	170	3,4	
2 селян		100	1882	5	500	5	
4 німців-поселян	польова земля	467	1883	6	1 424,35	3,05	
4 німців-поселян		264	1883	6	765,6	2,9	
Міщанин		60	1884	3	300	5	
Міщанин		51,5	1883	6	145,75	2,83	
3 німців-поселян		100	1886	3	500	5	
Представники різних верств		1 184	1886	1	1 477	1,25	
Разом по волості			2276,5			5 282,7	3,35
Давидо-Бродська волость							
Товариство міщан (наділ № 1 Гарман)	переложний степ	1 700	1887	6	4 505	2,65	
4 міщан (наділ № 2 Маяковський)		878,1	1887	6	3 090,91	3,52	
5 селян (наділ № 3 Кінський Загін)		898,1	1887	6	3 098,45	3,45	
3 міщан (наділ № 4 Кошара)		907	1887	6	3 002,17	3,31	
Товариство німців (наділ № 5 Красний)		1 254	1887	6	4 263,6	3,4	
Міщанин (наділ № 6 Марков)		1 223,3	1887	6	4 024,66	3,29	
Міщанин (наділ № 7 Городники)		1 145	1887	6	4 190,7	3,66	
Міщанин (наділ № 8 Кубань)		1 155	1887	6	3 892,35	3,37	
6 селян (наділ № 9 Старо-Фейнський)		1 535	1887	6	5 004,1	3,26	

Продовж. табл. 2

3 міщан (наділ № 16 Новий)		1 503,9	1887	6	4 782,4	3,18
5 селян (наділ № 10 Безводний)		1 031,8	1887	6	3 516,73	3,41
Міщанин (наділ № 11 Низенков)		1 012,4	1887	6	3 452,28	3,41
Товариство селян (наділ Інгулецький № 1)		2 678,9	1887	6	5 778,99	2,15
Товариство селян (наділ Інгулецький № 2)		1 240	1887	6	3 856,4	3,11
Товариство селян (наділ Інгулецький № 3)		1 237,5	1887	6	4 021,88	3,25
Єврей (наділ Чумацький)		1 304,1	1881	8	2 764,69	2,12
Разом по волості		20 713,1			63 245,31	3,16
Разом по монастирю		22 889,6			68 528,01	3,26

Джерело:

Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. VI. Херсонский уезд : статистико-экономическое описание уезда. Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, 1890. С. 54, 70–71.

Таблиця 3

Орендна плата за 1 десятину у Херсонській губернії (у крб)

Повіт	1888 р.	1901–1905 рр.
Олександрійський	4,0	10,4
Єлисаветградський	4,3	8,0
Ананьївський	3,4	7,9
Тираспольський	2,8	7,1
Одеський	3,2	6,8
Херсонський	3,1	7,5
Середня ціна	3,47	7,66

Джерело:

Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. : издание Херсонской губернской земской управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1912. С. 1.

Таблиця 4

Орендна плата за 1 десятину у Херсонському повіті (у крб)

Роки	Орендна плата	Роки	Орендна плата
1900	7,07	1907	7,96
1901	5,63	1908	10,13
1902	6,94	1909	9,94
1903	8,04	1910	12,22
1904	8,73	1911	15,77
1905	8,66	1912	13,16
1906	8,60	1913	13,91
Середня ціна за 1900–1913 рр.		9,77	

Джерело:

Статистика землевладення 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. СПб. : Центральная тип. М. Я. Минкова, 1906. С. 20.

Таблиця 5

Орендні відносини за участю приватних власників із духовних осіб
Херсонської губернії

Місцевість	Орендодавець	Орендар	Вид угіддя	Площа землі	Рік	Термін оренди	Плата (у крб.)	
							загальна	за 1 дес.
Херсонський повіт								
с. Тягинка	дворянин	священик та міщанин	риболовні угіддя	-	1886	1	1 400	-
с. Понятівка	дворянин	особа із духовних	орні землі	600	1886	6	1 980	3,30
с. Гаражине	дворянин	особа із духовних	пасовища	1 000	1886	3	1 500	1,50
с. Засілля	дворянин	церковний вчитель	непридатна земля	120	1885	2	600	5
Одеський повіт								
Новопокровська дача	священик	єврей	-	243	1879	3	607,5	2,5
Марково-Миколодарська дача	дружина священика	єврей	-	500	1876	3	900	1,80
					1879	6	900	1,80

- без даних

Джерела:

Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. Т. I. Одеський уезд. Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, 1883. С. 283.

Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії. Т. VI. Херсонський уезд : статистико-економічне описання уезда. Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, 1890. С. 55, 64.

Додаток Н

Доходи церков 1-го благочиння

Олександрівського повіту Катеринославської єпархії за 1917 р. (у крб)

Таблиця 1

Надходження грошових сум (у крб)

Назва церкви та населеного пункту	У 1917 р. надійшло (у крб)						Разом
	гаманцево-карнакових зборів	чистого свічного прибутку	прибутку від обігових статей	пожертв на користь місцевих церков	% з капіталів, що належали церквам	різних дрібних і випадкових прибутків	
Покровський Собор м. Олександрівськ	845	4 073	960	723	-	-	6 601
Філіпівська церква м. Олександрівськ	271	4 041	-	898	-	3	5 213
Миколаївська церква м. Олександрівськ	83	3 904	1 440	731	-	1	6 159
Успенська церква с. Андріївка	26	967	-	1 725	-	-	2 718
Петро-Павлівська церква с. Балабине	109	866	-	75	-	-	1 050
Катеринославська церква с. Велико-Катеринівка	546	2 089	-	336	-	-	2 971
Вознесенська церква с. Вознесенка	152	2 150	-	804	-	61	3 167
Георгіївська церква с. Григорівка	64	932	-	350	-	177	1 523
Різдво-Богородицька церква с. Копані	98	1 021	-	272	139	29	1 559
Миколаївська церква с. Новогупалівка	179	2 622	-	1277	-	100	4 178
Іоанно-Богословська церква с. Новоіванівка	51	1 599	-	320	16	73	2 059
Петро-Павлівська церква с. Петро-Свистунове	116	728	-	509	-	212	1 565

Продовж. табл. 1

Іллінська церква с. Тернівка	29	1 232	-	522	-	2	1 285
Разом	2 569	26 224	2 400	8 042	155	658	40 048
У %	6,4	65,5	6	20	0,5	1,6	100
Ранжування	3	1	4	2	6	5	

Таблиця 2

Витрати грошових сум (у крб)

Назва церкви та населеного пункту	Витрати			Відрахування	Разом
	на ремонт	на закупівлю вина, олії, ладану	на дрібні та випадкові потреби		
Покровський Собор м. Олександрівськ	9 086 (71%)	1 786 (14%)	984 (7,7%)	936 (7,3%)	12 792
Філіпівська церква м. Олександрівськ	3 638 (66,7%)	374 (6,8%)	1 011 (18,5%)	430 (8%)	5 453
Миколаївська церква м. Олександрівськ	5 056 (79,4%)	466 (7,3%)	386 (6,1%)	461 (7,2%)	6 369
Успенська церква с. Андріївка	1 496 (53,4%)	405 (14,5%)	548 (19,6%)	350 (12,5%)	2 799
Петро-Павлівська церква с. Балабине	152 (14%)	346 (32%)	386 (35,7%)	196 (18,1%)	1 080
Катеринославська церква с. Велико- Катеринівка	98 (8,4%)	196 (16,7%)	683 (58,3%)	194 (16,6%)	1 171
Вознесенська церква с. Вознесенка	407 (22,3%)	557 (30,5%)	545 (29,8%)	315 (17,3%)	1 824
Георгіївська церква с. Григорівка	108 (22,9%)	186 (39,4%)	34 (7,2%)	143 (30,5%)	471
Різдво-Богородицька церква с. Копані	0	313 (28,2%)	668 (60,2%)	128 (11,6%)	1 109
Миколаївська церква с. Новогупалівка	1 110 (45,9%)	180 (7,4%)	946 (39,1%)	181 (7,6%)	2 417
Іоанно-Богословська церква с. Новоіванівка	40 (4,7%)	297 (34,6%)	445 (51,9%)	76 (8,8%)	858
Петро-Павлівська церква с. Петро-Свистунове	676 (69,9%)	148 (15,3%)	31 (3,2%)	112 (11,6%)	967
Іллінська церква с. Тернівка	304 (23,3%)	397 (30,4%)	516 (39,5%)	89 (6,8%)	1 306
Разом	22 177	5 656	7 198	3 591	38 622
У %	57,4	14,6	18,6	9,4	100
Ранжування	1	3	2	4	

Джерело:

ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 94. С. 11–20.

Церковне землеволодіння за 1910–1915 рр.

Назва церкви (рік заснування) та населеного пункту	Загальна к-сть землі	Присадибна	Орна	Сінокосна	Якість землі	Прибуток (крб) 1911 р.	Прибуток (крб) 1913 р. (1915 р.)
Покровський Собор м. Олександрівськ 1890	1 дес.	1 дес.					
Філіпівська м. Олександрівськ 1872	4 дес. 445 саж ² .	660 саж ² .					
Миколаївська м. Олександрівськ 1893	877 саж ² .	877 саж ² .					
Успенська с. Андріївка 1891	124 дес. 2800 саж ² .	1600 саж ² .	110 дес.	14 дес.	2	1 000	
Петро-Павлівська с. Балабине 1856	118 дес. 1275 саж ² .	1674 саж ² .	117 дес. 2001 саж ²		2 (90 дес.); 3 (27 дес.)	1 200 (оренда)	
Вознесенська с. Вознесенка 1908	130 дес. 797 саж ² .	1 дес. 1277 саж ² .	128 дес. 1920 саж ² .		1	1 280	
Георгіївська с. Григорівка 1871	134 дес. 37 саж ² .	2 дес. 800 саж ² .	131 дес. 1637 саж ² .		2 (120 дес.); 3 (11 дес.)	1 200	
Успенська с. Жеребець 1896 Миколаївська (приписна) 1792	127 дес. 2 150 саж ² .	4 дес. 72 саж ² .	108 дес. 393 саж ² .	15 дес. 1757 саж ² .	1	1 230	
Миколаївська с. Новогупалівка 1865–1866	35 дес.	2 дес.	33 дес.		2	300	
Різдво- Богородицька с. Копані 1891	33 дес.		33 дес.		1	495	
Архангело- Михайлівська с. Комишуваха 1900	120 дес. 36,5 саж ² .	36,5 саж ² .	114 дес.	6 дес.	3	½ (оренда)	
Миколаївська с. Михайло- Лукашеве 1830 (1839)	122 дес.	2 дес.	120 дес.		1	2 640	1 200

Продовж. табл. 3

Володимирська (приписна) ст. Софіївка 1900 (1902)		1 600 саж ² .- 1910 р. 1 320 саж ² . -1911 р. 1 920 саж ² .- 1912 р.	користує ться 60 дес. від Мих- Лукаш.		1	900	750 (600)
Іллінська с. Наталівка 1816	116 дес. 1210 саж ² .	2 дес. 1 210 саж ² .	114 дес. (частина в оренді)		1	1700- 1 900*	0 (1000)
Іоанно- Богословська с. Новоіванівка 1906	34 дес. 800 саж ² .- 1911 р. 34 дес. - 1916 р.	1 дес.-1911 р. 1 дес. 800 саж ² .- 1915 р.	33 дес.		3 (3 дес.); 2 (30 дес.)	400	600 (300)
Петро-Павлівська с. Петро- Свистунове 1815 (1895)	39 дес. 2380 саж ² .- 1911 р. 43 дес. 890 саж ² .	3 дес.	36 дес. 2380 саж ² .- 1911 р. 40 дес. 890 саж ² .- 1915 р.		2	390	0 (300)
Іллінська с. Тернівка 1904	42 дес.	2 дес.	40 дес.		2	400	200
Разом	1 184 дес. 1 524,5 саж²	24 дес. 1 326,5 саж².	1 123 дес. 2041 саж².	36 дес. 557 саж².		12 336	

*вказаний загальний прибуток від усієї землі

*якість землі: 1 – якісна; 2 – середня; 3 – неродюча

Джерела:

1. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 67. 74 арк.
2. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 68. 140 арк.
3. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 84. 70 арк.
4. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 88. 20 арк.

Додаток II

Структура доходів білого духовенства (у крб)

Назва церкви	Клір	Види доходів церковного причту (у крб)					
		жалування від казни	інші види жалування	дохід від землі	карнаковий збір / (братська карнавка)	інші види	разом
Катеринославська єпархія							
Миколаївська церква м. Олександрівськ (1915 р.)	1-й священик	-	600	-	-	-	1 520
	2-й священик	-	294	-	-	(920)	1 214
	диякон	-	300	-	-	-	606
	диякон (на посаді псаломника)	-	98	-	-	(306)	404
Успенська церква с. Гусарка Олександрівського повіту (1917 р.)	священик	102	534	118 дес. –400	-	-	1 036
	псаломник	51	266	200	-	-	517
Іоанно-Богословська церква с. Слав'янка Павлоградського повіту (1917 р.)	священик	141	-	-	-	30-% з капіталу	171
	священик	105	-	-	-	25-% з капіталу	130
Георгіївська церква с. Санжарівка Олександрівського повіту (1910 р.)	священик	105	-	900		150 – викл. 3. Б.	1 155
Петро-Павлівська церква с. Петро-Свистунове (1910 р.) 872 чол. 856 жін.	священик	141	-	36 дес. – 260	400	90–викл. 3. Б.	891
	псаломник	35	-	130	200	-	365
Петро-Павлівська церква с. Балабине (1911 р.) 2172 чол. 2202 жін.	священик	105	-	900	710	1125-% з капіталу	2 840
	псаломник	35	-	300	236	375-% з капіталу	946
Георгіївська церква с. Григорівка Олександрівського повіту (1912 р.) 1394 чол. 1393 жін.	священик	105	-	-	1 419	100 дес. власної землі	1 524
	псаломник	39	-	-	473	-	512

Продовж. табл.

Таврійська єпархія (1913 р.)							
Свято-Покровський Собор м. Орхів 4582 чол. 4468 жін.	священик (настоятель)	400	342	-	1 344 (288)	-	2 374
	священик	300	275	-	1 344 (288)		2 207
	псаломник	200	171	-	673 (144)		1 158
Троїцька церква с. Петропавлівка Бердянського повіту 2247 чол. 2187 жін.	священик	62	434	63 дес. – 420	500	-	1 416
	псаломник	31	216	210	250	-	707
Вознесенська церква с. Мала Токмачка Бердянського повіту 4008 чол. 3974 жін.	священик	56	360	143 дес. – 643	- (246)	-	1 305
	диякон	37	240	429	- (164)	-	870
	псаломник	18	120	214	- (182)	-	534
Єлизавето- Миколаївська церква с. Новоандріївка Бердянського повіту 1131 чол. 1136 жін.	священик	-	467	33 дес. – 330	267	-	1 064
	псаломник	-	233	165	133	-	531
Іоанно-Богословська церква с. Веселянка Мелітопольського повіту 1207 чол. 1159 жін.	священик	-	525	59 дес. – 300	- (150)	120– викл. З. Б. 34–% з капіталу	1 129
	псаломник	-	175	100	- (50)	16–% з капіталу	338
Церква Великомученика Федора м. Алушта 484 чол. 505 жін.	священик	311	-	-	(913)	138–% з капіталу ; 80–від оренди будинку	1 442
	псаломник	103	-	-	(304)	46 –% з капіталу 40 – від оренди будинку	493

Продовж. табл.

Аутська церква м. Ялта 442 чол. 724 жін.	протоієрей	70	-	-	2 000	20–викл. З. Б.	2 270
	священик	-	-	-	2 000	100– викл. З. Б.	2 100
	священик	-	-	-	1 500	-	1 500
	диякон	-	-	-	700	-	700
	псаломник	-	-	-	700	-	700
	вдова колишнього настоятеля	-	-	-	420	-	420
	проскурня	-	-	-	240	-	240
	заштатний диякон	-	-	-	100	-	100
Хрестовоздвиженська церква царського маєтку «Лівадія»	настоятель	-	1 800	-	75	300– викл. З. Б.	2 175
	диякон	-	1 200	-	50	-	1 250
	псаломник	-	750	-	25	-	775
	проскурня	-	300	-	-	-	300

Примітка:

викл. З. Б. – викладання Закону Божого

Джерела:

1. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 12.
2. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 3.
3. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 33–35.
4. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 125.
5. ДАЗО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 65 зв.
6. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 6505. Арк. 1, 19, 45.
7. ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 6503. Арк. 39, 63, 93, 117.
8. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. 1917. № 2. 11 января. С. 21–29.